

PEŠČANIK

Za izdavača: Svetlana Lukić i Svetlana Vuković

Lektura: Jelena Gall

Korektura: Miloš Ćirić i Jelena Džombić

Prelom: Selena Danilović Miladinović

Korice: Slaviša Savić

Štampa: Fullmoon, 2010.

Tiraž: 1000

ISBN 978-86-86391-23-0

CIP - Каталогizacija u publikaciji
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41-92
316.7(497.11)
323.1(497.11)

СЛАПШАК, Светлана, 1948-
Hronospore 2 : eseji i komentari /
Svetlana Slapšak. - Beograd : Peščanik, 2010
(Beograd : Fullmoon). - 275 str. ; 20 cm

Tiraž 1.000. - Biografija: str. 271-273. -
Bibliografija: str. 269-270. - Registar.

ISBN 978-86-86391-23-0

COBISS.SR-ID 175841548

www.pescanik.net

Svetlana Slapšak

HRONOSPORE II

Eseji i komentari

SADRŽAJ

Uvod.....	9
Sećanje i odgovornost: preduslov budućnosti.....	13
Prilozi kulturi laži.....	18
Ko zna strategiju.....	20
Naše polemike.....	23
Nezgodni datumi.....	31
Nova mislenost.....	34
Srpska stradanja u Svetskom trgovačkom centru.....	38
Kontaminacija politikom kulture u Srbiji.....	41
Sloboda sećanja, prinuda odgovornosti: šta uraditi sa Miloševićima.....	46
Prva ljubav zaborava nema ili o kolektivnome pamćenju.....	50
Posrbljavanje Francuske.....	53
Redovno stanje.....	57
Birajmo neodgovorno.....	60
Pandorina kutija.....	62
Vreme karnevala.....	65
50 godina NIN-ove nagrade za roman godine.....	68
Mali evropski izbori.....	74

Šta su dve godine.....	77
Iskušenja neposredne demokratije.....	79
Beograd bez vodiča.....	82
Bogobojažljivi i radikalima skloni.....	89
Muhamedov lik, evropska maska, srpska šminka.....	91
Fragmenti o odgovornosti.....	94
Etika i estetika Džuče i Guče.....	98
Dobrodošli u istoriju.....	100
Molitva.....	103
Tužna pesma.....	106
Glumatanje.....	110
Zašto srpski dečki vole Kusturicu.....	112
Prozuljak: uvod u Mihajla Pantića.....	115
Kosovo u glavi.....	118
Srećan Božić i comp.....	122
Slušajući Vladu Kreslina.....	124
Čovek kome je pukao film.....	128
'68.....	133
Trešnje i karanfili.....	137
Femme.....	141
Krčma na kraju Evrope.....	145
Bastilja.....	149
Indiana Džons i prva sovjetska žena u kozmosu.....	152
Osveta Hane Arent?.....	156
Geografija gluposti.....	159
Minimum razuma.....	162
300.....	164
Nacifikacija memorije.....	166
Jugonostalgija i smeh.....	169
Igre sa granicama.....	174
Inventar odgovornosti.....	176
Ohlokratija.....	183

Persepolis.....	186
Kič.....	188
Mlatipop.....	191
Evropski predsednik.....	194
Sumrak radništva.....	197
Kafana Evropa.....	201
Bad.....	205
Ženski - Ženin smeh.....	209
Pad zida.....	213
Jugoslovenska kuhinja.....	216
Danilova knjiga.....	220
Božićna priča.....	224
Političko pozorište.....	228
Isotimija.....	231
Siromaštvo.....	235
Sarajevski razgovori.....	237
Levičari - protejska figuracija.....	241
Beogradski šarm.....	245
Alisa.....	248
Radmila Karlaš: prvomajska bajka.....	252
Odgovorno oko.....	256
Čarda.....	260
Sedamnaesti novembar.....	264
Bibliografija.....	269
Biografija.....	271
Index imena.....	275

Uvod

Pre mnogo godina, 1988, izašla je moja knjiga Hronospore, u nezavisnom izdanju Slobodana Mašića, u biblioteci Nova. Desilo se da je dobila nagradu Miloš Crnjanski za knjigu eseja. U knjizi su objavljeni eseji i komentari koje sam napisala u pet godina, od 1983. do 1988. Podelila sam ih u dve grupe: *Hronika*, u kojoj su bili komentari povezani sa tekućim događajima, i *Sporadika*, u kojoj su bili komentari nepovezani sa aktualnim događajima. Podela je bila laka: u prvoj grupi je bilo sve što se ticalo slobode govora, za koju sam tada mislila da je najvažnije pitanje u društvu u kojem sam živela, u drugoj opet kulturni fenomeni za koje u tome društvu nije bilo dovoljno zanimanja. Izmislila sam – što je veoma lako sa grčkim jezikom – termin koji označava semena u vremenu. Spore – semena mogu razviti značenja u raznim vremenima, i rast nije uvek predvidljiv. U međuvremenu se svet za koji sam mislila da se može popraviti, raspao. Nastalo je nešto što je mnoge koji su progutali grozote prethodnoga sveta zbog svoje koristi navelo da urade upravo to isto još jedanput. Meni i izvesnoj manjini ostalo je još nešto malo uverenja da se svako, pa i takvo društvo može popraviti, premda uviđam da je takvog uverenja sve manje i manje, odnosno da ga zamenjuje uverenje da je mogućna samo iznenadna i nasilna promena. Između doba male nade, došla je ratna decenija, doba nikakve nade. Kada sam pokušala da svoje tekstove iz devedesetih dovedem u vezu sa početkom novoga veka, shvatila sam da je to nemoguće: moj jezik i moj način razmišljanja se tako temeljito promenio, da devedesete ostaju u svojoj vremenskoj kapsuli kao zaleđena hronospora, koja zahteva posebno ponovno razmišljanje. Prva decenija novoga veka povezana je unutaršnjim raskidima, ali čini sistem. Kritika, koju i sada smatram osnovnim tipom građanskoga razmišljanja, sada više nema adresata; manjina adresanata je sada još izvesnije manja; svet je postao jednostavniji,

ali ja manje nego ikada pristajem na jednostavna objašnjenja. U raskidima, međutim, vidim uspostavljanje drugih merila, i zbog toga je zadnjih deset godina tako izazovno: hronospore razvejavaju jaki vetrovi, koji mešaju vremena, jer ruše kontinuitete. U nekome smislu, mlađa sam nego pre dvadeset i dosta godina, jer je moja razumska samouverenost uništena, a moja potreba za učenjem još veća nego tada. Lukavost biranja i konstruisanja argumenta više nije potrebna, jer nekadašnje cenzure više nema, a nema ni ritualnoga srama pred smrću, kao u devedesetima. Tekstovi prve decenije novoga veka su otvoreniji, dostupniji i izvesno očajniji nego pre. Često su prvo pisani na drugim jezicima, što je zahtevalo dodatnu jasnoću. Primećujem da vreme u tim tekstovima nesvesno računam „hronološki”, dok tekstove prethodne decenije računam unazad – kao da su pre naše ere. Budem li imala vremena, suočiću se sa onim što sam pisala u devedestim godinama: sada imam potrebu da sebi objasnim i razjasnim.

Korice prvih Hronospora krasila je Klio, carica svih mojih mačaka, samosvesna i pametna, komplikovana moralistkinja. Kada je fotograf došao, ona se sama popela na prozorsku dasku i pozirala. Iz njenoga mirnog, analitičkog, sasvim malo zlobnoga pogleda izbija svetlost, iz pozadine je obavija sunčeva svetlost: svetlosna zver označava vreme hrabrosti, brzine, pomalo pameti. Hronospore II bi morao krasiti Primus Augustus, rođen 1. avgusta 2006. na dvorištu ispod kuhinjskoga prozora, u kišan i hladan dan, kao što je bio i ceo mesec. Kako ga je mati napustila, kao najviše rizičnoga, Primus je preživeo samo zato što sam ga ja čula u prvim satima: bez majke i kontakta sa svojom vrstom, Primus je kiborg, alergičan na sve i uplašen od svega, bez identiteta, nesposoban da preživi sam. No, od svih mojih mačaka, Primus ima najrazvijeniji jezik i nekakvo sećanje: zver polutame i oblaka označava vreme usamljenosti i ponovnog učenja.

Više od tri četvrtine tekstova u ovoj knjizi je prethodno objavljeno u Peščaniku. Ostali tekstovi su bili objavljeni u novosadskome Nezavisnom i u Bulevaru, deo u mariborskome Večeru: datiranja verovatno nisu precizna, jer tekstove u objavljenom obliku nikada nisam videla. Red je približno hronološki, mnogo više hronosporski. Tako je poslednji esej u knjizi o sedamnaestome novembru, ključnome datumu u novijoj grčkoj istoriji. U njemu se povezuju ključni trenuci mojih životnih opredeljenja i Grčke, kako sam je videla.

SEĆANJE I ODGOVORNOST: PREDUSLOV BUDUĆNOSTI

februar 2000.

Kada se razmišlja o budućnosti „regiona“ (evropski termin) ili „naših prostora“ (urođenički termin), obično svi imaju puna usta demokratije, samoopredeljenja, ekonomske liberalizacije, razvoja medija i sličnoga. Primer Srbije pokazuje sa kakvom se lakoćom svi ti pojmovi mogu razoriti iznutra – populizam potvrđen sumnjivim izborima umesto demokratije, voluntarizam i kriminal umesto ekonomskog liberalizma, sloboda medija ugušena novčanim kaznama, sve obojeno talasom brutalizacije u društvu i kriminalizacijom svakodnevice. Ukratko, terminalno „samoopredeljenje“, koje je samo relativno zavisno od prošlogodišnjeg rata. Kako god da ocenjujemo akciju NATO i poziciju Zapada – posebno prema notornom Istoku a posle akcije u Srbiji – izvesno je da rešenje za Srbiju teško može doći spolja. *Istureni* deo današnje FRY, Crna Gora, to dosta jasno pokazuje – iznutra prema izvan je možda moguće. Prelomni trenutak koji sam opazila bio je način obaveštavanja crnogorske TV za vreme napada NATO, podjednako okrenut vestima o prilivu Albanaca sa Kosova, njihovim izjavama, uravnoteženom prikazivanju struja u lokalnoj politici, i programima sa izrazitom, premda ponekad naivnom, mirovnom porukom. Drugim rečima, crnogorska TV je tada uvela, i više se je ne odriče, političku korektnost u javnom diskursu. Dovoljno je i letimično pogledati srpsku nezavisnu medijsku scenu, jer državna ne zaslužuje ni pomen, pa videti razliku: agresivni seksizam, nacionalizam u *duhovitim* oblicima, odsustvo interesa za manjinsku problematiku, prećutkivanje nedavne prošlosti, posebno kada su u pitanju *eminentni* kulturni stvaraoci i njihovi nacionalistički ispadi koji su im još pre koju godinu plaćeni novcem, položajem i privilegijama, izrazito negativan stav prema pokušajima da se stvari raščiste, i da se pokrene pitanje odgovornosti. Posle NATO bombardovanja,

svi raniji pokušaji da se progovori o odgovornosti propali su u toj sredini. Uverena da nikakva demokratizacija, ekonomske mere i oslobađanje medija ne mogu zaobići pitanje odgovornosti i istovremeno uspeti, mislim da u toj, najbolnijoj tački lokalnog stanja duhova, treba tražiti mogućnosti za rešenje i za spasavanje onoga što zaslužuje spas u Srbiji.

Biti protiv Slobodana Miloševića danas politički i moralno ne kvalifikuje nikoga u Srbiji. Srušiti njegovu vladavinu svakako je prvi i do sada neostvarivi zadatak opozicije u Srbiji: propadao je u svakome pokušaju, počev od marta 1991, zbog sile, zbog kompromisa vođa opozicije (posebno Vuka Draškovića), zbog tvrdoglavosti internacionalne politike da ga zadrži kao „garanta dejtonskog mira“, i konačno zbog odluke NATO-a i zapadnih saveznika da održe privid legalizma... Ako dakle taj problem fatalistički prepustimo nepredvidljivim okolnostima i konačnoj izvesnosti Haga, ostaje pitanje šta da se radi bez Slobodana Miloševića i njegovoga režima. Ako takođe otpustimo svaku pomisao da se na pristalicama Miloševića izvodi osveta slična dosta odvratnim oblicima kojima obiluje postkomunistička istočna Evropa posle 1989, ostaje jedno područje gde se može i mora izvesti nužno prečišćavanje javnoga diskursa, denifikacija i defašizacija, i uvođenje nužne mere političke korektnosti. To područje je reprezentacija društva u kulturi, samooslikavanje, kulturna proizvodnja pojmova i slika u kojima se društvo prepoznaje. Na području bivše Jugoslavije, intelektualci, umetnici i kulturni stvaraoči bili su grupa koja je najaktivnije i najvidljivije proizvodila javni diskurs nacionalizma i netolerancije prema drugome, nudila svoje proizvode političarima i centrima moći, i proizvodila kulturnu intimnost sa takvim idejama u najširim društvenim slojevima. Ako su u relativno normalnom političkom životu Slovenije takvi intelektualci i umetnici uglavnom prešli u političko polje nacionalističke desnice i time postali transparentni, ako su u Bosni koliko-toliko

kapitalizovali status kolektivne žrtve, u Srbiji se njihov položaj i njihove strategije podudaraju sa blizanačkom hrvatskom kulturom i, na osnovu situacije u njoj danas, mogu se već čitati buduće tehnike izbegavanja i skidanja odgovornosti. Među tim tehnikama, najdrskija i najmanje isplativa je čista laž, koja može uspeti samo u situaciji prinudnoga zaborava. Druga je insistiranje na kulturnim vrednostima koje *transcendiraju* grehove, uz smanjivanje važnosti sopstvenih delanja i reči koji su ionako prošlost, i pozivanje na zajedničku bezbrižnost u budućnosti. Treća, koju smo videli još za vreme rata, jeste otvoreno optuživanje i zahtevanje odgovornosti i kažnjavanja onih koji zahtevaju odgovornost (na primer, predsednik srpskoga PEN-a Predrag Palavestra 1994). Od najslabije, da su *dosadni moralisti*, do najjače, da su *pacifistički profiteri* i nacionalni izdajnici, sve te optužbe imaju jednostavan cilj, da deaktiviraju nosioce ideje moralne i kulturne dekontaminacije. Zanimljivo je da ovo ekstremno stanovište najčešće ide uz manje ili više teorijski obrazloženo nepostojanje kolektivne odgovornosti, ali to ne uključuje i grupu koja traži javnu debatu o odgovornosti! Ona ostaje *odgovorni kolektiv*, stigmatizovano kolektivno zlopamtilo, koje samo kvvari harmoniju kolektivnog zaborava – uz jasno distanciranje legitimnog, pravog kolektiva, i nelegitimnog kolektiva *izroda*. U pravljenju ove slike postupci državnih i većine nezavisnih medija praktično se ne razlikuju.

Navešću nekoliko slučajno odabranih primera, koji dobro ilustruju gore navedene tehnike. Dobrica Ćosić je upravo potpisao pristupnu izjavu pokretu Otpor. To je jak politički gest, ali po mome mišljenju ne vredi mnogo ako pisac koji je toliko radio na sastavljanju nacionalističkoga programa, razvijanju pseudo-istorijskih ideja o srpstvu, koji se više puta duboko kompromitovao i to ne samo sa najnovijim režimom, i koji nije oklevao da vređa ljude javno opredeljene za mir, ne kaže nešto o svemu tome. Dakako, reč bi bila o ritualnom

postupku, čiju površnost većina čita, ali čiji se značaj time ne gubi u potpunosti. Time bi potpisivanje dobilo na težini, a pitanje odgovornosti ne bi bilo blokirano. Drugi autor mnogih zapaljivih izjava koje su prošle u politički govor, reciklirane u štampi i uzvikivane na bojnim poljima, direktno doprinoseći uništavanju života drugih, jeste Matija Bećković. Potpomognut laksanjem mlađih kritičara (Gojko Božović, Mihajlo Pantić), pesnik koji je propovedao direktnu intervenciju poezije u život, danas dopušta čisti *l'art pour l'art* princip vrednovanja za svoju poeziju, i objavljuje nežne stihove svojoj umroj supruzi. Kako god da okrenemo, status ucveljenog udovca služi i zaštitu od pamćenja i pozivanja na odgovornost. Bogdan Tirnanić, relativno poznati i plitki komentator, objavljivao je u poslednjih nekoliko kriznih godina u fašističkom časopisu u Beogradu, zatim u reviji koju je finansirao Soros, držao je rubriku u državnom listu Politika i, najzad, saraduje neprestano sa nezavisnim časopisima, kao što je na primer Vreme. Prvi dan posle prestanka NATO bombardovanja objavio je u Politici komentar koji počinje rečima: „NATO generali su majka Mara prema srpskim feministkinjama“. Možda i u tome primeru treba podlegnuti lažno familijarnome principu smanjivanja odgovornosti (on je *naš* čovek, ima malu decu, pije itd) koji se teško prepoznaje izvan Beograda i cele bivše Jugoslavije, i koji se, po mojim saznanjima, nikada nije primenio na neku feministkinju ili pacifistu. Biljana Srbljanović, čija je slava naprosto buknula po celome svetu, upotrebljava za sebe nešto suptilniju tehniku o ličnome zaboravu i *peraslosti* za nesumnjive činjenice dugogodišnjeg rada na državnoj TV (sve donedavno), i na radio-stanici u svojini JUL-a, notorne partije Miloševićeve supruge Mire Marković, isto tako sve do nedavno. U blizanačkoj i za Srbiju sada svakako egzemplarnoj hrvatskoj kulturi, pripreme za zataškavanje odgovornosti postale su tvrda realnost: Julijana Matanović pravda izostavljanje Dubravke Ugrešić iz svoga pregleda hrvatske književnosti prvo zamagljivanjem, u kojem je

Dubravka Ugrešić potrebna baš kao i Ivan Aralica (dve krajnosti!), da bi zatim okolišno priznala da je Ugrešićku uistinu izostavila, ali u izdanju koje je bilo objavljeno... na esperantu. Svako ko pogleda hrvatska izdanja može proveriti i videti da Ugrešićke nema nigde, ali ovakve tehnike ionako služe pre svega dobijanju vremena, i pridobijanju neobaveštenih. Najpotpuniji model ovakvih tehnika na svetskoj sceni nesumnjivo pruža Slavoj Žižek, koji naprosto računa sa tim da Zapad i Istok međusobno ne komuniciraju: tako je na Zapadu levičar, a u Sloveniji okoreli desničar i funkcioner političke stranke koju je temeljito čistio od žena i levoga krila; na Zapadu nezaposleni intelektualac, u Sloveniji ambasador za nauku za ceo svet; istovremeno bivši disident i bivši predavač na partijskoj školi u Titovom rodnom selu, i tako dalje. Zbog odsustva informacija i odbijanja sećanja, on i dalje može da razočaranoj levoj inteligenciji otkriva kako je dobro uživati u *trashu*, a onda je već teže ukazati na stalni antisemitizam, misoginiju i rasizam u njegovim tekstovima i na hronično odsustvo sećanja. Žižek je uveliko droga, prijatna zamena za intelektualnu etiku i moral.

Otkuda ova uspešna *lukavost*, podjednako efikasna i u svetu i u lokalnom kontekstu? Zapadni analitičari su – o novinarima da i ne govorimo – retko i nepotpuno primećivali autoritet i uticaj inteligencije u stvaranju ratne psihoze u bivšoj Jugoslaviji. Taj autoritet je delom utemeljen u opšteg balkanskoj i centralnoevropskoj kulturnoj istoriji stvaranja nacionalnih država, a delom u ambivalentnom statusu u komunističkoj ideologiji. Fenomen se ne može svesti na Žižekov *cinizam* bivšega režima, jer je reč o kompleksnom antropološkom i kulturnom fenomenu. Ovde je bilo reči samo o direktnom političkom aspektu pokretanja sećanja i odgovornosti, a nešto istraživanja o fenomenu već postoji. Načinjanje takvog pitanja bi u novoj političkoj situaciji značilo sticanje autonomnosti intelektualca, produktivno i na političkom i na intelektualnom planu.

PRILOZI KULTURI LAŽI

juni 2000.

Niko nije bolje od Dubravke Ugrešić, u njenoj knjizi *Kultura laži*, opisao ponašanje jugoslovenskih lažljivaca pre, za vreme i posle rata koje je uništilo zemlju pod istim imenom, u njihovim novim, *vekovima snevanim* malim otadžbinama. Knjiga i pojam koji autorica uvodi dragoceno su sredstvo *čitanja* današnjice, razumevanja svakodnevnih tehnika preživljavanja – po mogućstvu što kvalitetnijeg za pojedinca – nasilnog zaborava i novih izmišljotina. Reči koje pišem su zapravo pozitivan program za budućnost, koja nema izgleda ako se kultura laži ne zameni boljom. Razumite ovaj prilog kao prilog nadi: ali nadu treba zaslužiti.

Pre nekoliko nedelja otvorila sam svoj još uvek omiljeni ženski časopis, francuski ELLE, i našla reportažu o mladosti i mladima u Beogradu. Članovi Otpora pomešani su tu sa modnim kreatorima, i sve je prilagođeno relativno tupavoj publici, koja voli priču, nadu, i prijatna lica. U šarenom izboru beogradskoga mladog obećavajućeg življa, nuto čuda, eto i jedne veteranke: Duška Jovanić se prikazuje kao mlada ambiciozna novinarka i osnivačica lista za koji se boji, kako izjavljuje za francusku publiku, da će ga Slobodan Milošević zabraniti. Zapadna publika drhti za sudbinu mlade, otresite, elegantne opozicionarke... Naravno, zapadna publika nije obaveštena da je ista osoba sarađivala sa manje više svakom sumnjivom, fašističkom, nacionalističkom periodičnom publikacijom u zemlji ranijih godina. U lancu informacija, jedna nesumnjivo nedostaje, pristojno rečeno. Nepristojno rečeno, obratimo se knjizi Dubravke Ugrešić. Fenomen je toliko rasprostranjen da ga nikako ne možemo vezivati samo na Srbiju, ali to ništa ne menja na stvari. U slučaju Duške Jovanić, jasno je da se računa na to da relativno mali broj dobija, kupuje i čita ELLE, a u slučaju da se situacija promeni, te

Homonospore II Svetlana Slapšćak

Eseji i komentari

da zli Sloba Milošević ne zabrani njen plamteći opozicioni medijski poduhvat, uvek se može pojaviti u javnosti sa ključnim podatkom da se u ELLE pojavila. O opozicionom kapitalu da i ne govorimo. Na čemu se zasniva ova prilično bedna manipulacija? Na pouzdanome saznanju da u javnosti neznanje, neinformisanost, kompromis i zaborav predstavljaju najvažnije elemente celine.

Gori je, i svakako amoralniji, jer je drskiji, primer Matije Bečkovića i njegovog intervjua u *Vremenu*. Ideja da se intervjuiše *najmlađi akademik*, i tvorac većine najubitačnijih nacionalističkih slogana, nije sasvim jasna. Utvrđivanje *nacionalne vrednosti*? Povlađivanje ljigavoj masi *mlađih* kritičara koji su poslednjih deset godina iskoristili da se slučajno nikome ne zamere, sem onima koji su plaćali nacionalističku histeriju drugih? Tihi oproštaj ožalošćenom udovcu? Od svih predloženih varijanata, poslednja jednostavno deluje bolesno, ako su ostale licemerne. Šta sam pesnik, čija je poezija žalosna mešavina lokalne nadutosti, dijalekatskih izmišljotina, nadrealističke tradicije i komunističke zapenušenosti – i savršenog nepoznavanja događaja u literaturi starijih od pedeset godina i udaljenijih od sto kilometara – ima da kaže o sebi? Nije to tako strašno, strašnija je istina o Kosovu, možda se i šalio... Šta god da je pesnik hteo da kaže, nije bitno, jer po svim pravilima obične humanosti, osnovnog poštovanja ljudskih prava i ljudske pristojnosti, morao bi da čuti. Pozajmio je svoj glas vlasti, u propagandi referendumu koji je uveo konačni aparthejd na Kosovu, na koji su Albanci, posle dugih godina mirnog otpora, na kraju odgovorili onako kako se Srbi stalno trse da treba odgovarati. Izmislio je reči u kojima su krv, rasparani trbusi, lobanje i kosti, rašireni po svim medijima, zastrašivali omladinu i terali najnesrećnije omladince da pobegnu u masu jednakih, kako bi to i sami doživeli na nekoj ledini u Slavoniji. Zatim su drugi, preživeli, nadahnuti pesničkim kukavičlukom i zujanjem iza kace, u Beogradu, ispoljavali svoj

kukavičluk nad Sarajevom. I tako dalje. Usuditi se da se na to doba baci nonšalantan zaborav, i govoriti o svojoj porodičnoj nesreći, znak je bestidnosti koja prevazilazi svaku laž. Da se nije grmelo o silovanjima kada ih nije bilo, o genocidu nad Srbima kada ga nije bilo, o rušenju crkava kada ga nije bilo, možda bi se stvari na Kosovu rešile jednostavnije i bezbolnije. Umesto u dobrobit naroda i mirnoga života, i očuvanja crkava, a za mnogo manju cenu dogovora sa Albancima i postepenog osamostaljivanja, *najskuplja srpska reč* prodana je za hiljade mrtvih, rušenje po Kosovu i po Srbiji. I Matija sa tim nema nikakve veze?

Možda je i dobro što je govorio, što se granice između nenacionalističke elite i nacionalističkog šljama uporno uništavaju u poslednje vreme, možda je dobro da sav gnus ispliva, čir pukne, svetovi se konačno razdvoje. Nemam odgovora, sem ako nije na skeli između Novoga Sada i *kontinenta*.

KO ZNA STRATEGIJU...

juli 2001.

Konačno sam uhvatila BBC emisiju o Slobi i Miri, pravljenju prošle jeseni. Sem što autori intervjuišu bivše režimske (tačnije, multi-režimske) *ličnosti* poput Aleksandra Tijanića ili Dušana Mitevića, lažljivce i lažljivice svih boja, novu nadu Dinkića i katastrofalni miting opozicije 19. avgusta, emisija uglavnom priprema publiku, domaću i stranu, na suđenje u Hagu. Upadljivo je, naime, potpuno odsustvo uobičajenih podsećanja na zločine počinjene u jugoslovenskim ratovima, insistiranje na ulozi srpskog režima u velikim epizodama njegove hrvatske, krajinske, pa čak i kosovske propasti. Šešelj se i ne prikazuje drugačije nego kroz Coraxove karikature,

dakle kao čudovište koje je režim puštao sa lanca kad god je trebalo, i kome nema drugoga priličnijeg mesta od ćelije. Prošlo je doba *demonske* konstrukcije Miloševića, još i više je prošlo doba računanja na njega u balansu balkanskih snaga, ostalo je samo da se pokupe ostaci i počisti šta se i koliko može. Što se Vuka Draškovića tiče, on sa osmehom priča kako su njegovi *momci* na mitingu bacili sa bine *momke* onih drugih, i tako svetlu otkriva rafinirane tajne srpskoga vođenja politike.

U domaćim predstavama, novinari u svetu rade ono što im se kaže. Možda, ali pitanje je ko im, kada i kako kaže. Govori im novac, govore im lične ambicije, govore im ponekad i uticajni političari, ali tiho. Ponekad to više zaboli političare nego novinare, kada se otkrije, a rizik je ogroman. Ono što domaća publika teško razumeva, a i njene nazovi elite, jeste da nema sistema koji kontroliše novinare, odnosno, preciznije, da nema straha. Posao se gubi, ali se i dobija, zakoni tržišta su odvrtni, prljavi, i otuđeni, ali su predvidljivi. Mogućnosti izbora su otvorene, pa je malo teže biti puž golač i istovremeno se prikazivati kao heroj, bar duže vremena. Nemam nikakvih iluzija o takvome sistemu, i nimalo mu se ne divim. On ima samo jednu prednost, ali ona je ključna: providan je, i laganje je u njemu neuporedivo teže nego u domaćim okolnostima. Domaći umetnici javnoga laganja, sa svojom samouverenošću u znanje discipline i sa svojom nadutošću, ne bi izdržali niti jedan javni nastup. To što kod kuće istrajavaju godinama, i niko se ne usuđuje da to primeti, problem je sada već kanceroznog jugoslovenskog provincijalizma i zatvorenosti. Novinari koji su pravili emisiju naprosto vide da nema vajde od politike koja je do sada vođena, i prave negativni bilans posledica NATO intervencije i muljavosti evropske politike tom prigodom. Političari su u slučaju Jugoslavije izgubili kredibilnost – svetski, ne domaći, naravno. Za vreme bombardovanja imali smo priliku da čujemo šta engleski

ministar odbrane misli o engleskom novinaru u Beogradu, ali to je ministra pogodilo više nego novinara – pomenen je u Evropu, što u Engleskoj znači pad uticaja i ugleda. O pomenim generalima i licima na mestima gde se odlučivalo o bombardovanju da i ne govorimo. Što drugim rečima, bar za razumne novinare, znači da je krajnje vreme da se pokrene spora, sumorna, dosadna i konačno možda efikasna evropska administracija i da ostvari ono čime se obavezala haškome sudu. A to treba pokazati plastično i uverljivo širokoj publici: novinari BBC spremili su obrazovnu emisiju. Sada, kada sledi ozbiljna hrvatska pacifikacija u EU, srpski režim je usamljeniji i ranjiviji nego ikada ranije, i moguće je možda mirno sredi-ti situaciju merama izrazito niskoga profila.

Iz ugla obrazovne koristi gledano, emisija BBC imala je zaista neverovatan potencijal u izjavama bivših Miloševićevih sledbenika i saradnika. Svi oni slažu se u tome da je osnovni sistem manipulacija korišćenje ličnih slabosti, prošlosti, loših osobina, nepoštenja, i to priznaju sa naivnim uverenjem da će publika to razumeti kao njihovu kompetentnost (*mudrost*), ne kao njihovu samoprocenu. Takvo gubljenje kriterijuma tipično je za jugoslovensku javnost i njenu jedinstvenu moralnu bezbrižnost. Ali to je istovremeno vrhunska lekcija mogućnoj (još uvek mogućnoj?) opoziciji: budite poštenji, ne pravite kompromise, to je jedini način da od Miloševića i režima istovremeno budete zaštićeni i da ga pobedite! Možda zvuči naivno, ali takvo je svako obrazovanje. Kako poverovati da bilo koga može izvući opozicija u kojoj su bivši nacionalisti, bivši ili sadašnji industrijalci uspešni u režimu, ili naprosto neki koji su naprasno progovorili u zgodnim okolnostima? Uzorni opozicionari nemaju nikakvu šansu da se održe na vlasti, ali to je druga priča: oni se pojavljuju da obave posao, pa se posle vraćaju svome malo-me i dosadnome životu. Ima li ih igde?

NAŠE POLEMIKE

januar 2001.

U doba kada je bilo nezamislivo napasti Tita samoga ili ga izvrći ruglu, negde 1970, kada sam sa još dva prijatelja izdala satirički časopis Frontisterion (sa nekoliko priloga o Titu), kada uveliko nisam imala pasoš, kada su mi *nepoznati počinioci* slomili arka-du na dan početka štrajka na Filozofskom fakultetu (koji sam sa mnogima drugima organizovala), i kada su neki moji prijatelji bili osuđeni na duge zatvorske kazne zbog pisanja, snimanja filmova ili naprosto javne reči, i kada su i neki pravoverniji studenti smatrali da je moga zavatlavanja sa ozbiljnim temama i moje kritičnosti previše, postojale su osobe, posebno iz *boljeg* beogradskog društva, koje nisu upotrebljavale rečnik novina, ideološki argument ili prosto urlale iz crvenih vratova, nego su se zaprepašćivale: „Pa kako ste mogli da napadate jednoga predsednika države/generala/nas roditelje/jednog tako finog pisca?” Tada, kao dobro vaspitana mlada dama sa sklonošću da se menjam ali ne i da verujem, nisam umela da odgovorim na ovu vrstu primedaba, premda je bilo očito da su idiotske. Idioti su i tada, i nedavno, bili kost i meso režima, dakle nisu nikada bili nimalo nevini ni naivni, a i sada gledaju kako bi ponovili isti postupak. No, kultura javnoga sporazumevanja je sada unekoliko niža, pa tako odrtaveli kulturnjaci, anonimusi sa izmišljenim titulama, briljantni studenti razglašanih profesora-fašista, žene imaginarnih imena (radi patrijarhalne *verodostojnosti*), pa čak i jedna malo zaboravna feministkinja, mogu da se nadmeću (u Danasu i Vremenu) u odmeravanju ocena fizičkog izgleda dve žene u ozbiljnim godinama i sa ozbiljnim karijerama za sobom – računajući i karijeru otpora, kritike, i odgovarajućih kazni. Mislim na Ljilju Đurđević i na sebe. Nekada, u komunističkome režimu, idiotski napadi bili su motivisani doduše sumnjivim pravilima pristojnosti, koja je jako zaudarala po kukavičluku, ali bar nisu

podrazumevali denuncijaciju, poziv na javni pogrom i na fizičko uništenje. Danas, u bujajućoj demokratiji, motivisani su pijačnim cenjanjem i neskrivenom pretnjom isključivanja i nasilja: ko će se sa više poena upisati u grupu koja može biti unosna, a u okviru opšte društvene teritorijalne odbrane i materijalno-duhovne zaštite proglašenoga mezimčeta srpske kulture.

Jedno je jasno: desetak godina posle početka pravoga rata, petnaest posle početka nacionalističke histerije, tridesetak posle prvoga velikog intelektualnog buđenja pod totalitarizmom, posle svega što se desilo, veoma je malo intelektualaca koji su u stanju da sebe promišljaju samostalno, a ne u nekoj interesnoj sredini. Nikada ranije intelektualci nisu bili opasno bliži idiotizmu, nikada ranije idiotizam nije bio tako agresivan. Upozoravam da reči *idiotski*, *idiotizam*, upotrebljavam sa svesnim upisivanjem semantičke istorije grčke reči *idiotes*, koja je u doba atinske demokratije označavala (pogrdno) čoveka koji se ne bavi politikom, dakle ne ispunjava svoj identitet građanina. Tačniji termin, koji obuhvata ne samo upotrebu nego i odobravanje odnosno prećutkivanje procesa, bio bi *stupidizacija*. On ne uključuje pojam građanina, koji uostalom još i ne zaslužuje upotrebu, jer nema svoj *predmet*. Formula *nezavisni intelektualac*, koja je dobrih petnaest godina uglavnom služila da sakrije prljavštine, kupovine i razne nepodopštine, moraće da se dobro opravda i opere pre ponovne upotrebe...

Za sve pomenute polemike, karakteristično je da se prikazuju kao *generacijske*. Na prvi pogled, ispraznost generacijske akcije i jako sumnjive paralele sa već viđenim postpobedničkim čistkama (otprilike tri puta u drugoj polovini prošloga veka), dovoljni su da se padne u očajanje, bar nad generacijom koja pokušava da se upravo tako konstituiše. Druga (napadnuta) strana ne prikazuje se kao generacija, već daje dobre razloge zašto se na trivijalnosti

generacijskoga ne može stvarati nikakav ozbiljniji intelektualni, a naročito ne kritički stav. Isiljavanje pobedništva, po bogatim iskustvima koja imamo, obično je vezano za neku ličnu i/ili generacijsku potrebu zamagljivanja ne mnogo slavne prošlosti. Na to žalosno ukazuje pozivanje na zasluge. Dva upadljiva paradoksa odlikuju polemiku: stariji su radikalniji i, premda im je prošlost duža, nemaju potrebe da je zamagljuju, još manje da pomiraju svoje zasluge. Da se zaključiti da je glavni greh starijih napad na (personalizovane) svetinje njene generacije. Tu se slika generacijskoga sukoba konačno urušava: stariji – bar u ovoj polemici – imaju dugu, takoreći životnu praksu (a i zadovoljstvo) rušenja svetinja, pa utoliko gore po svetinje ako su mlađe...

Neočekivani rezultat ovoga pravljenja prostora za *mlaade* je obilje prostora za one koje pobedništvo i njegovi plodovi ne privlače – naprotiv, u njima izazivaju veću dozu sumnjičavosti i kritičnosti. Ne samo da je (intelektualna) opozicija sada neophodnija nego ikada, nego joj niske strasti oko vlasti i uticaja otvaraju neslućene mogućnosti slobode, kvaliteta, rastrašćenosti. Najnezdraviji element poslednjih nekoliko godina Miloševićeve vladavine bio je taj što biti *protiv Miloševića* nije značilo ništa, naročito ne ništa intelektualno izazovno. Svi su to bili, toliko da je pištanje ili lupanje, status tela na ulici (za hrabrije), bilo dovoljno da izrazi stav, bez posebne verbalne investicije. Čekalo se samo na tehnološku pogodnost svrgavanja fizičke moći familije. Pošto je do toga došlo, plemeniti emotivni naboj ne bi smeo da se ograniči na ionako tesnu trku za ambadorska mesta, na zauzimanje institucija i kulturnoga prostora, i razmeštanje pobednika u generacijske, grupne, i druge male, zagušljive, i smrdljive okvire. Više nego ikada, treba postaviti pitanje kriterijuma i kvaliteta, a prvo što ono podrazumeva je pravo na sećanje.

Među mnogim tehnikama ukidanja sećanja odnosno nasilnoga zaborava koje smo pratili poslednjih desetak godina, jedna zaslu- žuje posebnu pažnju, jer se u njoj ukrštaju ritualno ponašanje elita, vežbanje diskursa rata, i simbolička konstrukcija *neprijatelja*: to je napad na *antiratne profiterere*. Nije važno da li ih je i koliko bilo, već što se prekaljenim fašističkim postupkom, starim skoro 80 godina, odgovornost velike grupe ljudi koji su se zaista okoristili ratom, priljepila na marginalnu grupu koja je protiv rata bila po svojoj savesti, šta god da je za to *dobila*. Podela između onih koji su se okoristili ratom, i *antiratnih profiterera* nije ravnomerna, još manje ravnopravna, i zasigurno ne podrazumeva ni slobodu, ni relativizaciju opredeljenja. Ona istorijski predstavlja nastavak (po nuždi) disidentske tradicije iz '68, koja je u svojim zadnjim ostacima poražena sredinom osamdesetih godina. Tada je u prostor disiden- cije hrupila većinska grupa intelektualaca koji su umesto *slaboga diskursa* o ljudskim pravima i slobodi izražavanja, uspostavili *jaki diskurs* kolektivnih i istorijskih prava, progutali krhke disidentske institucije i od disidencije načinili trendi komoditet – iz kojeg je nova vlast dobijala i korisno upotrebljavala gotove retoričke mode- le, institucijsku podršku, a bogme i celovite ličnosti u pravednoj narodnoj borbi za dostojanstvo i ostale tekovine jugoslovenskih ratova. Tvrditi da u tome postupku nema odgovornosti intelektu- alaca, odnosno zaboraviti da se o njoj pisalo i govorilo još krajem 80-ih, jeste konačna izdaja intelektualne energije i dostignuća jugo- slovenske disidencije. A i nije tačno, premda se u izvesnoj meri kosi sa svim disidentskim insistiranjem na učenosti i znanju, na teorijama razdvajanja autora i teksta, kojima se ne retko operisalo i na suđenjima autorima. Zašto bi dakle *antiratni profiteri*, ovako marginalna grupa, poražena, izgubljenog identiteta, u međuvre- menu izmešana sa nekim odmetnicima od bivšega režima, koji rat i etničku mržnju nisu svarili, za bilo koga bila opasna? Samo zbog toga što se iz nje, u budućnosti bez rata koja je upravo nastupila,

moju pojaviti nepoželjni posjednici sećanja u javnosti. Oni su se doduše već i sami odrekli otvorene borbe za položaje i zvanični autoritet, ali ko zna? Problem je u tome što se njihova kritika nepos- redno pre i za vreme rata i te kako pamti, i podvrgava agresivnome zaboravu.

Tri su različite generacije i tri različite interesne grupe, u patrijar- halnoj kulturi Srbije naravno kobno spleljene, napale *antiratne profiterere*, tako da grupa više i ne može da se posmatra kao realni socijalno-politički faktor, kod kojeg bi bilo legitimno ocenjivati strategije komoditeta, dobitka, kompromisa i uopšte svega što im neprijatelji požele, nego kao simbolička konstrukcija *neprijatelja*. Kako je i razlog postojanja te grupe nestao, simbolizaciju treba pro- čitati, jer očigledno već služi kao kalup novim konstrukcijama... novih neprijatelja. Problem je što je taj kalup *preventivne osвете* bio toliko uspešan u izazivanju ratničkoga mentaliteta, kulture nasilja i retoričke naduvenosti, da je, bar na planu javnoga govora, potreb- no hitno obnoviti pacifističku, humanističku političku naviku gra- đanskog opštenja, *uljudenost* kako ju je jedanput nazvao Nebojša Popov: eto još prostora za opoziciju.

Prvu generaciju i grupu koja je napala *antiratne profiterere* oličio je Predrag Palavestra, akademik i sadašnji sekretar, a nekadašnji dugogodišnji predsednik PEN-a Srbije. Njegov napad na *antiratne profiterere* usred rata i bosanskoga genocida imao je transparentan politički cilj: sakrivanje odgovornosti prijatelja, srpskih književni- ka, napadanje protivnika, odnosno kritičara prijatelja, oslobođanje prostora za preživljavanje sebe i prijatelja kada jedanput rat prođe, denunciranje kritičara tako da im se po mogućnosti onemogućí delovanje, pa i šire, u visoko brutalizovanoj kulturi. Ova kalku- lantska pozicija, opremljena nacionalnom retorikom i ulagivanjem stranim i naivnijim kolegama, ima i svoju karikaturnu stranu

– članstvo u Kraljevskome savetu, na primer, koje bi u bilo kojoj evropskoj kulturi, pa i u PEN-u, zvučalo naprosto groteskno. Možda se u tome kontekstu može razumeti zašto se Predrag Palavestra nije pojavio na razgovoru o balkanskim pomirenjima koji je Đerđ Konrad, predsednik Akademije umetnosti, organizovao, u saradnji sa Brandenburškom akademijom, od 10-12. decembra 2000. u Berlinu. Slobodan P. Novak, predsednik hrvatskog PEN-a i inicijator lova na hrvatske *veštice*, pojavio se na ovome skupu, i uredno ćutao sve vreme – istovremeno najbolje i najbednije što je mogao da učini.

Drugu generaciju koja je napala *antiratne profitere* oličio je, kao najglasniji, najmanje kultivisan i najmanje kulturno adaptiran, Svetislav Basara. On nije nastupao kao zaštitnik, već kao izabranik svoje generacije, *divlji talenat* za kojim se skriva strpljiva grupa što računa na biološko nasleđstvo posle generacije Čosića i Palavestre. Teško bi bilo naći koherentnije teorijsko i metodološko jezgro ove grupe, koja je po potrebi bila za stvarnosnu književnost, postmodernizam, *rock&punk* i alternativu, univerzitetsku, novinsku, usmenu kritiku, šta god. Za razumevanje ove grupe, važniji su elementi kojih nema, ili oni retki gde se odlučuju da budu radikalno protiv. Nema, recimo, zahtevnijih teorijskih modela poststrukturalizma (istorijska antropologija, feministička kritika, *nova istorija*, postkolonijalne teorije), niti praćenja strane stručne literature i književnosti. Nema nikakvog ozbiljnijeg političkog ili moralnog angažmana, ni protiv komunista nekada, ni protiv nacionalista nedavno, niti protiv bilo koje *glavne struje*, niti protiv bilo kojeg imena u moći. Ima, međutim, stalnog napada na feminizma – i naravno *antiratne* opcije, otprilike kao u figuri *bicikliste* u francuskoj kulturi: pognut prema onima gore, udara nožicama one dole. Patriotizma koliko treba, napada na strance koliko treba, vizibiliteta koliko treba da se stvori provincijska

slika vrednih *književnih radnika*, ova precizna hemija kompromiserstva ima i eksplozivnu komponentu – napad na pamćenje, baš kao i u slučaju prve generacije. Kada važan predstavnik grupe Mihajlo Pantić izjavi u NIN-u da njegova generacija „nije pravila compromise“, onda je jedino pitanje ko i gde će objaviti nastavak rečenice: „... samo sa onima koji nas nisu hteli“. Još jedan prostor za opoziciju, u ustanovljavanju književnih, stručnih, i intelektualnih kriterijuma u kulturi.

Treću generaciju koja je napala *antiratne profitere*, dakle koja je htela da se izbori za glavu svoga trofejnog neprijatelja u borbi za novo sticanje položaja, oličila je Biljana Srbljanović. U njenom intervjuu Vremenu prošloga leta nije samo napad na *antiratne profitere*, već i providno pitanje pragmatične pripreme za novo doba – šta da se radi sa njima. Kako im unapred oduzeti reč, sprečiti rizično sećanje da se negde pojavi? Najuspešniji recept prošloga veka bio je – staviti ih u logor, ali hajde da ne budemo patetični. Zašto bi zaista figura anti-miloševićevskog urbanog otpora kao što je Biljana Srbljanović želela da spreči sećanje i samo prisustvo u javnosti protivnika jugoslovenskoga rata, odnosno svojih prirodnih saveznika i zdušnih obožavatelja? Jedini logični odgovor je da generaciji mladih pobednika – a oni jedini mogu da suvereno nose tu titulu, ako već neće da promisle nešto bolje – smeta kritički potencijal bednih ostataka pacifističke populacije. Nije reč samo o čišćenju, odnosno osvajanju više prostora, već o temeljnom razilaženju u stavovima. Mogu da razumem da za razliku od prethodne dve generacije, ovoj najmlađoj često nije bio omogućen fizički pristup do oruđa i institucija za razvoj inteligencije – ali imali su zauzvrat internet. Nema dakle pravog opravdanja za plitkost misli, za odsustvo radikalnih stavova i precizne intelektualne pozicije, za prihvatanje kompromisa. A posebno, nema nikakve osnove za samozadovoljstvo i nadutost. Element provincijalizma daje onu

tužnu notu kod koje se definitivno mora odbiti sentimentalnost prema *mlaadima*: laganje strancima isključuje autentično učešće *napolju*, a saradnja sa ovde opisanom drugom generacijom šalje završni signal publici kod kuće... Ovde se prostor za opoziciju otvara pre svega u bazičnoj potrebi društva i kulture za intelektualnom doslednošću. Drugim rečima, najmlađa generacija tvorca neprijatelja postavlja uistinu najniže zahteve.

Homospore II Svetlana Slapšćak

Problem ovoga *rata za nasleđe neprijatelja* koji je angažovao tri generacije ipak je, nažalost, mnogo ozbiljniji. On podrazumeva konceptualno nasleđe totalitarizma koje se suviše dugo održava. Jedino ako se društvo i kultura razumeju kao jedinstvena celina, i ako se kobno zaboravlja pojam demokratije, može se pitanje moći i širine prisustva u kulturi postavljati tako traumatično, tako isključivo, tako ritualizovano (motiv slanja nepoželjnog u smrt i tišinu). Opozicija mora da se izbori za kulturnu fragmentaciju, koja nikako ne treba da znači i marginalizaciju. Postojanje *niša* podrazumeva ne izolaciju, već poroznost. Šta više želite? Univerzitet i kulturu sa prevlađujućim idejama, licima i govorom, i marginalizovanu alternativu, ili univerzitet i kulturu sa školama mišljenja koje se možda ne podnose, ali se ne isključuju, i koje za sebe ostvaruju svoj prostor, i alternativu koja se na državnim jaslama nadmeće sa zvaničnim institucijama? Uspešnije evropske sredine uglavnom znaju da iz živog i respektabilnog prostora obrazovanja i kulture uklone fašiste, rasiste, seksiste, monarhiste, verske manijake, i da tako spreče proizvodnju *neprijatelja*. Tri gorepomenute generacijske grupe bile su, u različitim trenucima i u različitim kontekstima, u potrazi za istim neprijateljem, *antiratnim profiterom*. Zameriti im da su se pri tome ponašali neevropski, naprosto je naivno, jer su se ponašali provincijalno, takoreći *srpski do srži*, znajući vrlo dobro šta hoće. Bojim se samo da to prozirno ponašanje, koje je uglavnom izazivalo sarkazam a

Eseji i komentari

ne strah kao reakciju, ima svoje dugoročne posledice. Nešto što bi se moglo nazvati *stupidizacijom* javnoga govora izvesno izaziva stvaranje *slepih* područja, paralitičnih tačaka, možda čak ponekoga poziva na autocenzuru, bez vidljive veze sa prvobitnim ciljevima onih koji su *stupidizaciju* koristili ili je čak stvarali. Primera radi, da *stupidizacije* nije bilo, verovatno bi se u kulturnoj javnosti mnogo lakše formulisao tako jednostavan politički stav kao što je odbrana laičkog obrazovanja u Srbiji.

Iz toga ugla gledano, polemika u Vremenu je dragocena: ona i manje upućenom ili zainteresovanome čitaocu ukazuje na brigu za kvalitet, sa jedne, i nebrigu oko *stupidizacije*, sa druge strane. Što je najvažnije, pokazuje da su pašnjaci intelektualne opozicije zeleniji nego ikada.

NEZGODNI DATUMI

juli 2001.

Slobodan Milošević otpremljen je u Hag na Vidovdan, 12 godina posle proslave na Gazimestanu. Mogao je biti siguran da ga je sada posmatralo više ljudi nego onda. Nečiji cinični osećaj za pravdu kumovao je ovome događaju, ali ne bih se usudila da kažem čiji. U svakome slučaju, neobavešteni predsednik savezne države, Vojislav Koštunica, umesto da reaguje državnički, poslao je patetično i deplasirano pismo učesnicima proslave Vidovdana na Kosovu, koje je pročitao niko drugi nego Atanasije Jevtić. To nije bilo dosta, nego je u intervjuu italijanskome listu objasnio da je optužnica protiv Miloševića „stereotipska i shematizovana“. Kako komentatori posebno podvlače, ovo je izjava stručnjaka za pravo. Ovde bih se usudila da kažem: nisam ubeđena. Svaka optužnica,

presuda ili bilo koji drugi sudski dokument mora valjda biti što je moguće više stereotipski i shematizovan, jer se mora zasnivati na zakonu, koji je stereotip i shema po definiciji, a ne poezija, roman, ili filosofija. Ili nam možda više odgovara *kredivan* odnos prema zakonu, u besmrtnoj Titovoj tradiciji da „sudije ne treba da se drže zakona kao pijan plota“? Kako god, na isti dan je ovu izjavu potkrepila izjava republičkog predsednika Zorana Đinđića, koji je objavio da je vlada prihvatila – načelno – uvođenje veronauke u škole. Koji je to dan? 4 juli, Dan nezavisnosti, najveći američki državni praznik. 225 godina posle Deklaracije nezavisnosti, koja je proglasila odvajanje od monarhije, uvođenje republike, i odvajanje od crkve, odnosno laičko obrazovanje, povratak veronauke u škole nije povratak u 19. nego u 18. vek, iz koga nas o opasnostima crkvenog obrazovanja za intelekt opominje i nama mnogo bliži Dositej Obradović. Pri tome me prisutnost predstavnika različitih crkava i očigledna obazrivost formulisanja predloga nije mnogo utešila. U ime onih prilično mnogobrojnih Amerikanaca koji do kraja predsedničkoga mandata neće zaboraviti kako je Džordž Buš uopšte izabran, i koji su užasnuti nad državnim programima maskiranim pod imenom „akcija zasnovana na veri“, podsetimo se šta su Tomas Džeferson, ili Tomas Pejn, mislili pod *odvajanjem crkve od države*: crkvena vlast mora se odvojiti od države zato što postoji opasnost od korupcije u oba smera. Odvajanjem se država, dakle i sistem javnog obrazovanja, štiti od uticaja crkve, ali se i crkva štiti od uticaja države, čime se osigurava njena pastirska uloga, i mogućnost svakoga građanina da izabere svoju veru. Danas u Evropi postoji žalosna granica između zapadnih zemalja, u kojima ideja o uvođenju veronauke jedva da može da prođe u marginalnim medijima, i istočne Evrope, gde se u opštoj konfuziji ovo pitanje povezuje sa demokratijom. Problem sa crkvom, posebno pravoslavnom, je u tome što upravo demokratiji ne obećava ništa dobro: pravoslavna crkva je u poslednjih deset

godina nastupala protiv postojećih ustavnih odredbi o jednakosti vera i nacionalnosti, protiv jednakosti polova. Hoće li i ubuduće vaspitavati decu protiv postojećih ustavnih odredbi o jednakosti koje će, nadamo se, preživeti sve buduće ustavne promene? U poslednjih desetak godina, pravoslavna crkva je pokazala različita lica svojih sveštenika: jedni su blagosiljali oružje i kitili se njime, ljubili se sa ubicama, krali, bogatili se, pre neki dan tukli homoseksualce po Beogradu, dok su drugi silazili na ulice kada je bilo najopasnije, širili razumnost i toleranciju po internetu – dakle nema jedne i sveobuhvatne formule, ali ima dosta razloga za zabrinutost. Zabrinjava me još nešto: gde su u poslednjih desetak godina akcije i institucije crkve koje bi neposredno pomagale građanima? Recimo, prihvatanje izbeglica iz Krajine, recimo javne kuhinje, recimo pribežišta za beskućnike, za traumatizovane, za bolesne, gde su dobrovoljci za pomoć starima, nepokretnima, posrnulima... Odnosenje Biblije Miloševiću u Centralni zatvor samo groteskno produbljuje ovu vapajuću prazninu. Odgovor da crkva spasava dušu, a ne telo, ne može zadovoljiti ako postoji jedan primer povezivanja sveštenih lica sa vojnim ili paravojnim licima, dakle direktne brige da se telo drugoga uništi, a postoji ih mnogo. Ukratko, ovim gestom država čini vrlo malo da pomogne crkvi da izađe iz doba moralne korupcije. Naprotiv, država povećava i proširuje moralnu korupciju crkve. I kada bi u crkvi bilo manje pohlepe, manje želje za vlašću, pa i pravoga krvološtva, našao bi se neko ko bi sa gnušanjem odbacio ponudu države, da bi se sačuvao integritet crkve. A takva crkva ne bi imala problema da nađe dovoljno dobrovoljnih učenika veronauke, izvan školskoga sistema, u kojem bi inače istorija religija bila neophodan predmet.

Moji snovi u Beogradu ispunjeni su braćom Karićima: ogromni neonski grb sa mnoštvom drevnih elemenata, uključujući i neke sumnjivo stare datume, reklamirajući široki raspon usluga, proizvoda i ukratko moći porodice Karić, svetli direktno u moju spavaću sobu. To je poslednja stvar koju vidim pre nego što zaspim, i prva koju vidim kroz prozor kada se probudim. Ponekad sanjam taj grb i u Ljubljani. Novac je brz, vidljiv, napadan, osnovni pokretač društva kome, kako zaneseno piše jedan ugledni novinski komentator, „sada težimo“. Težimo tome da, uz što manje komplikovanih misli, što veći broj onih kojima se umesto novca nudi šarena laža o brzom i lakom sticanju, omogući što manjem broju da ga se u što većim količinama domogne. Svojim znojem, svojom bedom, svojim životima. Do sada se još nije uspelo – a izgleda da nema ni prave potrebe – da se kapitalizam objasni određenim ideološkim sistemom, da se racionalizuje, da se snabde uspešnom naracijom. Logika kapitalizma parazitski životari na hrišćanstvu, a uspevala je da se integriše u rasizme, fašizme, diktature svih vrsta, desničarsko praznoslovlje. Idealni spoj mislenosti koja je potrebna sticanju novca i moći danas je na vlasti u Italiji – o Bušovoj Americi da i ne govorimo... Berluskonizam pokazuje, svakome ko iole poznaje italijanske prilike, zaprepašćujuće paralele u medijskome govoru i proizvodnji slika između apeninskog i balkanskoga primitivizma – od količine mesa u zategnutim šorcevima, do intelektualca za široku upotrebu u agresiji i rasizmu, recimo izvesnoga Zgarbija.

Kada se pokaže da je u pitanju novac, javni govor skoro po pravilu postaje krajnje jednostavan, *ljudski*, motivi za delovanje se uproste, prizivaju se emocije kojima se ne može odoleti. Četiri modela javnog obraćanja i opravdanja, koja sam navela na početku, prepoznaju se

upravo po tome. Stepenn razumevanja, odnosno pozitivnoga reagovanja, zahteva određeni stepenn obrazovanja – tačnije što je mogućno niže obrazovanje. U toj se tački susreću idiotizam jednopartijskoga socijalizma, idiotizam nacionalističke ohlokratije i idiotizam tranzicijskoga kapitalizma. Jednopartijski socijalizam je, međutim, davao jasan, dakle i dovoljno pošten znak o tome da nema nikakve sumnje o vlasti, time što je vlast govorila drugim, nerazumljivim jezikom, dovoljnim pokazateljem arbitrarnosti značenja: zabune nije moglo biti, izbor je svakome bio jasan. Ili si za, pa ćutiš/odobravaš i plivaš odnosno veslaš, zavisno od sreće i stepena prilizivanja, ili ne ćutiš, pa plaćaš posledice, zavisno od sreće i stepena lajanja.

Nacionalistička ohlokratija i tranzicijski kapitalizam u tome su neporedivo pokvareniji: svaki izbor zavijen je u prljave krpe *osećanja*, pa ili si protiv mame i tate, ili protiv svih mama i tata (naroda), protiv *svojih*, koje drugi, zlikovci, hoće u zatvor, u Hag, u siromaštvo... A ti drugi mrze te jer si mlad, lep, bogat, uspešan, srećan, običan, Srbin – sve što oni nikako ne mogu biti. Tu se predsednik Koštunica ne razlikuje mnogo ni od Marije Milošević, ni od dobitnice nagrade braće Karić, ni od novinarskih umova koji optužuju kritičke glasove zbog *zavisti*. Pa biraj šta više voliš, u stilu stare kineske mudrosti, da li je bolje biti mlad, lep, srećan, zdrav i bogat, ili star, ružan, nesrećan, bolestan i siromašan! Naravno, ako ti je izbor uopšte mogućan, a pošto nije, najbolje da nemaš nikakvo pravo oglašavanja, učešća u demokratiji, a možda ni građanska prava. Prazno mesto stare ideologije moglo je biti popunjeno kritikom kapitalizma i građanskim raspravama, da nije postalo gnojna nacionalistička rupa. Slobodni prostor nezavisnih medija, posle osam meseci grozničavoga traženja pozicije, a i hleba, više ne pruža mnogo nade, jer se ključna pitanja opozicijskog identiteta u njemu nisu otvarala ni rešavala za poslednjih petnaest godina. Opozicijska medijska elita nije negovala, još manje raspravila pravila građanskoga ponašanja, političke

korektnosti, osnovnog obrazovanja za dijalog. Slučajevi pretvaranja veštine novinarskoga komentara u čaršijsko sektaštvo dešavali su se sve vreme, samo što oni poslednji najgore deluju. *Druga Srbija*, dok ne izgradi solidne alternativne institucije, stil, ponašanje, i moral, nema pravo da se poziva na slavnu prošlost.

Nova mislenost pokazuje kako je mogućnosti za prave promene manje, kako za moguće izvođenje promena ima sve manje ljudi, konačno kako je osetljivost na glupost neizdržljiv teret za napredovanje mimo mogućnih i preko potrebnih promena... Tako misogini, homofobni, nacionalistički, primitivni, denuncijanski komentari nekoga drugoga dobitnika nagrade braće Karić, shvaćeni kao *prirodni* nastavak već poznatoga mentaliteta, mogu da se veselo nastave. I kao takvi, oni nisu skrivena suprotnost objašnjenjima dobitnice, već njihov dopunjujući deo. Kao što su, sa druge strane, u savršenoj saglasnosti sa izjavama da je haški sud *kontroverzan*. Iz usta doktora prava, ova izjava bi trebalo da znači da je status suda u međunarodnom pravu odnosno među stručnjacima za to kontroverzan, što je, blago rečeno, iskrivljavanje situacije.

Kod onih građana koji nemaju dovoljno znanja iz međunarodnoga ili bilo kojeg drugog prava, *kontroveržno* bi moglo da znači da sud ne prihvataju građani današnje Jugoslavije. Iz usta predsednika države, ova paušalna procena nije posebno smotrena, jer očito hoće da preduhitri mnoge nivoe rasprave – skupštinski, komisijski, i da autoritarno utiče na javno mnjenje. Konačno, iz usta domaćeg heroja tranzicije, izjava šalje lokalnu poruku lokalnoj publici: *kontroveržno* znači da sledi cenkanje, a nije zgodno da se to baš tako kaže. To je prilično razočaravajuće, već na nivou stila. Ne više, doduše, nego osnivanje i sastav komisije u čijem su imenu *odgovornost* i *istina*. Sem sasvim drugih, privatnih i ljudskih razloga, mogu da za dva istaknuta intelektualca koji su istupili iz rečene komi-

sije, Vojina Dimitrijevića i Latinku Perović, bez teškoća zamislim razloge istupanja: prvo, istina nije legitiman koncept za društvene i humanističke nauke, jer pripada domenu vere i teologije. Nauke se ne bave istinom, već pomeranjem granica znanja. *Naučna istina* je floskula stare ideologije, jedna od mnogih zamki postavljenih da bi se intelektualci kontrolisali. Drugo, u kombinaciji sa odgovornošću, na nižem nivou, istina naprosto znači manipulaciju nacionalističke politike – oni nama odgovornost, mi njima istinu. Primera radi, za odgovornost učešća u ratu u Bosni, mi vraćamo istinu o *dokazanom* muslimanskom bombardovanju sarajevske pijace... Iskežena čivijaška logika viri iza imena komisije – o sastavu da ne govorimo. U lokalnome govoru, istina bar desetak godina znači samo trik zvanične politike da se uspešno laže – setimo se samo raznih komiteta, delegacija, predstavnika, uglednika, koji su svojom *misijom* u svetu smatrali predstavljanje nečega što se, sa potpunim nedostatkom srama, *zvalo srpska istina*. Za to su, naravno, bili i plaćeni. Novi državni i društveni sistem sebi ne bi smeo dozvoliti ni upotrebu reči, dok je javno ne očisti od prethodnih zloupotreba...

Primer sam navela zato što nova mislenost ne može da u potpunosti funkcioniše bez ovoga važnoga semantičkoga ključa – čivije, namiga, lokalne samouverenosti da smo ih sve uspešno prešli i presaldumili, da prodajemo jedno a pakujemo drugo. U zapadnim društvima u kojima je prizemna mislenost opšte polje javnoga komuniciranja, može se javno posumnjati kada neko u ozbiljnim godinama krene da pominje mame i tate, kada za jasan problem upotrebljava termin *kontroveržno*. U kulturi čivije i namiga, sitne prevare i lažinjanja, nema nikakvoga mesta sumnji, jer nema ionako ni trunke verovanja u priču, već samo u strategije prevare, pri čemu je trenutni uspeh najvažniji. Uistinu, šta je drugo sem zavisti moglo navesti novinarske kolege, a naročito koleginice, da postave pitanja?

SRPSKA STRADANJA U SVETSKOM TRGOVAČKOM CENTRU

oktobar 2001.

Poštovanje moći novca, u ovome slučaju američkoga, dovelo je do toga da izrazi srpske radosti nad američkom nesrećom ostanu lumpenproleterska privilegija, dok se zvanična politika ponaša pristojno. Negde između, kulturno-intelektualna elita koja ne može da zaboravi retoričku raspojasanost prethodne epohe, a ni da ugrozi svoje nade u novu dinamiku zamene šefova kabineta i ambasadora, našla je prostor da se iskaže, *poredeći* srpska i američka stradanja. Kao, reč je o intelektualnoj disciplini, takoreći refleksiji o svetu. Amerikanci su bombardovali beogradski Trgovinski centar, doduše u gluvo doba, bez ljudskih žrtava, a ni baš sasvim do kraja, a njima su sada srušili *nešto slično*. Tu je i fotografija koja se šalje e-mailom, da potvrdi istovetnost situacija, ilustracija božje pravde... Druge je njujorški užas naveo na duboko razmišljanje o tome kako se o srpskim žrtvama, kako rata tako i NATO bombardovanja, nije dovoljno znalo ni pisalo. U svim meni poznatim slučajevima, kako ćutanja u srpskoj javnosti tako i brbljanja na internetu, osnovno je jedno: baš nas briga za druge, sami smo si glavna tema. Za nepunih godinu dana posle promena, jasno je, kritički duh je umro u Beogradu, a one retke koji se ne daju, većina željna zaborava i nove podele moći potpuno je izolovala – napadanjem, opanjkavanjem, intrigarenjem, raznim tipovima cenzure, ućutkivanjem. Onaj ko je za vreme NATO akcija na Kosovu u Srbiji imao dovoljno debele nerve da posećuje srpske sajtove, zna da je situacija u dijaspori, bar izmerna brojka, prilično slična. Agresivna i nadasve koristoljubiva – a za male pare – politika zaborava dobila je ovih dana i karikaturalne provincijalne oblike: umesto smele analize i odlučnoga pacifizma, mediji i publika bave se – Željkom Simićem, sramotom samoga čina, organizovanih okolnosti, i konačno vrednostima ukradenog

Homospore II Svetlana Slapšćak

Eseji i komentari

ulova, u društvu koje ozbiljni proučavaoci zovu *kleptokratskim*. Željko Simić je ipak poslednji prišt na kužnome telu, a kada je još bio samo simptom, bilo je i onih koji su ga stvorili prvorazrednim intelektualcem: setimo se samo Nikše Stipčevića, akademika sa jednom od najzabavnijih bibliografija u istoriji humanističkih disciplina u Srbiji, kome je i rečeni Željko, počašćen uvodom za sumanutu knjigu, bio važna stepenica na ulasku u svetu instituciju. Slučajno sam tada *intervent* bila ja, ali bilo je i drugih pravovremenih posega u mentalnu higijenu predratne kulture na ovome primeru. Ko je ranije ćutao, sada nema pravo na sarkazam.

Ukratko, o događajima u Americi treba početi od američkih prijatelja: jedan mi je pisao da Avganistan treba što pre bombardovati – hranom, lekovima, novcem, besplatnim kompjuterima i informacijama. Drugi insistiraju da Amerika slučaj preda međunarodno zaduženome za to – Haškome sudu. Ako izuzmemo pozere protivnike, ozbiljan deo američkih medija, organizacija i bezimernih građana uopšte ne odobrava ratnu histeriju. CNN za Evropu, koji nam daje iskrivljenu sliku američkih prilika, nije neka važna stvar u Americi samoj: tamo se za nezavisno mišljenje gleda ili sluša PBS, državno finansirana, e da bi bila nezavisna, radio i TV mreža, čita se The Nation i drugi razumni časopisi. Tek sa malo više čitanja, može se zaista videti ima li i koji su znaci novoga patriotskoga totalitarizma u Americi, koliko i kod koga ima šansu predsednik Buš, koji se izvesno javno osramoćivao pre, za vreme i posle izbora, hoće li u Beloj kući uistinu prevladati generali tate-Buša, koji su iznenada izronili posle nesreće...

Svakako najopasniji retorički obrat koji je široko u upotrebi u Americi, jeste *kažnjavanje počnilaca*, odnosno vojno poduprta kolektivna osveta. On se ne sastoji toliko u patriotskim stereotipima, koliko u prećutkivanju belodane činjenice da su svi direktni počinioci –

mrtvi! Ovo drsko prekrivanje istine prvi je preduslov totalitarnoga diskursa. Što se tiče još preživelih pomagača u Americi, čak i ako ih je nekoliko hiljada, to je još uvek posao policije i drugih unutarnjih službi. Progoniti se mogu finansijeri, jataci, političke i duhovne vođe u inostranstvu, što je uvek jako riskantno, pravno zapleteno, dugotrajno, i sasvim različito od vruće osvete: dovoljno je podsetiti se nirnberškoga suđenja, suđenja Ajhmanu, ili peripetija već pomenu-toga Haškoga suda, recimo sa onim koji ga ovih dana ne priznaje... Posredno, američka situacija ruši sve teorije o dugotrajnim posledicama totalitarnoga mentaliteta na sirote građane postsocijalističkoga sveta, i pokazuje kako je ideološka tranzicija brz proces, sa lakim menjanjima smera. Drugim rečima, koliko je demokratski mentalitet ranjiva i krhka stvar: duboko zavisna od stvaralaštva elita, dodala bih, pa kad one otkazu, demokratija umire i bez drugih opasnosti. Uostalom, to smo jasno videli kada su jugoslovenske elite zamenile komunistički ideologem i retoriku nacionalističkim, ne pustivši demokratskome mentalitetu više od dva-tri trzaja.

Još je jedan element važan u stvaranju totalitarnoga mentaliteta u Americi, a to je potpuna cenzura na mrtvo američko telo, koje se uopšte ne može videti u medijima, posebno ne na CNN. To bi moglo biti političko iskustvo akcija u Somaliji i Iraku, kada su mrtva tela na ekranima, umesto da izazovu dalju želju za osvetom, izazvala kod Amerikanaca zdravu i razumnu želju za povlačenjem, a zatim duge, skupe, i za vlast krajnje neprijatne procese odštete za bolesti dobijene u Iraku, uglavnom od savezničkoga šepRTLjanja sa biološkim i hemijskim oružjem.

Treći, najvidljiviji i najneprijatniji element, jeste mogućna medijska manipulacija. Ako je istina da su za vest o jako razveseljenim Palestincima na CNN iskoristili snimke iz 1991, kao što su na početku zalivskoga rata iskoristili snimke ptica koje umiru prekrivene

naftom sa drugoga kraja sveta, onda je stvar više nego ozbiljna. No istovremeno, ovakvi drski gestovi, kada se otkriju, čine više za mir nego mnoge blage i umerene reči. U tome smislu, mnogo više zabrinjava ratnička zapenušenost engleskih medija, posebno BBC, jer to može imati težinu kod evropskih ludaka – a fudbalska prvenstva tek su na početku.

Strašna i neverovatna ljudska nesreća u Njujorku mogla bi zaboravnoj srpskoj kulturi poslužiti za trenutak saosećanja, još više za osveščivanje o sopstvenoj politici zaborava. Mrtvi ne mogu biti ni *naši* ni *njihovi*: oni su samo svoji, i ravnomerno pritiskaju sećanje nas, živih, bilo da su ubijeni u ime Alaha, protiv Alaha, u ime kosovskoga mita, protiv kosovskoga mita, u ime Srba u Hrvatskoj ili na Palama, protiv njih, i tako dalje, dokle god sećanje može da dopre u dubinu i u širinu. Samo ne u visinu, u zaslepljujuću prazninu bilo čega *nebeskoga*.

KONTAMINACIJA POLITIKOM KULTURE U SRBIJI

juli 2001.

Nekoliko je razloga postojalo za razvlačenje, na preko devet meseci, odluke šta sa Slobodanom Miloševićem posle 5. oktobra. Prvo, za to vreme nova vlast nije uspela da konsoliduje sudstvo, nađe dovoljno hrabre i beskompromisne sudije, i da tako realizuje ono o čemu je uporno lagala haškome sudu i svome narodu – da bi bilo najbolje suditi Miloševiću kod kuće. Drugo, u političkoj eliti, tamo gde se dobro znalo da se suđenje ne može upriličiti u zemlji, nije bilo jasno ko je najjači, odnosno čija će priča bolje proći – *legalistička* Koštuničina, ili *pragmatička* Đinđićeva. Treće, čekalo se da se vidi koliko će para biti stavljeno na sto: odluka o slanju Miloševića

u Hag došla je nekoliko sati posle najveće ponude. Za to vreme, haški sud je sa svoje strane požurivao proces. U tome je ključno bilo puštanje podataka o zločinima na Kosovu. Iz pisanja beogradskoga časopisa Vreme, koji je objavio razgovor sa jednim od vozača hladnjača sa Kosova, jasno je da je čovek već više od godinu dana zaštićeni svedok Haškoga suda, i da se tek kao takav rešio da govori, pod lažnim imenom. Otkriće hladnjača u reci, svedočanstva o spaljivanju leševa u Borskom rudniku, otkrivanje grobova u neposrednoj blizini Beograda – sve su to rezultati istraživanja ne domaćih, već inostranih specijalista, pažljivoga rada sa svedocima, sakupljanja evidencije, da bi se neoporiv materijal stavio na raspolaganje srpskim vlastima i medijima, kada postane jasno da nema prave volje ni za istraživanje, a još manje za suđenje. Stručnjaci oko haškoga suda pravilno su procenili da će vlast malo šta moći da uradi ukoliko se javno mnjenje bar malo ne pomeri. Podaci o zločinima su to izveli.

Tokom devet meseci, srpsko novinarstvo bavilo se više denunciranjem domaćih izdajnika, plaćenika – bosanskih, hrvatskih, albanskih – nego otkrivanjem afera Miloševićeve garniture, a ponajmanje otkrivanjem ratnih zločina. Čak je i Koštunica, na dva dana pred izručivanje Miloševića, izjavio kako su od *anti-ratnih profitera* još gori *haški profiteri*. Brutalizacija društva u Srbiji eksplodirala je u mržnji prema beogradskim homoseksualcima, koji su 30. juna hteli da održe *gay pride* paradu, baš kao i u ostatku sveta... Samo su najpovršniji mogli zaključiti kako su *Miloševićeve pristalice* napale i pretukle desetine homoseksualaca u centru grada: naprotiv, to su više radile Koštuničine pristalice, legalisti i *umereni* nacionalisti.

Premda su na neka od uticajnih mesta u kulturnome Beogradu došli ljudi bez nacionalističke prošlosti, kao pisac Sreten Ugričić na

mesto upravnika Narodne biblioteke, ili mlada režiserka i dramski autor Ksenija Radulović na mesto upravnice Pozorišnoga muzeja, ipak su ton davali oni koji su se u Miloševićevo doba snalazili isto tako dobro kao i u prethodnome režimu. Oni mlađi među njima gradili su dodatni kapital na svojoj mladosti, dakle neodgovornosti za ono što se dešavalo u poslednjih dvanaest godina. Dejan Ilić, novi direktor izdavačke delatnosti legendarnog Radija B92, *otkrio* je, za biblioteku (koja se slučajnom ironijom zove Samizdat), pisca koji je, valjda, ranije imao teškoće da objavi svoja dela: Dobricu Ćosića. Knjiga razgovora sa Ćosićem, *Lovljenje vetra*, upravo se pojavila u Beogradu. U njoj Ćosić legitimise svoj politički put, od komesara partije, državnoga pisca, preko vođe nacionalističke opozicije, koji je imao dovoljno moći da upravlja ljudima i bez vidljivog oslonca u vlasti, do pozicije Miloševićevog marionetskoga predsednika savezne države, posrednika sa bosanskim Srbima, i konačno, pripadnika pokreta Otpor, zadnjega manevra u bogatoj karijeri. Razlog za pojavljivanje ove knjige teško da može biti nešto drugo sem najave reaktiviranja Ćosića na javnoj političkoj sceni. Ovaj kulturni skandal, koji ozbiljno ugrožava ugled najveće beogradske opozicione institucije za vreme dugih godina Miloševićevoga režima, uvodi *skrivenoga glumca*, sive eminencije srpskoga nacionalizma, čoveka koji kreira važan deo srpske politike.

Dobrica Ćosić upravljao je iz svoje vile u Beogradu i iz svoga kabineta u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti grupom disidenata koja je od sedamdesetih godina imala više zanimanja za istorijsko-nacionalna nego za humanistička pitanja. Kada je Ćosić uklonjen sa političke scene pre studentskih nemira '68, pod optužbom nacionalizma, otvorio se skriveni prostor za deo intelektualaca koji su, premda često članovi ili čak funkcioneri komunističke partije, privatno zastupali nacionalizam i antikomunizam. Posle '68, kada se formirala veća grupa nezadovoljnih humanističkih

intelektualaca, *odlaženje Ćosiću* bilo je znak skretanja nadesno, premda oštrih granica, u opštoj represiji, nije bilo. Postojali su ipak oni koji nikada nisu otišli Ćosiću, i među njima se danas nalaze oni malobrojni koji su se zalagali za jugoslovenstvo i protiv rata i onda kada su ostali potpuno poraženi i izolovani. Debate Ćosićevoga kruga bile su, kako ih i danas formulišu pripadnici: propast tradicionalne (patrijarhalne) srpske porodice pod komunizmom, propast srpskih teritorijalnih planova sa traumatičnim kosovskim centrom zbog sprege zapadnih neprijatelja i jugoslovenske ideje, i to da su Srbi u miru gubili ono što bi stekli u ratovima. U prelomnim godinama 1987-88, ta je grupa, za razliku od manje i slabije stare disidencije, okrenute pitanjima slobode govora i ljudskih prava, intenzivno tražila svoj oslonac u političarima. Slobodan Milošević, premda je stajao iza afere u kojoj je Memorandum SANU, ključni tekst političkoga koncepta srpskoga nacionalizma, *ukraden*, pa objavljen i napadnut u javnosti, postao je uskoro *izabranik* Ćosićeve grupe intelektualaca. I danas, kao i ranije kada sam te događaje gledala izbliza, uverena sam da je povezivanje nacionalističkih intelektualaca i komunista na vlasti, kojima je bila potrebna nova ideologija i novi jezik, došlo upravo iz ovoga kruga.

U Ćosićevome krugu isticao se Vojislav Koštunica. On je, zajedno sa koautorom i prijateljem, Kostom Čavoškim, napisao krajem sedamdestih ključnu studiju o monopartijskim sistemima, pod mentorstvom grupe oko Dobrice Ćosića. Kosta Čavoški, nazvan u beogradskim krugovima Kelner zbog svoga servilnog odnosa prema Ćosiću, sada predvodi grupu od pedesetak pravnika koja se usprotivila *nezakonitosti* odluke o izručivanju Miloševića. Koštunica trenutno zauzima mesto sa kojeg je Milošević oterao Dobricu Ćosića (predsednik SR Jugoslavije). Dok su Koštunica i Čavoški starija generacija Ćosićevih štićenika, sadašnji ministar

unutrašnjih poslova, Dušan Mihajlović, koji je morao odobriti izručenje Miloševića, pripada novijoj generaciji: on je proizveden u vođu jedne manje nacionalističke konzervativne partije, i pod Miloševićem se znatno obogatio. Zoran Đinđić, koji je pred policijskim progonima studenata aktivnih posle '68. pobjegao u Nemačku, i takođe se obogatio u Miloševićevoj Srbiji, nije štićenik Dobrice Ćosića u istome smislu, ali je izvesno imao dodira sa Ćosićevim krugom posle povratka u Srbiju. U Beogradu se može čuti možda preterano mišljenje da je Dobrica Ćosić *odlučio* da temeljno odstrani Miloševića. Velikom manipulatoru i intrigantu odgovaralo bi da kontroliše istovremeno protivnike i zastupnike izručivanja. Koštuničini izrazito slabi potezi, kao što je izjava da nije znao za izručivanje, posredno podsticanje Miloševićevih pristalica na ulične proteste, i destrukcija savezne vlade, možda su posledica slaboga saveta; pretpostavimo zaista da mu je slab savet dao neko kome poređenje dva predsednika može nešto da donese u budućnosti. No najizrazitiji znak nervoze i nesposobnosti kontrolisanja situacije dao je savezni predsednik poslavši pismo učesnicima proslave Vidovdana na Kosovu. U ovoj izjavi, Koštunica govori teško razumljivim, patetičnim i arhaičnim rečima o kosovskome mitu, o zlim zapadnim silama koje ne dozvoljavaju njegovo prisustvo. Najgore od svega delovalo je to što je pismo na licu mesta pročitao Atanasije Jevtić, jedan od najmilitantnijih pristalica nacionalističke politike u Srpskoj pravoslavnoj crkvi.

Gledajući danas Slobodana Miloševića kako na Haškome sudu odgovara ne samo svojim potpuno irealnim jezikom, već i govorom svoga tela kao totalitarno-nomenklaturni um, pitam se koliko će još vremena u Srbiji odlučivati ljudi koji su napravili ovoga Golema...

SLOBODA SEĆANJA, PRINUDA ODGOVORNOSTI: ŠTA URADITI SA MILOŠEVIĆIMA

novembar 2001.

Nedavno je beogradski časopis Vreme doživeo pravu pobunu svojih čitalaca, povodom objavljivanja intervjua-feljtona koji su za Vreme sa Mirjanom Marković-Milošević pripremili Svetlana Vasović-Mekina i Igor Mekina. Figura zaslužna za višegodišnje negovanje stereotipa o Sloveniji, i to u srcu nezavisne i protiv rata orijentisane štampe u Beogradu, upravo u Vremenu, Svetlana Vasović-Mekina je načinila *faux-pas* koji je pre svega zanimljiv za razmišljanje o drugim, važnijim i ozbiljnijim problemima. Pitanje novinarske pameti i građanskog ukusa tu nije ključno, koliko god ilustrativno bilo. Publika više nema spremnosti ni snage da sama stvara distancu i da u područje humora smešta zastrašujući primer mentalnog provincijalizma i potpunog odsustva smisla za realnost osobe koja je očito bila upletena u različite oblike kriminala. Nema više ležernosti koja će na ozbiljna pitanja Mirjani Marković i još ozbiljnije odgovore koje ona daje reagovati smehom: groteska više nije prihvatljiv žanr javnoga komuniciranja, posle desetak godina uspešnoga terapijskoga delovanja. Pošto su deceniju proveli smejući se kad im je bilo najteže, rugajući se režimu na ulici i po kućama, oni koji su sačuvali izvesni moralni integritet kroz sve užase u Srbiji, a naročito u Beogradu, sada više ne mogu podneti ovu meru raspada razuma, morala, pravila ponašanja. Reakcije koje su se u Vremenu pojavile dolaze i od ljudi koji su već godinama na najrazličitijim krajevima sveta zbog politike kojom je vladao Milošević i koju je dobrim delom određivao interes njegove porodice, i od ljudi iznutra. Svima je izgleda jasno da više nije vreme jeftinih trikova, ni u javnosti, ni u mentalitetu Beograđana, uvek spremnih da se sa sobom i svojom situacijom zaviljavaju. Intervju sa Mirjanom Marković zbrisao je sve postojeće granice, zločinačka samouverenost je prekipela,

Homonospore II Svetlana Slapšćak

Eseji i komentari

ozbiljnost je neočekivano postala ne samo neophodni, nego i jedini mogućni uslov javne rasprave o tome šta učiniti sa prošlošću koja još uvek može da minira budućnost. Ili, još jasnije: ukoliko se ne aktiviraju mehanizmi građanske odgovornosti, budućnosti nema – naročito ne budućnosti u kojoj će duhovitost, distanca, ironija i smeh ponovo imati prostora.

Pogled izbliza na situaciju u Beogradu, od pobede opozicije na izborima i pobune početkom oktobra odnosno zbacivanja Miloševića, nije obećavao mnogo. Suviše ljudi čiji su eskremni nacionalistički stavovi bili široko poznati u javnosti pojavili su se na televiziji da ponovo objasne svoje stare stavove, sam predsednik Koštunica davao je u izvesnome smislu ton svojim konzervativnim, slabo odmerenim izjavama, dotle da je dočekao i javno dezavuisanje u slučaju sa Karlom del Ponte. Veoma mnogo pripadnika starije i mlađe kulturne elite, uglavnom ljudi koji su ili javno saradivali sa režimom, ili koristoljubivo ćutali, razmahalo se po javnosti ispostavljajući račune za svoju lojalnost bilo kome zainteresovanome. Postojalo je i gore – denunciranje onih koji bi mogli svedočiti o drugačijoj prošlosti, pa su zato postali idealne mete, novi neprijatelji: pre svih pacifisti, žene, predratna alternativa suprotstavljena nacionalizmu. Suviše dugo se ništa nije dešavalo, suviše dugo se negovao oportunistam a potiskivalo sećanje. Kada je konačno došlo do akcije hapšenja Miloševića, isto tako izazvane prinudnim oportunizmom više nego stvarnim uživljavanjem u demokratski građanski mentalitet, neka psihološka barijera je probijena. Izvesno nije reč o tome da je u neslavnome poslu dvoje novinara *otkrivena* strahota načina mišljenja i ponašanja vlasti – sve je bilo odlično poznato od ranije. Sada očito postoji svest da se na to više ne sme reagovati medijskom promocijom i brzim medijskim zaboravom, već propisanim sankcijama. Time ne mislim samo na ono što institucije rade u ime građana, već na

one postupke građana koji izvire iz naučenog, možda sanjanog pojma građanske svesti.

Status realnosti u Srbiji pomeren je posle dramatičnoga hapšenja Slobodana Miloševića. On je u dva dana natezanja oko hapšenja pokazao ne samo da je sada nesposoban da kontroliše realnost oko sebe, već da to zapravo nikada nije ni bio. Nažalost, za sprovođenje sopstvene ne-realnosti imao je na raspolaganju sva sredstva. Znaci te nesposobnosti su to da u šest meseci koje mu je nova vlast poklonila na srebrnome tanjiru nije uradio ništa – čak se nije iselio iz vile na koju službeno nema više pravo; u prvome saslušanju dao je savršen materijal za najubedljiviju optužbu na sudu u Hagu, onu koja je do sada nedostajala – o tome da je državnim novcem plaćao rat u Bosni; njegova deca pokazala su otvoreno svoje kriminalne navike; od njegovih pristaša ostali su samo dementni starci. Ni dva dana u zatvoru, a već su se počeli otkrivati njegovi prsti u piramidalnim shemama kao što je bila Dafiment banka, optuženi su počeli da se međusobno optužuju (Kertes, Milošević i Bogdanović), broj osumnjičenih je porastao. U Srbiji bi mu morali biti zahvalni za tako bedno urušavanje, jer upravo ono može dovesti do potrebnih promena. Razmišljanje o kazni prebacuje se za to zaduženim institucijama, a u centar posmatranja postavljaju se oni koji su sami bili miloševići, podsticali druge da budu miloševići, maskirali se po potrebi kao miloševići, promovisali miloševiće, tolerisali miloševiće, ćutali o miloševićima. Stvarni Milošević je konačno u okrilju institucija koje su ga dugo čekale, a fantomski kolektivni milošević je sada pred svima, i zahteva kolektivnu raspravu. Primera radi, nedavno je predsednik Koštunica uzeo za svoga savetnika čoveka koji se okoristio svakim režimom u poslednjih dvadesetak godina, i još sebe predstavljao kao nezavisnog novinara i *mislioca*, Aleksandra Tijanića. Kao takvoga ga je sada već bivši slovenački OSI predstavio pre nekoliko godina slovenačkoj publici. Čovek koji je bio Miloševićev

ministar može sada reći i *savetovati* šta god mu padne na pamet: reakcije na intervju Mirjane Marković, njegove nekadašnje prijateljice i naklonjene vladarke, pokazuju da je status njegove javne reči zauvek izgubljen, što možda nije očito. Očito je, međutim, da sa njegovim prisustvom Koštunica upadljivo gubi ugled.

Miloševićevo hapšenje bilo je trapavo, nekoordinisano, očito dobrim delom nekontrolisano, i moglo je vrlo gadno da se obrne. Vlast je pokazala da ne vlada u potpunosti vojskom, možda ni delom policije, a svakako se nije proslavila ni davanjem lažnih izjava o hapšenju pre nego što se ono dogodilo. No sve to je za domaću publiku bilo realno, shvatljivo događanje, u poređenju sa zastrašujućom nerealnošću ponašanja bivšega diktatora – primera radi, njegova telefonska izjava duboko u noći kako „pije kafu sa prijateljima i porodicom“ i čudi se „kao i svi građani zemlje“ ovome što se događa... Možda bi, više nego prazno nadanje u buđenje savesti i stvaranje građanskih vrednosti, upravo to bio onaj udarac koji vraća iz amnezije. Pravoslavni teolog i autor Pavle Rak, poznat po svojim nezgodnim pitanjima svakoj crkvi, predlaže u novome broju beogradske Republike stalni javni govor o odgovornosti, stalnu praksu kajanja. Dakle, umesto tehnike koju smo videli kod većine srpskih umetnika, intelektualaca, sportista i uopšte svih onih koji su za vreme rata izlazili iz svoje zemlje, a to je da kažu da *nisu oni* izazvali rat, ubijali i pljačkali – što je naravno tačno – trenutak je da se uvede drugačija duhovna vežba. Da je *preklop na realnost* neobično težak, a za neke i nemoguć, pokazuje promena u pisanju nekada najoštrijeg komentatorskoga pera Vremena, Stojana Cerovića, koji sada uporno napada Haški sud, peni zbog albanskih zločina, i prikazuje Srbe kao večite žrtve... Argumentacija Pavla Raka uz ovaj primer postaje još ubedljivija, a posredna politička poruka jasnija: da bi stupili u komplikovan odnos sporazumevanja sa spoljnim svetom, Srbi se više nego ikada moraju okrenuti sebi.

PRVA LJUBAV ZABORAVA NEMA ILI O KOLEKTIVNOME PAMĆENJU

februar 2002.

Kolektivno pamćenje zasniva se na znanju; većina građana znanjem raspolaže u onolikoj meri uolikoj su dozvolili/primili osnovno školsko znanje. Dobri đaci, izlazi iz toga, nisu u većini među građanima, već u manjini, kao što su i u školi bili, a nisu, shodno tome, u većini ni u vladajućim slojevima. Postoje, naravno, *pomoćne* institucije, koje bi da nas ubede kako znanje nije potrebno da bi čovek bio dobar, i dobar građanin: takve su crkva, neki pisci, neki intelektualci, i mnogi anonimni loši đaci. Sa druge strane, postoji i laž o znanju – kao znamo, a u stvari pojma nemamo. Dobar primer za ovu tehniku imitiranja kolektivnoga sećanja je tzv. Kosovska bitka, u kojoj je u legendarnoj Politikinoj rubrici „Odjeci i reagovanja“ jedan loš đak 1990. napisao da su na Kosovu Srbi pobedili – Vizantiju. Sem ovog ekstremnoga primera, većina (loših đaka) pojma nema kada su Turci zaista vladali većinom današnje Srbije, kada padaju počeci *srpske Renesanse*, kada je bila despotovina, kakvu je politiku vodila kneginja Milica, otkuda dolaze naracije o porazu na Kosovu polju, kako je nastao kult Lazara, i slično. Drugi primer je upotreba glagola *znati* u delu svakako najpoznatijeg srpskoga živog akademika i pesnika, Matije Bečkovića. U njegovoj poeziji, pesnički subjekt repetitivno, do opsesivnosti, *zna* šta se kaže, šta drugi hoće da kaže, šta drugi neće da kaže, šta drugi zna da ja znam da ti ne znaš a znao si, i tako u beskonačnost. Omiljena uzrečica nacionalista-loših đaka, kada hoće nešto da dokažu, jeste „zna se“, ili u pitoresknijim verzijama, „i vrapci znaju“, „svi znaju“, „u svetu nema“, „i slepac vidi“, i slično, koje bi trebalo da pokažu kako znanje nije nikakvo posebno dostignuće, jer ga svi imamo u svome srpskome biću. Slika znanja na nivou krvi, urina, sperme, pljuvačke, znoja, ili

Homonospore II Svetlana Slapšćak

Eseji i komentari

drugih telesnih izlučevina, karakteristična je za svaku ikonografiju nacionalizma, izvesno ne samo srpskoga.

Minimiziranje znanja, školovanja, nauke, pameti – sve to spada u osnovni konceptualni aparat nacionalizma. On je neophodan da bi se pojedincu u naciji dao telesni legitimitet pripadnosti, potvrđen legitimitetom roditelja. Biti Srbin ne može se naučiti... Na drugoj strani, nacionalizmu je nužno potreban intelektualni autoritet, za koji nikada neće biti suviše loših đaka i loših građana-kandidata, spremnih da lažu o svome znanju, da prikrivaju svoje znanje ako ga imaju, ili da ga čak popljuju i odreknu ga se. Staza slonova po kojoj se trupka u kapitalizam donela je još jednu varijantu, koja može da se uspešno saživi sa nacionalističkom – *imam*, nije važno da li znam. Legendarni TV razgovor Brata Karića u prisustvu nagrađene novinarka i guvernera Dinkića, koji je, sasvim deplasirano, smatrao da treba da upotrebi znanje, to pokazuje u akutnoj varijanti.

Jedino ako se sve to ima na umu, može se odgovoriti jednoj savršeno naivnoj stranoj posmatračici moderne Srbije, koja me je pitala kako je moguće da se svi živo sećaju Kosovske bitke od pre šest vekova, a kompulzivno zaboravljaju Vukovarsku bitku ili opsadu Sarajeva od pre deset ili šest godina. Odgovaram joj da upravo slušam BK vesti, na kojima spiker kaže da je nešto „dežur“, ali nije i de facto... Odgovor je paradoksalan, jer i u njenome jeziku bi spiker rekao „de žire“. Ali tamo je to znanje, kod nas neznanje, s tim što će u njenoj zemlji možda Akademija u nekome trenutku savetovati da se promeni smešno izgovaranje latinskoga jezika, koje je dokaz jednoga tipa znanja, zastareloga znanja. A kod nas će Akademija, mnogo verovatnije, i dalje proizvoditi književna, umetnička i naučna dela koja za narod hvale *narodnu mudrost*, uz dobro skrivanu produkciju poštenoga znanja. Onoga znanja, koje bi spikera sprečilo da pominje „dežur“ (umesto de jure) ili

„Ševeningen“ (umesto Sheveningen) – primeri sa BK SAT TV od danas, 4. februara popodne.

Recimo da je sve to zabava sitničara, zadovoljstvo koje se može imati kada spavate na jastuku čiji je šlingerajski volan dobro ispeglan, ništa više. Ali nažalost, nije više, ne posle opsade Vukovara, opsade Sarajeva i Srebrenice. To su sve znaci relativizacije neznanja, koje nužno povlači cenzuru kolektivnoga pamćenja, neodgovornost, nastavljanje istoga, urušavanje svake neposredne budućnosti – ako već dalju ostavimo postranzicijskim utopijama. Negovanje neznanja ugrožava sećanje. Dokaz – oni koji odbijaju sećanje i odgovornost najčešće preuzimaju ponašanje loših đaka. „Nisam znao“, sa razvijenom formulom „mediji su nam skrivali, lagali, nismo imali para za nezavisne novine“ je zapravo isto što i „nisam bio na tome času“. Juče je ista BK TV intervjuisala đake o školskim programima koji su, pogodili ste, suviše obimni, dosadni, ne pružaju „ono što nas zanima“ i slično. Ideologija neznanja je dečiju lukavost prikazala kao nešto sasvim ozbiljno, uplićući izjavu ministra za obrazovanje, koji je, kakav god da je, očito odgovarao na sasvim drugo pitanje... „Suviše obimni programi“ su dečiji izraz, koji lako prevodimo u jezik kolektivnoga pamćenja – „mnogo je bilo svega na svim stranama“, sa kontra-udarom o „našim žrtvama“ kojih je po definiciji bilo više; „dosadno“ je „stalno ponavljanje istih stvari (kao recimo odgovornosti) – hoćemo da živimo“, sa kontra-udarom o „igri katarse koja nije dovoljna“ iz usta ni manje ni više nego Vojislava Koštunice; „ono što nas zanima“ je naravno budućnost, pare – nepotrebno prevoditi, formula je ista kod desetogodišnjaka kao i kod pedesetogodišnjaka. A naročito – ono što nas ne zanima, to ste vi koji nas podsećate. Otuda je omiljeni novi lik neprijatelja – kobni mračnjak koji zahteva kolektivno sećanje i razmišljanje o odgovornosti, u najgorem slučaju odgovornost samu. Kako da živimo kada još nismo ućutkali sve koji se sećaju? Zanimanje među-

narodne zajednice ponekad zakači sećanje i odgovornost, i to je jedino područje male nedoumice, koja se obično rešava agresivnim režanjem za unutra i konfuznim mahanjem repa za napolje. Sem, naravno, Haškoga suda, koji ne plaća, već naplaćuje.

U tome smislu, „dežur“ je de facto znak kulture u kojoj nema mesta kolektivnome pamćenju, zato što nema znanja. Kao što *narodna mudrost* konstatuje da se prva ljubav ne zaboravlja, da je ona osnova našeg emotivnog identiteta tako, nažalost, i kombinacija znanja i kolektivnoga sećanja ne može da se izbegne u stvaranju građanina, dobroga građanina. Drugim rečima, bez Haškoga suda ne može se ostvariti poštovanje osnovnih demokratskih principa. Đake treba dovesti do transfera, do faze u pedagoškome procesu u kojoj vezanost za učitelja zamenjuju vezanošću za predmet/e. Analogija sa građanima je jasna. Kada lokalni loši đaci – nacionalni mudraci proglašavaju traganje za Radovanom Karadžićem „progonom pesnika“, dok Mladića švercaju kao keca u rukavu, onda treba izvući teže školske primere: Hitler je izvršio samoubistvo u Vučjoj jami, kako se na nirnberškome sudu ne bi dokazalo da je bio loš slikar.

POSRBĻAVANJE FRANCUSKE

maj 2002.

Da li je istina da ništa na političkoj sceni ne može biti gluplje od desnice? U Francuskoj svakako da, u drugim sredozemnim evropskim državama takođe. Lepih primera bi se našlo u latinskoj Americi, i tako dalje, širom nesrećne planete, koja još nigde, ali baš nigde, u ovome trenutku nema pristojnoga političkoga sistema. Takvoga, recimo, u kojem bi se dobro osećali, i u koji bi bili pripušteni, oni koji su se dovoljno napatili u ratovima za jugoslovensko

nasleđe. Pre nego što se odlučimo na duboke postvoskresne refleksije o tome koliko to nismo ni zaslužili, jer smo, kako rekoše prizvani crkveni dostojanstvenici na mnogim televizijama ovih dana, suviše marili za novac, ostanimo u području slika: jedan politički klovna, Širak, uspeo je da uz pomoć većine, udari u nižu pozadinu glupljega klovna, Le Pena. Možda nikada ranije u modernoj istoriji Evrope nije jasnije pokazano koliko je glasanje efemerna stvar, koja ima samo tehničko značenje: biramo nekakvu ekipu većinom, glasova, da bi se ona bavila manjinama i pojedincem, jer to je jedini sadržaj demokratije. Očekivati više od demokratije je neodgovorno – parlamentarne, naravno.

Glasanje za boljega klovna nije prošlo bez zabave: prodaja štikaljki i gumenih rukavica, sa kojima su nevoljni birači Širaka paradirali pokazujući zorno svoj stav, naglo je porasla. Trebaće im i u budućnosti: garnitura uspešnijega klovna do nosa je u finansijskim aferama, zloupotrebi položaja (stvari se vuku već skoro deceniju), a sluzavi trag u javnosti podrazumeva i nebrojeno mnogo puta hvatanje u laži. Doduše, sam Širak nije osuđivan za fizički napad na poslanicu druge partije, kako je to slučaj sa Le Penom.

Hvatate neke paralele? Mnoge, sem jedne: Širak se kune u republiku, jednakost i slobodu. Ostanimo pri republici: u društvu u kojem je notorna stvar da poslanik koji je tukao, naređivao da druge pretuku, učestvovao u ratnom ubijanju i pljačkanju, sa neizvesnim ishodom u broju žrtava u svim ovim aktivnostima, srećno nastavlja parlamentarnu karijeru, u društvu u kojem premijeri i mnogi drugi na najvišim mestima očijukaju sa kraljevskom porodicom i crkvom, u društvu u kojem afere i ubistva nisu ni načeti skoro dve godine posle promene vlasti – republikanstvo je možda jedina tačka potpunoga ne-paralelizma, nerazumevanja šta se to u Francuskoj

dogaća. Sve drugo se može smestiti u oblike koji su poznati, *naši*. Republikanstvo je savršeno neprozirno.

Republikanstvo nije neka francuska specifičnost. Poštovanje osnovnih principa dogovorenih kolektivnih ciljeva, regulisanih ne samo zakonom nego i starim dogovorima zasnovanim na etici koja u monarhijama ne važi, današnje evropsko republikanstvo je spomenik izvesne kulturno-antropološke konstante, nekoga mentaliteta. Ono, kao u Holandiji ili Velikoj Britaniji, može živeti zajedno sa monarhijom, ili može, kao u Irskoj, Nemačkoj i Francuskoj, biti noseći znak promene koja je jedanput postignuta, i posle koje se ni pod kojim uslovom ne može nazad – u britansku imperiju, diktaturu, ili monarhiju. Republikanstvo je kada holandska vlada kolektivno odstupi, jer je nekakav institut za rat utvrdio odgovornost za pokolj u Srebrenici, i to za vreme prethodne vlade. Stvar se u Holandiji vuče već tri godine: gledali smo nadute generale na televiziji, kako poriču svaku odgovornost, gledali smo vladine predstavnike kako superiorno prebacuju odgovornost. Na kraju su rezultati naučnog istraživanja u disciplini istorije – ne sudske medicine – prinudili one zapravo najmanje udaljene od same akcije da izvedu javni čin kajanja. Hoće li se suditi samim holandskim vojnim zapovednicima? Možda u Hagu? Uopšte nije isključeno. Odlično proširenje teme za srpskoga ministra pravde, koji svaki put kada se spomene Hag zahteva hapšenje većega broja Albanaca i Hrvata – eto mu sada i Holandana.

Dalje izvlačenje paralela sa Srbijom, gde se niko ne kaje, bilo bi mučno. No ponašanje holandske vlade, neposredno pred izbore, lep je primer republikanskoga mentaliteta: možda će im ovaj čin obezbediti nešto dodatnih simpatija birača, ako je pretpostavka da birači reaguju na etičke činove. No ključno je to, da je odgovornost na vlasti nešto potpuno drugačije od lične odgovornosti, te da prema tome

odgovornost vojske, koja je pod neposrednom komandom vlade, prelazi na vladu. Umesto da se čeka da ruka pravde po mnogim krivinama stigne vojsku, čeka se prsima na onoj tački na kojoj pravda prvo udara. O izbegavanju pravde vlada ne sme ni da misli, jer bi time dala namig građanima da se isto tako ponašaju. Naravno da u svakodnevici neki građani rade upravo to, ali vlada, zaboga, NE SME. Kada jednostavno pravilo NE SME dođe do neke glave, možemo reći da je rođeno republikanstvo. Republika Srbija je, rečeno slikama, još uverena da do toga porođaja može doći bezgrešnim začecem.

Republikanstvo ne znači potpunu zaštitu od postupaka koje ćemo, opet služeći se slikama, nazvati posrbljavanjem. U Holandiji je upravo ubijen Pim Fortoyn, desničarski lider koji je zahtevao zaustavljanje useljavanja muslimana. Događaji u Francuskoj očitno su pomogli rastu emocija. Može se desiti da istraga potroši mnogo vremena na traženje ubice, ili čak da ga nikada ne nađe: razlozi za to nenalaženje izvesno će biti sasvim drugačiji od nenalaženja vinovnika ubistva Slavka Ćuruvije ili nestanka Ivana Stambolića. U Holandiji će istragu naime raditi možda nespretna i glupava, ali izvesno policija koju, bez slepih tačaka, kontroliše Parlament. Republikanstvo je, između ostaloga, i način mišljenja: kada se u Belgiji otkrije lanac pedofilstva, zaključak građanina-republikanca ne može nikako biti da su Srbi manje skloni pedofiliji od Belgijanaca, već da su u Belgiji, za razliku od Srbije, pedofile otkrili.

Vratimo se Širakovome republikanstvu. On nije imao posebno težak posao da ističe republikanstvo, jer se to jedino od njega i zahtevalo na izborima koji su za njega ponižavajući. No poniženje kandidata je ključan znak demokratije: uopšte nije važno kakav je kandidat, ako garantuje minimum – da nije fašista, koji po definiciji ugrožava demokratiju. Već uveliko posrbljeni Le Pen mogao je svoj poraz komentarisati tipičnom izjavom savremene nam beogradske

Homonospore II Svetlana Slapšćak

Eseji i komentari

TV debate – krivi su sovjetski metodi iz prošlosti. Iz situacije posrbljavanja, zamislimo izbore na kojima bi birači morali da razmisle da li uistinu hoće Vojislava Šešelja ili novoga Velimira Ilića, koji uporno istražuje nacionalno poreklo kolega-političara, ili bi ipak želeli garanciju građanskih vrednosti odnosno republikanstva? Ko je srpski političar koji bi mogao nositi minimalni teret zaštite tih osnovnih vrednosti? Posrbljavanje je globalno uspešniji proces od postajanja republikancem. Za bilo koga ko traži veći izazov, republikanstvo je jedini izbor u toj dilemi. Čime da to postigne? Na početku sam tvrdila da je desnica gluplja: to se, u svim primerima koje sam navela, najbolje vidi na kulturi. Nijedna od evropskih (pa ni ostalih) desnica nije proizvela zanimljivu kulturu, sem u opoziciji. Izbor između teodulije i republikanstva mogao bi dakle biti vrlo kreativan...

REDOVNO STANJE

avgust 2002.

Odgovornost za pisanu i izgovorenu reč se materijalizovala: dovoljno da se mnogi oseće sigurnim, drugi uplašenim, treći, najmalobrojnijim, pozvanim da se zapitaju o mogućnim prekoračenjima. Ne mislim, dakako, na grupu koja pominje verbalni delikt svoje mladosti, pre svega stoga što ga se ja vrlo dobro sećam: jako busanje u grudi obično je udruženo sa nadom da ostali koji se sećaju neće smeti ništa da kažu. Ja smem, ali sam to radila kada herojima nacije nije drhtao glas od straha: sad mi se malo gadi.

Mnogo važnije je to što je sada jasno, kao nikada ranije, da mnogu putanju *pjesničke* i novinarske reči prati krvavi trag. Najvažnija reč u ovoj rečenici je SADA, jer ukazuje na dubinu i raširenost

laži o tome da se dešava nešto posebno, dosada nepoznato, tako reći vanredno. A jedino što se promenilo je odnos snaga, tako brz i iznenađan da je zatekao krilatu *pjesničku* i novinarsku reč u klupskoj fotelji i sa čašom viskija u ruci. Kako bi i mogli reagovati, kada se nije dešavalo u uobičajenim prostorima odlučivanja, sa žrtvama udaljenim u proseku 200-400 km u bilo kojem pravcu! Stoga veliki etički značaj vanrednoga stanja ozbiljno ometa traž-zastrašivanje tipa ko se s kim viđao: naravno da su svi koji su u tim vremenima hteli da budu viđeni, i koji su time profitirali, sedeli sa ubicama za koje su znali da su ubice, sa kradljivcima koji su im davali po koju mrvu, sa lažovima čije su im laži pomagale, sa nasilnicima koji su tukli druge, a mogli su i njima da naprave uslugu, sa zvezdama koje su spavale sa zločincima, pa bi možda u očajanju i sa njima, sa domaćinima i domaćicama koji su hranili i pazili zločince, i tako dalje. Šta je u tome svetu značilo napisati stotinak pisama podrške ubicama ili napada na protivnike? Sića (mislim na honorar), u poređenju sa ozbiljnijim spisateljskim poduhvatima kao što su feljtoni, romani, intervjui sa velikanima, njihove biografije, čitave edicije i glanc-časopisi, izguslane kasete, patriotski sajtovi na internetu, CD-i! Granice srpskih svetova beznačajno su se pomerile posle oktobra 2000: ta beznačajnost skupo je plaćena. U društvu u kojem se nije htelo, i još se nećka da se razgovara o odgovornosti za rat, rat je u obliku opšte brutalizacije svakodnevice ušao u svaku glavu i svaki dom. Koliko je duboko brutalizacija prispela, možda najbolje pokazuje Stojan Cerović, koji posle ubistva premijera još uvek krivi Karlu del Ponte za stanje duhova u Srbiji, a Amfilohija šalje crkvenim vlastima: pa one su ga poslale da zatruje (brutalizuje) obred! Možda će ga kolege ukoriti što nije jače zagrmeo o „bra-tomržnji“ koja je „ubila“ Đinđića – da smo svi lepo ostali složna srpska braća s eponimskim (nebesnim) Zvezdanom, ništa se ne bi dogodilo...

Socijalna groteska Miloševićevoga doba lepo se nastavila u novome, jer konačno, koja će se ozbiljna politika baviti beogradskom i srpskom površnošću. No pod beogradskom i srpskom površnošću uspešno je vrela, bez prodora kiseonika, trulež koja se nagomilavala od 1987, tačnije od 18. januara te godine, i humoreske o Vojku i Savlu u Politici, da bi eksplodirala 12. marta, ali ovoga puta u lice sredini u kojoj je nastala. Vanredno stanje moralo je biti redovno mnogo, mnogo ranije. Pošto nije, danas može biti samo redovno, sa punom svešću koliko i kako se grešilo za vreme mnogih vanrednih godina. Vanredni ispadi za vreme toga redovnoga stanja su, umiljato rečeno, pitoreskni: ministar pravde pominje smrtnu kaznu, čime direktno ugrožava jako udaljeni izlaz iz tunela u Evropu, ali što je još mnogo gore, poziva na dalju brutalizaciju; unakaženi leševi pobijenih kriminalaca, uz fotografije provoda istih u Monte Karlu, dok su još bili ugledni srpski poduzetnici-patrioti, daju sirotinji lažni utisak da je nešto gotovo (zaslužena kazna), dok istoj sirotinji po kućama još sede, piju, fiksaju se i biju očevi i sinovi koji su ubijali drugu sirotinju; konačno, na sve strane poneko ko bi hteo nekome da podmetne svoj stari račun za isplatu.

Budimo jasni: mnogo ubedljivije od zabrane ogavnoga lista bilo bi da je postojao deo javnosti u kojem se taj list analizirao i klasirao, sa dobrim razlozima pretpostavljam – u kantu za đubre. Prodani novinari i *pjesnici* morali su imati kritičare, a dozvolite da podsetim na osnovu svoga primera, većina se uglavnom posvećivala ućutkivanju takvih – na opštu sramotu retkih – kritičara. Mediji još uvek ne bombarduju javnost dokazima o ratnim strahotama, pa će možda neko pomisliti da je sve rešeno. Dijagnoza mora sresti svoju terapiju na grobljima, sa pravilno izvedenim obredima za žrtve, u javnosti, sa overdozom istine bez nacionalnih obeležja, i sa budnom javnom pažnjom da nikoga po zatvorima ne muče, siluju, žedaju ili izgladuju, pa ni Cecu i Miru.

BIRAJMO NEODGOVORNO

oktobar 2002.

„Svako bira koga hoće i ko mu padne na pamet, to je prirodno, to je njegovo pravo...“, komentator o izborima na BK TV. Ovo simptomatično razumevanje demokratije uistinu jedino odgovara situaciji u kojoj su sve izborne parole oko „zna“, „zna se“, „znamo“ i slično, i u kojoj je do zadnjega trenutka najvažnije za većinu kandidata bilo da tužaka i vređa druge. Ako se dakle od nevolje saglasimo sa crnim nacionalistima, da postoji nešto što bismo mogli nazvati *srpskom demokratijom*, onda je to demokratija u kojoj je najmanje važno razmišljanje o činu biranja, jer se ionako sve zna unapred, i razlozi za biranje leže potpuno izvan demokratske prakse, odnosno svakodnevice. No ako stručni komentator izbora smatra da je to *prirodno*, i da je to upravo glavno pravo građanina u demokratiji, a uz to još glava važnoga državnoga tela, Dragoljub Mićunović, bezbrižno proriče ko će biti predsednik, umesto da grobno ćuti jer predstavlja dotično telo, onda je *srpska demokratija* u vrlo lošem stanju. Pre svega, demokratija nije ništa prirodno, već nešto društveno, zavisno od konvencija i dogovora. Dalje, izbori su samo tehnička faza demokratije za formiranje organa vlasti, a glavno u demokratiji je sve ono između izbora, ponajviše zaštita manjine i pojedinca, a nikako većine. Konačno, građanska dužnost se ne iscrpljuje time što će se građanin zadovoljiti, šalaj, time što je uradio prvo što mu je palo na pamet, već je pre svega u tome da građanin budno pazi poštuju li se ljudska prava, zakoni, uljudnost sporazumevanja, i tako dalje. Jednostavnije rečeno, pravo građanina nije da bude budala, a još je manje to njegova dužnost: umesto da bira kako mu padne na pamet, i bilo koga, građanin mora razmisliti hoće li glasati za svog omiljenoga kandidata, ili možda za nekoga koga teže podnosi, ali to doprinosi atmosferi u kojoj će njegova opcija, kao i on sam, moći da preživi.

Homonospore II Svetlana Slapšćak

Eseji i komentari

Građanin koji razmišlja o svome pravu glasaće možda u drugome krugu različito od prvoga, jer ga je osnovno političko iskustvo zadnjih petnaestak godina naučilo da prepozna neke znake teritorijalno/koljačkih ambicija: novi Prijatelj Jevreja uistinu ne predstavlja enigmatski izazov. U nastavku svoga komentara, citirani stručnjak je pominjao kako je tranzicija daleko odmakla, ili da je bar uveliko počela. Od toga sigurno nema ništa: tranzicija iz socijalno-političko-kulturnoga haosa u kaos kapitalizma, u kojem će prava slabih (mladih, starih, siromašnih, bolesnih, nepriviligovanih) biti izvesno smanjivana za račun jakih, može da se izvede sa manje štete jedino ako se sprovodi demokratija koja nije nimalo prirodna, slučajna, arbitrarna: ona se sastoji od beskrajnoga dogovaranja, kompromisa, odmeravanja, popuštanja.

Takođe se sastoji od stalnog obrazovanja javnosti, da građani nikako ne bi bili budale kada biraju. Građani moraju da budu iscrpno obavesteni – dakle, da vredno uče – o mnogim stvarima: između ostaloga, treba da saznaju (otkriju, shvate, pročitaju, čuju) da demokratski izbori u Evropi nedvosmisleno pokazuju kako je evropska levica pametnija od evropske desnice, ali da izborni uspeh desnice zavisi ne samo od glupljih, nego i od pametnijih birača, kao što pokazuje primer nedavnih francuskih izbora. Bolje desnica, nego fašizam. Naravno, u domaćem kontekstu ova fina granica teško može da se trasira, kao što je zauvek izgubljena i mnogo uočljivija razlika između leve i desnice, zahvaljujući vrednome radu na problemu od strane Miloševića i supruge mu, punih trinaest godina. Birač-građanin u Srbiji, dakle, morao bi da bude još pametniji od drugih, više privilegovanih birača-građana u Evropi. Tu smo podjednako na području utopije i paranoje: utopije, jer je to zasada nemoguće, paranoje, jer većina birača u Srbiji to iskreno veruje... Glasač koji zna da ne radi ništa prirodno, i ništa što bi mu palo na pamet, umeće da oceni kandidata koji nije završio posao a hoće novu vlast, koji

tuli o ustavu ali ne i o smanjivanju ogromnih ingerencija položaja koji hoće, koji proglašava konflikte unutra a ratove samo što nije, koji je uspeo da pokvari odnose sa većinom suseda, koji uveliko gudi o teritorijalnim pravima a uz stalni refren o državi zakona, i koji je ukratko opasan kandidat u opasnome vremenu. Bude li taj kandidat ipak izabran, građanin koji ne oseća krivicu što je glasao kako mu je palo na pamet, i koji ne misli da je demokratija slična korovu (*prirodna*), mora da se pripremi na višegodišnji otpor lošoj politici koju će izabrani predsednik, ukoliko se iole drži svojih reči, morati sprovesti. No i to će mu biti lakše nego onom idealnome građaninu *srpske demokratije* kome prvo glasanje *pada na pamet*, zatim mu šlem *prirodno* pada na glavu, kao i mrak na oči. A posle svega, jedino što može da kaže o svojoj odgovornosti je da su to i drugi radili. Tako dolazimo do ključne uzročno-posledične povezanosti demokratije i odgovornosti. Samo se, zapravo, u kulturi u kojoj svi, sve do nedavnih pacifista i opozicionara u Miloševićevom režimu, toliko mrze razgovor o odgovornosti, da proglašavaju krivicima ljude koji se za takav razgovor zalažu, može dogoditi da se građanima predlaže da glasaju kako im padne na pamet.

PANDORINA KUTIJA

decembar 2002.

Ljiljana Nestorović je iznela zanimljivu tezu da je Biljana Plavšić jedina koja je do sada priznala krivicu za ratne zločine u jugoslovenskom ratu budući da je kao žena bila spremnija da se suoči sa realnošću, i premda sama misli da to ne treba da utiče na smanjenje Plavšićkine odgovornosti niti smanjenje kazne, što je svakako hrabra izjava u Beogradu, Ljiljana Nestorović podstiče žene da i o tome razmišljaju. Kako da to učine ako je izjava Biljane Plavšić praktično

Homonospore II Svetlana Slapšćak

Eseji i komentari

nepoznata u javnosti? Da li su beogradski i srpski mediji zgrabili ovu jedinstvenu i fascinantnu temu koja uistinu pokreće pitanje odgovornosti, skida tabue i radi posao za lenje, obazrive i uplašene? Naravno da nisu. Težinu je dobilo jedino razmatranje hoće li Plavšićka svedočiti protiv Miloševića ili ne. Uznošenje u visoke pravne i etičke sfere, poniranje u koncepte legalizma i zakonskih dometa, međunarodno pravo u svim finesama, ukratko pokrenuto je sve što se uopšte može postaviti kao problem sem osnovnog pitanja: šta je osuđeni radio da bi bio kažnjen? Ovaj savršeni nesklad u obradi tema zaslužuje tačnije ime. Reč je o perverziji. Građani su naprosto opljačkani i lišeni prava da o informacijama presuđuju na osnovu koliko-toliko prihvatljive i objektivne predstave o stvarima koje se događaju. Autocenzura većine ljudi u medijima i oko njih dobila je uistinu kancerozne oblike čije posledice na javni razum i građansku svest mogu od sadašnje situacije pa nadalje imati samo katastrofalne posledice.

Situacija nije mnogo daleko od one krajem 80-ih kada su slična cenzura, lokalna trka za vlast i neprimerena veličina medijske mreže u bivšoj Jugoslaviji doveli do medijskog rata, direktne pripreme za pravi. Možda danas novinari ne pripremaju građane za rat, ali sasvim izvesno vaspitavaju javnu glupost koja je uvek spremna za rat. Nije reč samo o tome da se trivializuju ozbiljni razgovori niti o tome da se uporno favorizuju stvaraoci ličnosti za koje se zna da će u lakrdiju ili bljutavost pretvoriti svaku temu, već o tome da se ne samo izbegavaju nego i medijski stigmatizuju ličnosti koje izvesno imaju drugačiji pristup. U normalnijim okolnostima mediji bi užurbano tražili ono što se na zapadu zove kontroverzna ličnost, nekoga ko ne misli kao većina, nekoga ko se izdvaja, a u najboljem slučaju provocira većinu. U srpskim medijima zvezde su oni koji uporno glade većinu niz dlaku, a ne libe se ni ljubljena u krvlju umazanu njušku zveri, koja je postala imaginarno srpsko kućno

Ljubimče, počinioca ili branioca principa da ubistvo drugoga ima smisla i opravdanja.

U doba rata Biljana Plavšić je u nacionalističkoj štampi slavljena kao junačka devica. Njeni poljupci zastavi, zločincima, rukama naoružanih popova i slični sakralno-erotički prizori bili su masovno beleženi i poetski opisivani. No ni opoziciona štampa nije vređala Biljanu Plavšić, njen fizički izgled ili navike. Najgore što se o njoj reklo bilo je da je nepopustljiva, gvozdена, čelična itd. Za protivnike odnosno protivnice većinskog mišljenja danas nekađašnji protivnici su se našli na zajedničkom terenu vređanja sa seksualnim znakom o čemu je Ljiljana Nestorović jasno govorila. Preuzimajući bedan trik jednog od svojih korespondentnih pajtaša i verovatno najvećeg novijeg književnog domašaja alkoholiziranog ambasadora, novinari Vremena, a naročito glavni urednik, preuzeli su uvredu *guzate babe* kao figuru, iako su vitlali njome nad glavama retkih i, gle čuda, pretežno žena koje misle da o odgovornosti treba odgovornije govoriti. Figura nije bila upotrebljena ni za Mirjanu Marković, ni za ženske figurine iz njene partije, ni za Bubu Morinu, ni za proročice, pa bogme ni za Isidoru Bjelicu dok je još bila na drugoj strani, od urednika Vremena, a nekmoli, recimo, za Biljanu Plavšić. Svaka čast tadašnjem uzdržavanju i pažnji prema stilu.

No šta je sa današnjim veselim raspuštanjem, ili su možda nastupi Sonje Biserko i Nataše Kandić izazvali burnije junačke emocije nego nastupi pomenutih žena. Ili su se možda okolnosti toliko promenile i tako teško podnosimo pogrešan ton u savršenoj harmoniji i sreći današnjice, ili je gospodi ozbiljno popustila pamet. Ostavljam svakome da nađe svoje rešenje.

Jedno je izvesno: Ljiljana Nestorović je otvorila Pandorinu kutiju, a bilo je i krajnje vreme. Seksualni nasrtaji, verbalni u javnosti

- telesni u tajnosti, moraju postati tema razgovora ukoliko tema postane i odgovornost za rat i zločine. Jedino nisam sigurna da je u kutiji na dnu, kao u mitu, ostalo išta od nade.

VREME KARNEVALA

februar 2003.

U Evropi, pa i u nekim balkanskim zemljama - recimo Grčkoj, počelo je karnevalsko doba - pust, mesojeđe, ludovanje pred veliki uskršnji post. Konačno u Hagu, g. Šešelj je u skladu sa kalendarom ponašanja izneo nekoliko svojih duhovitih primedbi, ravnih onima koje su nam ostale - nekima u sećanju, a nekima direktno u oku, grlu ili lobanji - o zarđalim kašikama, recimo. Tokom karnevala sve je obrnuto: tako sudije u svakodnevnoj odeći garantuju pravičnost, premda istoga g. Šešelja nisu mogle kazniti čak ni za pucnjavu, pretnje oružjem, premlaćivanje, lomljenje vilica, isterivanje dece iz obdaništa, nasilno preseljavanje, krađu, polivanje vodom, psovanje, pljuvanje, vređanje i razne druge nestašluke koje je isti izvodio uglavnom izvan doba mesojeđa. No karneval je, i Šešelj će morati da shvati da upravo smešno odevene sudije sa još smešnijim perikicama na glavi odlučuju o njegovoj sudbini, te da se njihovom karnevalskom izgledu veruje više nego njegovoj prirodno uvijenoj palestinskoj marami oko vrata. Trebalo je misliti na bolju masku, mnogo, mnogo ranije...

No svet postavljen na glavu tokom karnevala nikome ne prašta: tako oni koji su bili protiv rata i pre NATO bombardovanja, moraju priznati da zastupaju isto stanovište protiv rata u Iraku kao i g. Šešelj, i zbog toga ne treba da se manje zalažu protiv rata. Pola Francuske je sa gađenjem glasalo za Širaka, da ne bi došao Le Pen.

Sada Širak zastupa miroljubivu Evropu – opet treba začepiti nos, i ne skrivati isti cilj. U izvesnome smislu, karneval je jako dobro došao Evropi, da ljudi shvate kako između različitih stepena i oblika ludosti razuman čovek može da nađe svoj put i svoju autonomnu odluku o svom integritetu. A ludila ima na pretek: premijera Blera su u britanskome parlamentu podržali konzervativci, a napadali ljudi iz njegove partije. No, premijeru Bleru je važnije da pobedi na narednim izborima, a to može postići samo ratom (v. primer gđe Tačer pre dvadesetak i više godina sa Foklendima), nego da sačuva razum, ugled, i šta već spada pod taj kostim. Teško je zamisliti odvratniju scenu nego posetu nekoliko pacifista Dauning ulici broj 10: dok su ovi razumni ljudi i žene sve više gubili nerve sa premijerom koji je uporno govorio o nužnosti rata kako bi britanski građani ostali i dalje duboko paranoični, on je postajao sve mirniji i zadovoljniji, a zašto i ne bi, jer se može do volje u sebi podsmevati ljudskome zanimanju bednika koje muče savest i čovečnost, budući da nemaju ni moć, ni želju za njom. Sa druge strane kanala, premijer Širak može samo da zadovoljno trlja ruke, jer su mu engleski mediji, naročito oni u vlasništvu Ruperta Murdoka, koji bi dušu dao za još jedan veliki rat, prikazavši ga kao crva (naslovna strana Sana, sa francuskim tekstom), načinili najveću besplatnu političku uslugu. To još uvek ne znači da će glasači uistinu i izabrati Blera i Širaka: reč je o igri sa sasvim karnevalskim pravilima o svetu naglavce. Pa u čemu je onda razlika između građana koji su glasali za Šešelja, i onih koji su glasali za Blera i Širaka? Prvo, što za Šešelja neće više glasati, a za ovu dvojicu izvesno hoće, sem ako se njima samima pre izbora ne smuči politička karijera. No sem ove vrlo formalne razlike, postoje i neke suptilnije, koje pokazuju da je u Srbiji karnevalska atmosfera potrajala preko granica razumevanja šta je karneval, a šta bi trebalo da bude ostali, normalni deo života. Naime i Širak i Bler su na izborima nastupali kao ljudi uglavnom čiste (ne kriminalne) prošlosti, a Šešelj je najveće izborne uspehe

imao kada je njegov krvavi trag bio najsvežiji. Čak se ni skandalozna italijanska situacija, u kojoj je najbogatiji građanin istovremeno i najmoćniji, i veselo reže zakone po kojima bi ga mogli goniti, ne može porediti sa time, jer za Berlusconiya nije potvrđeno da je lično nekoga tukao ili nešto još gore... Šešelj u Hagu je karneval, i može trajati samo određeno vreme, a posle izvesno sledi post. Kada će se odrediti post za Šešeljeve birače, mnogo je ozbiljnije pitanje. Kada bi se umesto o lustraciji, koja ima smisla ukoliko su postojale jake institucije – a znamo da nisu – i umesto zahteva da se prekine insistiranje na odgovornosti, čuli ozbiljni razgovori o odgovornosti, i o krivicama i nepravdama nanesenim drugima, grupama i pojedincima, Šešeljevi birači bi se možda ugrizli za jezik. Nevidljiva grupa nema za koga da glasa, jer su njeni članovi konačno ugledali sebe. Karneval prestaje prepoznavanjem maski i gledanjem u ogledalo. Na završetku karnevala, kralja luda simbolički spaljuju, bacaju u vodu, ili na drugi brz i efikasan način predaju zaboravu.

Nešto ozbiljno i duboko nije u redu sa kulturom u kojoj rituali stalno traju, i teško se prekidaju, ili se uopšte ne mogu prekinuti. Umesto identiteta posle rituala prelaska odnosno inicijacije, koji je stečen, dakle socijalizovan i stoga podložan kritici, svi su stalno u inicijaciji, koja se proglašava identitetom. Stoga niko nije na *lokaciji* koja se za njega predviđa, svaki pojedinac je *veći* od svoje grupe, nema kooperativnosti ali ima stalnoga prebegavanja u druge grupe, isto tako nestabilne. Svako malo potrebno je izmisliti neprijatelja da bi se borba-inicijacija stalno održavala; neprijatelj mora biti beznačajan (*šačica*) i svemoćan u isto vreme, da stalno *diže glavu*, jer je samo ogledalska slika dominantnoga nestabilnog identiteta. Neprijatelju (unutrašnjem, od spoljnih nas je međunarodna zajednica učtivo udaljila) se danas najviše zamera upravo ono što najviše ugrožava nestabilni identitet – sećanje. Jedina stabilnost koju za sebe može obezbediti nestabilni identitet je paranoična stabilnost. Zato NAŠ

identitet i sve što mu pripada (teritorije, istorija, kosti i ostalo) stalno neko „krade“, zato NAS mrze „samo zato što smo...“, premda još nismo ništa posebno; zato je smišljena jednačina o genijalnosti i originalnosti koja je takva i tolika da je niko ne može razumeti.

Inače, karneval će kalendarski trajati do 4. marta.

50 GODINA NIN-OVE NAGRADE ZA ROMAN GODINE

mart 2003.

NIN-ova nagrada za roman godine, ustanovljena 1954 – dakle, prvi put dodeljena za roman objavljen 1953, dobar je istorijski primer za sužavanje kulturnog i komunikacijskoga prostora koji inače omogućava jedinstveno mnogojezičko sporazumevanje. Nastala iz ideološke potrebe kontrolisanja kulture, i pravilnoga zaključivanja da je za širenje ideologije ključna naracija – filmska ili prozna, dakle privlačan mit, NIN-ova nagrada za roman trebalo je da obavi još nekoliko važnih misija: da ubedi javnost kako postoji književno nadmetanje, da ubedi pisce kako postoji motivacija slave i bogatstva, sem sveprisutne državne selekcije, i da ubedi publiku kako ideologizovana kultura može da proizvede zanimljivu, dobru, i nadasve čitljivu književnost. Uz postepeno sve viši stepen tolerancije, ovaj treći cilj bio je sasvim realno ostvarljiv. Sprega mita i ideologije, oblikovana po uspešnom modelu sprege mita i verovanja, ostala je ključni element, jer iza NIN-ove nagrade nije stajala neka stara i ugledna institucija koja bi povezivala akademski i umetnički svet, niti grupa sa izrazitim humanitarnim obeležjem, niti krug ljudi sa zajedničkim estetičkim principima, odnosno sistemom vrednosti, ponajmanje sa određenim teorijskim programom. U izvesnome smislu, nagrada je nastala kao još jedno igralište za

moćnu grupaciju književnih kritičara, koji su predstavljali važnu – možda najvažniju potporu novoga sistema u domenu humanistike i umetnosti reči. Burna smenjivanja svemoćnih književnih kritičara označila su važne promene u sistemu moći i konstrukciji ideologije posle rata – kao što su to bila smenjivanja i padovi velikih ideologa i književnih kritičara Radovana Zogovića i Milovana Đilasa. Njihovi naslednici, učenici i rušitelji, a po folkloru epohe, ove tri funkcije skoro su uvek bile oličene u istoj osobi, morali su pokazati drugačija merila i drugačiju distribuciju kulturne moći u okviru sistema.

Ovaj isti model mogao je da posluži za različite sadržaje: u godinama neposredno pred Titovu smrt, i u prvim godinama kulturnog i političkog oslobađanja posle njegove smrti, izvesno priznavanje disidencije i njene kulture postalo je jasno i u dodeljivanju NIN-ove nagrade za roman godine. Konačno, posle samo dva ili tri ispada u zahtevniji sistem teoretisanja i vrednovanja, nasilno ispražnjeni model poslužio je za novi ideološki sistem moći – za nacionalizam. Možemo se upitati da li je uistinu kvalitet literature bio žrtva promene merila: nažalost, sve govori toj pretpostavci u prilog. Prva dodeljena nagrada, romanu Koreni Dobrice Ćosića, potvrdila je grubi oblik poetike socijalističkoga realizma u doba kada je on bio najmanje potreban sistemu u razlazu sa Staljinom, i istovremeno zastrašujući odmak unazad od raznolikosti i izazovnosti poetike romana u 30-tim godinama, posebno izdanja naprednoga NOLIT-a. Heroj NIN-ove nagrade, odnosno miljenik sistema i njegove kulture, bio je Oskar Davičo, koji je nagradu dobio čak tri puta (1956, 1963, i 1964). Oskar Davičo je uistinu bio poseban fenomen, jer je kombinovao nadrealističke postupke i socijalistički realizam, i tako uspešno oblikovao *specifičnost* nesovjetske književnosti sa područja Jugoslavije. Kako su od mnogih predratnih avangardnih grupa jedino nadrealisti dobili propusnicu od novog ideološkoga sistema, to se neposredno iskazalo i u sistemu raspodele moći

u kulturi. Godinama je Oskar Davičo, jedan iz predratne grupe nadrealista, bio ne samo ljubimac režima, nego i njegov glavni otrovni jezik, napadač i inkvizitor. Još i danas je retko naći autora koji bi bio više omražen u beogradskim književnim krugovima od Oskara Daviča, premda je on odavno mrtav. Davičova odbojnost prema srpskome nacionalizmu, čak i kada je, pred kraj njegovoga života, postalo jasno da je to većinsko i probitačno opredeljenje, nije se smanjila, kao što se nije smanjilo ni njegovo neprijateljstvo prema antikomunizmu. Tako je doživio i dve velike pobeđe skrivenih antikomunista, koji su 1970. nagradu dali Borislavu Pekiću, a 1971. Milošu Crnjanskom, koji se upravo vratio iz višegodišnje političke emigracije. Oba romana, Hodočašće Arsenija Njegovana Pekića i Roman o Londonu Crnjanskoga, ne ulaze neposredno u kritiku totalitarizma i posleratne vlasti, ali nedvosmisleno govore o užasnim posledicama koje je sistem ostavio na ljudima. Docnije remek-delo Borislava Pekića, višetomni roman Zlatno runo, više nije imao čitalaca ni kritičara da se nose sa tako zapletenim literarnim sistemom, na preko 1200 strana, tako da najznačajniji srpski roman kraja prošloga veka nikada nije dobio nagradu. Tragični junak NIN-ove nagrade bio je Branko Ćopić (nagrada 1958), žrtva teških psihičkih poremećaja i konačno samoubistva, koji je jugoslovenskim književnostima podario jedinstveni fenomen blagodar-noga smeha, topline, i retkoga pripovedačkog talenta. Bez obzira na mnoge protivnike u Beogradu, Miroslav Krleža je zbog svoga visokoga položaja u sistemu vlasti morao dobiti NIN-ovu nagradu 1962. Mlađa generacija pisaca zauzela je prostor i priznanje kritike tokom 70-ih – Danilo Kiš za Peščanik 1972, i Mirko Kovač za Vrata od utrobe 1978. U svetlu društvenih promena i burne '68. treba videti dodeljivanje nagrade Bori Ćosiću 1969, za roman, koji je postao uspešan pozorišni komad, Uloga moje porodice u svetskoj revoluciji. Ova ljupka i humorna proza više se nije ponovila: Bora Ćosić je postao pretenciozni, pompezni pisac nerazumljivih eseja

i promašenih pokušaja imitiranja avangarde iz prve polovine prošloga veka.

Posle Titove smrti, kada je započeo brzi proces otapanja, NIN-ovu nagradu su, sem Pavla Pavličića i Dubravke Ugrešić iz Hrvatske, predstavnika povezivanja književnosti i književne teorije odnosno univerzitetskih praksi, uglavnom dobijali novi klasici srpskoga nacionalizma, kao Slobodan Selenić, Antonije Isaković, Dragoslav Mihailović, Milorad Pavić, Vidosav Stevanović, Vojislav Lubarda... Možda je najizrazitiji primer Vidosava Stevanovića, koji je u svom Testamentu (nagrada 1986) sastavio osnovni *udžbenik* nacionalističkih, antisemitskih i rasističkih slika i motiva, na neubedljivoj osnovi već izašlog iz mode magijskoga realizma. Sećam se da me je čitanje ove odurne i primitivne proze tako iznerviralo da sam knjigu, započevši je u vozu u Beogradu, u pravcu prema Atini, završila negde u Beotiji i – bacila je kroz prozor voza. Posle sam je morala ponovo kupiti, da bih mogla citirati u kritici... Docnije je Vidosav Stevanović postao veliki protivnik Slobodana Miloševića, ali bez ozbiljne refleksije nacionalizma. Većom intelektualnom prevarom ipak smatram roman Hazarski rečnik Milorada Pavića (nagrada 1984), o kome sam napisala negativnu kritiku malo posle izlaženja i nagrađivanja. Reč je o besramnoj eksploataciji nadrealističke metafore u zapletu koji je tvrdo konzervativan, sa ideološkim premisama koje je sam pisac unovčio pri prvoj pojavi srpskoga nacionalizma i Slobodana Miloševića, postavši dvorski pisac novoga režima: sve je u romanu zagonetka koja se rešava prostim ključem – najveći patnici istorije, to jest Hazari, zapravo su Srbi, koje su podjednako iskorišćavali katolici, Jevreji, i muslimani... Za vreme rata je nagrada dodeljena i nekim uistinu bezvrednim delima, među kojima se ističu trivijalno i plitko Bezdno Svetlane Velmar Janković (1995) i žučno nacionalistički, pun mržnje roman Oslobođioci i izdajnici Dragoslava Mihailovića (1997). Valjda kao uspomena na neka-

dašnji nivo rasprave o žanru i književnome postupku, nagrade su dobili i Goran Petrović za nerazumljivu i izveštačenu konstrukciju Sitničarnica „Kod srećne ruke“ (2000), i Zoran Ćirić za supkulturno mrmljanje Hobo (2001).

NIN-ova nagrada za roman godine je zbog svih ovih promena u sistemu vrednosti dragocen izvor za istoriju kulture, posebno njen ambivalentni odnos sa vlašću i vladajućom ideologijom – daleko više nego za ozbiljnije razmatranje istorije romana kao žanra. Uostalom, spremnost pisaca da menjaju i prilagođavaju poetike novim idejnim zahtevima nije nešto što bi bilo karakteristično samo za tzv. totalitarne ideologije...

NIN-ova nagrada započela je kao jugoslovenska nagrada, ali je već 1959. ograničena na srpsko-hrvatsko područje, sa obrazloženjem koje još i danas odjekuje nekom imperijalnom nadutošću: kritičari ne mogu da prate književnost na drugim jezicima i na jezicima manjina. Čovek bi se upitao kako su se usudili da tako nešto izjave u multietničkoj državi, i kako to nije izazvalo burnu reakciju drugih intelektualaca širih pogleda. U žiriju je, doduše, bilo kritičara iz drugih jezičkih područja. Tokom rata u bivšoj Jugoslaviji, NIN-ova nagrada je postala lokalna srpska stvar, i uz to visoko politizovana: tvrdnu nacionalističku seriju je prekinula nagrada Vladimiru Arsenijeviću za roman U potpalublju, pri čemu je žiri manipulisao autorovom mladošću i potpunim odsustvom političke refleksije, a nagrada se vremenski poklopila (1994) sa preobrazbom Slobodana Miloševića u anđela, tokom pripreme Dejtonskoga mira 1995. Ovim mirom je Milošević dobio međunarodnu podršku za još pet krvavih godina tiranije, a roman Arsenijevića štampan je posvuda, uključujući i Sloveniju. Počeo je period dekulpaibilizacije srpske kulture, a da u njoj nikakav ozbiljan napor nije uložen u raspravu o odgovornosti. Put NIN-ove nagrade možda nije završen

pedesetogodišnjicom, ali je izvesno da od nje više nije ostalo ništa od stare slave i ugleda: ciklus je okončan, jedno doba je obeleženo i ovom nagradom, i spada samo u prošlost. NIN želi da obeleži pedesetogodišnjicu nagrade za roman godine time što će izdati deset najboljih romana. Ove romane izabraće svi još živi kritičari koji su tokom pedeset godina bili članovi žirija. Za književnu nagradu koja traje pola veka, izvesno nije dovoljno što je uspela da iznenadi samo dva ili tri puta, a još je manje pohvalno što je kulturni prostor više sužavala nego što ga je proširivala.

No sporedni, manje uočljivi znaci oko NIN-ove nagrade i te kako zaslužuju pažnju. Pre svega, reč je o bogatoj književnoj produkciji, koja je upravo u romanu doživela svoj vrhunac pred kraj Titove vladavine i na početku doba koje je toliko obećavalo. U poslednjim mesecima pre dodeljivanja NIN-ove nagrade (u januaru) naglo se povećavalo objavljivanje romana, skoro više nego pred oktobarski Sajam knjiga u Beogradu. Onako kako je na početku roman bio *preporučljiv* za novi ideološki sistem, tako je žanr postao ključan u istorizaciji književnosti i kritičkom ispitivanju prošlosti. Nenagrađeni romani tako daju još potpuniju sliku književne situacije poslednje polovine veka: mnoge vrednosti bile su namerno zaboravljene, potisnute u nepriznato ili alternativno, stvarajući kriterijume otpora i nepokoravanja vladajućim književnim modelima. Jedan od najizazovnijih romana mlađe generacije pisaca koji su počeli objavljivati u 70-im, Pada Avala rano umrle Biljane Jovanović, nije mogao da pređe konzervativne granice tolerancije onih istih kritičara koji su *propustili* provokativne pisce muškoga pola...

Na primeru NIN-ove nagrade mogle bi se započeti zanimljive rasprave o značenju velikoga žanra u tzv. maloj književnosti, koje bi mogle biti značajne i izvan kruga srpske i hrvatske književnosti. Sa druge strane, mogla bi iz te tačke započeti rasprava o relevan-

tnosti teorija koje su romanu dodelile najviše mesto u savremenoj klasifikaciji žanrova, i univerzalizovale filozofski i kognitivni potencijal ovoga žanra. Pitanje ko i gde može da počne ovakve rasprave, nema očigledan odgovor.

MALI EVROPSKI IZBORI

april 2004.

U poređenju sa gigantskim borbama suprotstavljenih političkih velikana i uobičajenoga ukrasnoga venca ludaka na izborima u Srbiji, kakav su uopšte događaj neki opšti evropski izbori u istome danu? Skoro nikakav. Sa malo više interesa za druge, građani Srbije bi baš i mogli pogledati preko plotu, i zapitati se šta bi mogla biti pouka za njih. Prvo su paralele, recimo, da su novi građani EU skoro isto toliko nezainteresovani za izbor svojih predstavnika u evropski Parlament, koliko i građani Srbije za izbor svoga predsednika – nekoliko puta. No, građanska umrtvljenost građana novih evropskih država ima druge razloge, pre svega otupljenost tranzicijskim grozotama, i kraj utopije koju pametniji evropski političari ne pominju suviše često – demokratije.

Romano Prodi je, kako i pristoji vodećem evropskom političaru, odmah izrekao kritičku ocenu da su građani novih evropskih država na izborima pokazali svoje nezadovoljstvo razvojem društava u kojima žive. Uostalom, sad je članica EU i Latvija, zemlja u kojoj petina stanovništva nema puna građanska prava (pasoš, pravo glasa) – ruska manjina. Skandal, nesumnjivo, ali i mogućna pouka građanima Srbije o tome šta se sve može desiti bivšoj imperijalnoj/kolonijalnoj vlasti – na Kosovu, recimo. Da dovršim pouku – u Južnoj Africi, gde su koliko-toliko temeljno obavili posao

etičke katarze i javne debate o odgovornosti, prvi osuđeni zločinci aparthejda sada već izlaze iz zatvora. Zašto se samo gubilo toliko vremena?

Novi Evropljani dakle nisu pohrlili da ostvare svoj san o demokraciji. Zlobnici tvrde da je na glasališta izašlo po kišnom i hladnome danu samo ono što je već izašlo na misu – prednost su svuda u novim državama-članicama dobile stranke desnice. EU se bez svake sumnje potrudila da za ovih 15 godina ponudi glupost i neznanje kao model građanskoga ponašanja: postepeno ukidanje besplatnoga školovanja, rast socijalnih razlika, komercijalizaciju i manje uočljivu ideologizaciju medija, silovito razvijanje potrošačkoga mentaliteta. Glupost je, nažalost, u Evropi sudbinski povezana sa desnicom. Uz sve to, građani Srbije imaju još i zaborav kao opštu terapiju, umesto građanskog obrazovanja i suočavanja sa nedavnom prošlošću. Čak i ako gledaju preko plotu, pitanje je mogu li išta videti. Tu svaki paralelizam prestaje. Uslov za EU je pre svega psihološki – treba razumeti da se tamo mora biti. To je u zemlji u kojoj se uporno razvlači sa saradnjom sa Haškim sudom i odgovornošću uopšte, jednostavno nemoguće. Srbija za nužnost ne znade, rekli bi nogo-đogo-rembo. Novi Evropljani su, posle noći piva i poljubaca pre nekih mesec i po, samo pokazali da su realistični, i da znaju da drugačije nisu ni mogli.

Desilo mi se da sam Sloveniju napustila zauvek u četvrtak, i vratila se u nedelju u Evropu, posle pomenutoga slavlja. Autobus nije vozio po polomljenim šampanjskim čašama, po vazduhu nisu letele zaostale konfete, bilo je business as usual. To je bio dosta jasan znak šta će se dogoditi na prvim evropskim izborima. U svojim godinama i sa svojim iskustvom nemam prava na primedbe tipa *odvratna normalnost*: ponizno sam prihvatila odsustvo drhtaja u srcu, koji sam izvesno imala kada je Grčka pre skoro 25 godina ušla

u EU, kao prva siromašna, neprikladna, rizična, nepredvidljiva, marginalna članica.

Desnica je na ovim izborima zabeležila uspeh, vladajući liberali su se nekako izvukli, narodnjaci su katastrofalno pukli, socijalno orijentisana levica je opet uspešno preživela. No građani Slovenije, ona trećina koja je glasala, pokazali su da uopšte nisu glupi za savete koje im EU daje: izabran je sasvim zadovoljavajući broj žena, premda ženska stranka kao takva nije uspela. Ukratko, rezultati izbora su toliko u domenu normalnoga i realnoga, da je već naredni dan morao da se dogodi vrhunski politički skandal: Dimitrije Rupel, sadašnji ministar spoljnih poslova, čovek koji je probao da se ugura u sve partije i na sva plaćena mesta između vlade i akademije, stavio je svoj potpis kao prvi na listu nečega što se zove Zbor za republiku, i što okuplja zgodan izbor desnih političara i intelektualaca. Liberali, koji su zaista dugo pod nekom vrstom narkoze, nisu smogli ni toliko snage da nestašnoga ministra ekspresno šutnu iz svoje stranke, bar ne u prva 24 sata... Pre nekoliko meseci, bivši predsednik Kučan je okupio svoj Forum 21, koji se od početka brani odsustvom političkih a prisustvom savetodavnih ambicija. Pre nešto više od godinu dana, formiran je i Forum levice, na kojem su se našli uglavnom ekskluzivni intelektualci sa dobrim osećajem kada se može rizikovati (što je hvale vredno), i sa malo manje dobrim odsustvom osećanja da sem angažovanih intelektualaca postoji i neko biračko telo. Forumi su inače oblik koji je cvetao pre nego što se razvio stranački život, posebno u novim evropskim državama-članicama. Nešto dakle nije sasvim u redu sa stranačkim životom. Slovenačkim liberalima preti neprijatno buđenje, građanima preti nastavak noćne more od pre dve godine koja je trajala šest meseci, kada je desnica parlamentarnim trikom dobila vlast.

Jedino što se sada bar može uživati kad u istome političko-administrativno-kulturnome prostoru gledamo kako socijalisti pobeđuju na lokalnim izborima u Francuskoj, sa kolike će visine tresnuti Berlusconi, koliko se ugruvao Hajder, i druge lepe trenutke najveće državne zajednice na planeti. I to je nešto...

ŠTA SU DVE GODINE?

mart 2005.

Na dugome spisku sramotnih godina u Srbiji, šta su, uistinu, samo ove dve, otkako je ubijen premijer Zoran Đinđić? Za razliku od nekih živih kukavica, kojima treba godišnja žetva limunova u Grčkoj da se privole da odu u Hag, dok drugi i dalje čuče po mišjim rupama, od mrtvoga Đinđića nije načinjen čak ni mali dro-njavi guslarski mit. Mnogo gore, nije čak ni propisno oplakan, a porodica mu je ponižavana i terorizirana. Ako ništa drugo, to bi bio dovoljan dokaz da nije bio od ovoga i ovde sveta. Izlišno je prisećati se da li se i koliko trudio da to bude, deplasirano je to mu naknadno upisivati u krivice. Propisano dostojanstvo i ritualni minimum nisu poštovani: građanina i građanku koji zaslužuju tu titulu više ne može zanimati koje je sve greške počinio u ranom i efikasnom sprečavanju svojih budućih ubica. Odane poeziji, prozi i manjim usmenim žanrovima kao što su šale i kletve na naučnim skupovima, ubice Đinđića formiraju ne samo veliki, uspešan, nego i glasan društveni sloj, čiji najmračniji sinovi privremeno *sede*, ali će koliko sutra zauzeti mesta na nekoj pobedničkoj tribini. Ako sve bude išlo onako kako sad izgleda, još ćemo mi stariji doživeti da se inspiratori, organizatori i egzekutori nadmeću u javnome hvalisanju zaslugama za Đinđićevo ubistvo.

Sve uistinu izgleda kao fantazija bolesnog uma: dok dvojica najvažnijih izlaze iz helikoptera kojim su ih oteli iz Sheveningena (pravi izgovor, uz naglasak na prvome slogu!), čeka ih grupa razdraganih elitnih Srba – od dva starca za urok sa Tadićeve inauguracije, do kola akademskih sestara, nižih dijalekatskih priložnika, turbo književnica i večno umešanih šmuflji, o *narodu* da i ne govorimo. Uz nekoliko dosetaka sa motivima zaklanih, čvaraka, i istrebljivanja turica i poturica, reminiscencija na uspešno obavljen *Serbian job* nad Đinđićem izgleda neizbežna. I tada će biti jasno da je propušteno još jedno stoleće, ne zbog onoga što se moglo uraditi, a nije, nego zbog onoga što se uradilo, a izvesno nije moralo, i još tome nije sledio stid. Možda preterujem, ali ne sećam se da je kritika preterivanja ovde preterala, u poslednjih petnaest godina. Stvarnost je uvek bila brža i raznovrsnija. Da li je još išta moguće uraditi da se sanjano ne dogodi? Protiv dvesta hiljada dostojanstvenih u zadnjoj šetnji, razbijeni spomenik; protiv savršenoga jezika Jorgosa Papandreua, mantijaško pravdanje ubistva, još u crkvi; protiv retkih Zoranovih prijatelja, rika i pretnje.

Beznadežnost ima svoje prednosti: dovoljno vremena, jačanje otpornih prijateljstava, razvoj radnih navika u usamljenosti, pooštreno primećivanje, beskompromisna analiza, odsustvo površnosti i brige za uspeh, nepoštovanje pravila igre većine i neobaziranje na nasilje. Teško je zamisliti bolji *ljudski materijal* od onoga koji bi to savladao. Jedini problem su brojevi. Minimalni broj onih koji su posle Miloševića otpremljeni u Hag vraća se kao kazna umnožavanjem brojeva onih koji su, da navedem samo najstrašniji deo opisa, puni nade...

I šta su dve godine? Mučno isterivanje na čistinu mnogih zločina iz Vukovara, izvesna prisutnost informacija i refleksije o ratnim zločinima u javnosti, otkrivanje bar maloga dela podataka o velikoj

zaveri. Užasno polako i iscrpljujuće, no bar pokazuje kako drugoj strani nedostaje vremena. A to je može navesti na radikalna rešenja. Može li se iz beznadežnosti izvući bilo šta privlačno za one koji možda i ne bi ginuli na zamrznutim poljima za ideologiju redukcionizma čvaraka, ali to još ne znaju? Istorijsko iskustvo, evropsko, vanevropsko pa i balkansko, poučava da je širenje racionalizma, ateizma, skepticizma i onoga što smo nekada zvali *kritička misao* moguće rešenje, ako ima minimalne propusnosti u državnome tkivu i institucijama. Bajpas za prvi slučaj i rekonstruktivna plastika za drugi su rešenja, jer je dijagnoza nepobitna. I struganje onoga strašnoga sloja koji tvrdi da su ratno i antiratno profiterstvo „jednako opasni“, da su „sve strane grešile“ i da „imamo pravo na zaborav“, jer oni najviše guše i sužavaju protok.

ISKUŠENJA NEPOSREDNE DEMOKRATIJE

juni 2005.

Pogled na evropski Ustav je obespokojavajući, kao što se moglo predvideti za bilo šta što vodi i priprema Valeri Žiskar D'Esten, gospodin koga se starci sećaju iz afere sa dijamantima koje je primio od afričkoga cara Bokase. Taj Ustav je evrocentričan, stereotipizira evropsku prošlost, otvara široko vrata neoliberalnoj ekonomiji koja će naprosto progutati evropsku socijalnu sigurnost, o zdravstvenoj zaštiti da i ne govorimo. Ali on je, paradoksalno, i jedina osnova da se u evropskome kontekstu takve tendencije polako smanje, ublaže, te da na osnovu istoga nivoa zakonitosti započne i neka ozbiljnija debata o tome kako bi Evropejci mogli biti zdraviji, zaposleniji, bogatiji, a bogme i tolerantniji, otvoreniji, gostoljubiviji za Neevropce i odlučniji prema navali gluposti, agresije i opasnosti koje će bar još dve godine provaljivati iz zvanične Amerike.

Stoga je svakome razumnome, čak i evrokratima, ustav bio važan korak ka uspostavljanju evropskoga jedinstva i uređivanju osnove za menjanje. Pa ko je onda zapravo rasturio evropski ustav, tako da sada uistinu ne sme da se vrati u istom obliku, bar ne u Englesku, najozbiljnijeg američkog saveznika? Na jednoj strani je izvesno glupost evropskih vođa koji su dopustili referendum popuštajući svojim populističkim naklonostima, sem Berlusconi koji ni tu nije smeo da rizikuje pa da ode ranije. A na drugoj strani usledio je populistički odgovor koji političari nisu znali da predvide. I u Francuskoj i u Holandiji su na vlasti vlade koje bi se rado igrale sa vatrom populizma, ali ne sa ekstremnima, samo bi drpili deo kolača koji se nudi sa te strane. Neviđeno kompromiserstvo tih vlada koje se nisu pobrinule za radnike, nego su mislile da razumne socijalne mere mogu da zamene dizanjem histerije i ksenofobijom, tako je dobilo svoju pravu cenu – ispod nule. U Francuskoj su se na istome nivou političke ocene našle krajnja levica i krajnja desnica i bestidno pale jedna drugoj u zagrljaj, provincija se suprotstavila liberalnoj metropoli, neobrazovanost obrazovanju, glupost pameti, preteća vladavina ološa racionalnoj vlasti.

Nemojmo se zavaravati, kada bi se u bilo kojoj evropskoj državi danas glasalo o smrtnoj kazni, na referendum bi izašao 31 odsto frustriranih i smrtna kazna bi bila izglasana. Opšte glasanje o prisajedinjenju jedinstvenoga Kipra Evropskoj zajednici završilo se provincijskom, tačnije komšijskom brljotinom lokalnih patriota, tako da danas Evropska unija sadrži 25 celih država i pola jednog ostrva.

Referendum naprosto nije sredstvo demokratije u savremenim društvima i treba ga koristiti samo za mere koje ne donose štetu nekome u društvu, odnosno za pitanja koja imaju alternative iste vrednosti: da li da autobusi budu zeleni ili crveni u našem gradu,

recimo. Odgovor na pitanje o odgovornosti za evropsku sudbinu je jasan, francuska i holandska vlada su zakuvale, pa neka i plate. Umesto da padnu na izborima, neka daju ostavke odmah. To se doduše već desilo u Francuskoj, ali kao otresanje ionako otpisanih. U ovakvim slučajevima svi moraju da odu. Oprezne nove članice i one koje ponešto znaju o glasu naroda, kao u sredozemnim zemljama i u Nemačkoj, opredelile su se za parlamentarnu odluku, svako sa svojim uglavnom suprotstavljenim motivima.

Ne zaboravimo da je evropska vlada u ovome trenutku desna, što iz prakse koju gledamo godinama znači obaveznu dozu gluposti. Umesto da se referendum jednostavno ne pojavi u primanju ustava nego da postoji jedinstveno pravilo za sve, ovaj groteskni odnosno hinjeni liberalizam, zaboravnost u pripremi rezervnog izlaza, a pre svega nespremnost da se otvore sva vrata Evrope onda kada je u ozbiljnoj krizi, samo potvrđuje gornju ocenu. Da je Evropa bila otvorenija za Tursku, ustavna kriza bila bi danas manje verovatna. Ovako, negovanje populizma, rasizma i ksenofobije donelo je sasvim predvidljive plodove.

Ima li Evropa onda neke izglede i nekog uticaja? Jasno da ima za one koji čekaju pred ulazom. Uljudnost izjava raznih predstavnika srpskih stranaka koje su se pojavile posle emitovanja dosada najočitijeg dokaza genocida u Srebrenici (dokumentarni film Škorpioni: Home Movie) pokazuju da je srpski populizam, bar na zvaničnom nivou, gurnut iz prvog reda malo unazad. Opasnost fašizma koji se podjednako dobro lepi za vrhunske nacionalne institucije i za marginalce time nije smanjena, samo trenutno potisnuta, ali je lepo videti. Samo da ne bude nekog referenduma.

BEOGRAD BEZ VODIČA

septembar 2005.

Ako išta ne mogu da zamislim u Beogradu, u gradu u kojem sam rođena, to su grupe turista koje vodiči vode po znamenitostima. Dok to ne postane nova realnost, treba požuriti u Beograd, i videti ga bez vodiča. Svako za sebe treba da pronađe svoje beogradske putanje. Moja, uobičajena, počela bi od padine ispod Kalamegdana, kod ušća Save u Dunav, oko tragova antičkog, gotskog, srednjovekovnog i turskog Beograda, nadrealno pomešanih sa 18-0 vekovnim spomenicima i utvrđenjima zapadnoevropske tradicije. Tačnije, krenula bih od spomenika balkanskoga muškoga mita, od kule Nebojše, gde je udavljen Riga od Fere, grčki zanesenjak koji je krajem 18. veka sanjao balkansku federaciju: krenuo je iz intelektualne zaostavštine francuske revolucije, da bi ga austrijska policija uhvatila u Trstu i predala Turcima u Beogradu... Spomenik ženskih mitova za mene je mala crkva Ružica, uklesana u strmu stranu Kalemegdana, nalik na pagansku pećinu posvećenu sveticiboginji koja se brine za žene, Svetoj Petki. Gospođa u crnom koju prepoznajete na ikoni i votivnim darovima nesumnjivo je starija od hrišćanstva, jedna od mnogih Afroditinih dublerki. Razumno je zapaliti joj sveću, posebno ako ste muško, jednu za mrtve, nisko ili na podu, i jednu za žive, na visokim stalcima.

Tako zaštićeni, možete dalje. Banalni pristup bio bi šetati se po Kalemegdanu, premda je to izvesno najbolje mesto za izjavljivanje ljubavi u Beogradu. U neobičnoj mešavini turske tvrđave po kojoj su posejani muzejski topovi i tenkovi, sportski tereni, dečja igrališta, spomenici, grobovi i zoološki vrt, i gde lebde uspomene na stare ljubavi i stare zločine, ima bezbroj skrivenih kutaka gde se trenutno voljenome biću može neodgovorno obećati večnost. Originalni pristup je napustiti Kalemegdan, i pored zaboravljenih

Homonospore II Svetlana Slapšćak

Eseji i komentari

skloništa protiv mnogih bombardovanja i tramvajske okretnice, uputiti se haotičnom Karađorđevom ulicom, uz Savu. Tu ćete naći impresivnu novobaroknu zgradu nekadašnje banke, jednu od najlepših – i najzapuštenijih u Beogradu. Stepenicama ili nekom od uskih i strmih ulica vratite se prema grebenu po kojem se pruža Knez-Mihajlova, pre nego što Karađorđeva završi u kioscima oko železničke stanice, da biste prošli nekim od najlepših delova Beograda – vencima, Topličinim, Obilićevim i Kosančićevim, posebno ako ste čitali romane Borislava Pekića. Berlin ima kvartire, Bolonja ima kolonade, Pariz ima pasaže, Beograd ima vence. Neke od najzujbudljivijih ruševina Beograda su tu, kao ruševine-iskopine Narodne biblioteke, uništene 6. aprila 1941. Za razliku od natrpane i često neuravnotežene Knez Mihajlove ulice, po kojoj je važno prošetati se između podne i 14h, ako vas zanima intelektualna elita, okolina ove ulice, njeni prolazi, ulazi, dvorišta i paralelne ulice mnogo su zanimljiviji. Glavni muzeji, istorijski spomenici, mesta koja označavaju kulturnu prošlost Beograda, okružuju greben od Terazija do Kalemegdana. Uđete li u neke od zgrada, videćete ostatke Beograda koji se u ritmu džeza gradio između dva rata, kao prestonica nove države, sa *garsonjerama* na Terazijama kao znakom društvenog ugleda, sa prvim pravim bioskopima, novim hotelima i salonima. Prekriveni ponekad modernim intervencijama, ili beznadežno zapušteni, ovi teško uočljivi znaci beogradskog urbanizma zaslužuju radoznalost šetača. Sa Terazija je najlepši zalazak Sunca u Beogradu prema Savi, sa siluatom praznog ekrana bioskopa na vrhu zgrade u Balkanskoj ulici, još jednim spomenikom 6. aprila 1941. Sa Terazija se kraljuje Beogradom: možete nastaviti rimskim i carigradskim putem, preko Bulevara revolucije do sretanja sa Dunavom, možete nazad na zapad, kroz nepreglednu panonsku ravnicu, možete direktno na jug, u srce Srbije, preko svakako najružnijeg trga koji znam – Slavije. Nešto staroga, jevrejskog i turskoga Beograda preostalo je ako se spuštate kroz Dorćol.

Mirni, građanski Beograd malih ulica nalazi se na Voždovcu, preko nezgrapno urezanih novih puteva, i na Vračaru. Sa novom zgradom Narodne biblioteke i posebno novom crkvom, Svetosavskim hramom, Vračar je naglo postao reprezentativni znak Beograda, zlatna kupola koju prepoznajete u gradskome pejzažu.

Za nekoga, Beograd sa vode, sa zamršenim sistemom ostrva (*ada*), kanala, prolaza koji se stalno menjaju, dve velike reke i bezbroj novih pogleda na grad, uvek je izazovan, uz istraživanje isto tako nestabilne gastronomske mape mesta gde se dobija rečna riba – splavova, kafanica uz kebove i obale, improvizovanih konačišta na pešćanim plažama. Uz dobre vodiče, taj nepoznati svet može biti mesto najboljega provoda u Beogradu – posebno leti, posebno noću. Za strasnoga pešaka, međutim, Beograd, ranjeni i rušeni grad sa bolnom prošlošću, kao recimo Berlin, pruža neizmerna skrivena uživanja, stalno susretanje sa fantomima. Novi Beograd daje jednu od najpotpunijih slika kako ljudi mogu pripitomiti socijalističku arhitekturu. Odgovor – uglavnom biljkama. Prođete li Hilendarskom ulicom, imaćete déjà vu 16. arrondissementa u Parizu; stara konstrukcija mosta iz Brankove ulice podseća na mostove u Budimpešti; vile na Zvezdari na kakvo mirno predgrađe Graca; pogled sa železničkoga mosta stapa se sa pogledom sa mosta u Rigi; ulica na Dorćolu je zapravo u Solunu. Ista ulica može voditi u dva različita sveta: ulica Kralja Petra spušta se prema Dunavu na istok, na *Orijent*, u nekadašnji turski deo mesta sa uskim uličicama, sa jedinom preostalom džamijom; prema Savi, na zapad, spušta se kao bečka ulica sa monumentalnim zgradama – i najstarijom beogradskom kafanom, koja umesto imena ima znak pitanja. Ko sam, kada sam u Beogradu? I svako ima svoje delove Beograda koji su zapravo negde drugde. Pre mnogo godina, imala sam san koji se ponavljao: penjala sam se prema Zvezdari, koja je postepeno postajala miran grčki gradić sa okrećenim kućama i ulicama. Na

kraju naselja, strma i visoka obala padala je u Egejsko more. Vizija ivice Balkana. Premda volim poeziju Miloša Crnjanskoga, i njegovu pohvalu Beogradu, nikada nisam prepoznala svoj grad u slici koju određuje uspravno, srebrno, mlado... muško.

Moj Beograd bio je uvek nomadska, nejasna, neuhvatljiva figura koja je menjala izgled, ideologiju, pol. Turski putopisac mogao je napisati da je „najlepši“, jer je to bio deo njegove retorike, evropske diplomate na putu za carigradsku Portu mogli su se diviti idealnom strateškom položaju, Le Korbuzije je mogao zaključiti da je to jedan od najružnijih gradova na svetu, za osvetu je nova polovina grada sagrađena u njegovome duhu... Svi su oni upisivali Beograd u svoje mentalne mape sa lakoćom koja dolazi od otvorenosti (ili nepostojanja) prvobitnoga teksta. Neka od najzujbudljivijih mesta u Beogradu zapravo su ne-mesta: pijace, ostrva, drvoredi, dvorišta, kao što je dvorište staroga Filozofskoga fakulteta na Studentskom trgu, sa lipama za koje se ne zna da li su lepše u junu ili u oktobru. Beograd je jedan od veoma retkih gradova čije *središte* nisu mogli odrediti drugačije, nego kao ono što obuhvata jedna tramvajska linija, Dvojka. Nije li mu i ime prazno, neobojeno, Beo-grad? Stoga su valjda realne slike Beograda za mene uvek potpune, sa trenutkom, svetlošću, bojama, zvukovima, ukusima, temperaturom, čak i dodirom.

Takva je usamljenost ulice Tadeuša Koščušskog u letnje popodne, sa mirisom asfalta koji se topi, i paklenim zvukom tramvaja koji juri nizbrdo, između Kalemegdana i početka grada. Ili Bulevar revolucije u žutoj noćnoj svetlosti, sa snegom koji je pokrio sve, i načinio selo od najveće gradske arterije, u novogodišnjoj noći kada su objavili da je Tito prenesen u bolnicu u Ljubljani. Ili kiša na terazijskoj padini, gledana kroz staklo restorana u hotelu Moskva, na dan pucanja jednoga dugogodišnjega prijateljstva. Ili lagano

plesnivi miris podruma-sale Kinoteke u Kosovskoj ulici, koji nijedna obnova neće uništiti, kao ni utisak podzemnoga hrama, sa slavnim licima filmskih boginja i bogova koja okružuju skrušenoga vernika. Ili škripa klupa i poda u Univerzitetnoj biblioteci i zapuštene sveske Mercure de France u njenim hodnicima. Ili miris ugrijanoga vunenoga štofa pod vlažnim platnom i peglom u krojačkoj radnji brata moje bake, na uglu ulice sa čije je druge strane Novo groblje, i nikada posećivana vojnička groblja, italijansko i rusko. Ili terasa kuće u kojoj sam živela, u nedelju popodne, kada sakupljam osušeni veš koji miriše na Sunce, dok se sa dva susedna ugla oglašavaju, uvek sa dva minuta razlike, zvono sa crkve Bogorodičin pokrov, pravoslavne, i sa Svetoga Antuna, katoličke, sagrađene po Plečnikovom planu. Ili parola Dole Neron!, koju su moji prijatelji Milan i Zoran upisali belim polikolorom na asfaltu Knez-Mihajlove pred policijskim kordonom 1971, i koja se videla sve dok celu ulicu nisu popločali, kojih petnaest godina docnije...

Za jedan tip lutanja ipak morate imati vodiča u Beogradu, i to visoko kvalifikovanoga vodiča – za kafane. Stručnjaci koje ja znam smatraju pregled roštilja banalnim; mnogo je teže znati lokaciju najboljeg vojničkog pasulja (isključivo petkom), riblje čorbe, sveže pogače, stepena ljutosti papričica koje se služe u čaši sa vodom na *pravim mestima*. U džungli picerija i kioska sa brzom hranom, pretencioznih restorana i kratkovekih eksperimenata sa egzotikom, neka se grananja gastronomskih dinastija mogu prepoznati. Primera radi, poznavaoici znaju koje su restorane otvorili bivši kelneri i učenici legendarnog Ive iz Kluba književnika u Francuskoj ulici. Ljubitelji holesterolskih užasa kao što su glava u škembetu, jagnjeće pečenje pod sačem, pihtije ili (svinjske) nogice u saftu, moraju se osloniti na ovakve vodiče da bi prepoznali gastronomsko pulsiranje grada, ali isto tako i vegeterijanci, u potrazi za svojim zadovoljstvima. Kultura kafane u Beogradu izbacila je bečki model, sa kolačima

i kafom, mediteranski model, sa mezetom i pićem koje se dugo pije, i turski model, sa pušenjem (nekada nargilama) i čajem, u korist modela teške hrane sa razgovorom. Možda se tu naslućuje traumatična uspomena na mnoge ratove i gladi?

Krenuli smo od centra, prema glavnim stranama sveta u Beogradu, izgubili se u mnogim šetnjama prema naseljima koja okružuju mnogobrojne izlaze iz grada, kopnom ili vodom. No kada se dignemo u vazduh, vidimo da se Beograd, kao gradovi staroga sveta, kao Rim, Atina ili Carigrad, prostire na nekoliko brežuljaka: Kalemegdan-Terazije, Tašmajdan, Vračar, Voždovac, Lekino brdo, Zvezdara, Košutnjak... Nema mnogo parkova, ali je zato mnogo ulica u Beogradu sa drvoredima – platana, divljeg kestena, topola, lipa, dudova, čak i breza. Brežuljci i drvoredi vas vode, naselja i bivši zaseoci se prepoznaju, tako da u Beogradu, za razliku od drugih, sistematičnije planiranih gradova, ne možete nikada zalutati.

Šta da u takvome gradu radi evropski *flaneur*? Pre svega, da očekuje iznenađenje na svakom uglu, udarce sećanja i emocija jednako kao i udarce košave. Beograd može delovati pohabano i pospano, ali nikada nije ni umiljato ni dosadno mesto. Prepustite se nepredvidljivom, krećući od predvidljivoga. Posvetite dan izboru izuzetnih muzeja: Narodni muzej, Galerija fresaka, Etnografski muzej, Muzej savremene umetnosti na Ušću. Posetite neko od beogradskih pozorišta, da biste razumeli zašto su pozorišni glumci tako često nosioci duha grada, i zašto nemaju prave konkurencije ni u stranim, pa ni u sopstvenim TV i filmskim figurama. No da biste doživeli ono najbolje, nađite pre toga prijatelje u Beogradu. Možda ćete propustiti jednu *ludu* noć u Skadarliji zbog njih, ali naći ćete tajanstveno jezgro Beograda, prostor u kojem se sve događa, i sve se događalo otkako je Beograd građanski centar: beogradsku kuću – najčešće stan. Začudo, kafana i kuća nisu ni u kakvoj konkurenciji. Postoje

vreme i poslovi za kafane, i vreme i poslovi za kuću. Nije mi poznat evropski grad u kojem se lakše dobija poziv za kućnu posetu, zato tu priliku nikada ne treba propuštati. Nigde nećete bolje posmatrati funkcionisanje svakodnevice, ponašanje ljudi, neverovatnu raznolikost i pomešanost različitih kultura u Beogradu, noviju istoriju, konačno stvaralačke mogućnosti grada.

U beogradskim stanovima pripremale su se revolucije, književni i umetnički pokreti – neki su u njima i ostajali. Samo u mome nekadašnjem jednoiposobnom stanu u Beogradu bilo je u osamdesetim godinama nekoliko izložbi, dve improvizovane komične opere, bezbroj ad hoc čitanja ili izvođenja tekstova, pisanja bezbroj peticija, snimanja emisija *kućnoga radija* i ustanovljavanja *kućne književnosti*, igranja parlamenta sa sve prethodnim izborima... A bio je to jedan od bar tri stana gde su se odvijale slične aktivnosti, u bliskome susedstvu. Stoga u privilegovanom prostoru beogradskih kuća i stanova istražujte njihovo najveće bogatstvo – sećanje. Ono će vam se otvarati lako, jer ste kao stranac uvek najdraži gost, i sva-ko će se truditi da vas zavede i uveri kako u Beogradu treba ostati duže, ponajbolje za ostatak života... Od kolektivnoga sećanja koje sami sakupite naćinite imaginarnu mrežu za najtaćniju i najvaćzniju – vašu lićnu emotivnu mapu Beograda.

(Ovaj tekst je pisan kao većba: mogu li reći nećto lepo o Beogradu? Jednoj mojoj studentkinji se toliko dopao, da ga je predala Adria Airwaysu za objavljivanje u jednoj od onih lakiranih slikovnica koje nalazite u džepu sedišta pred vama u avionu, a sve povodom otvaranja nove linije Ljubljana-Beograd. Nova linija tada nije otvorena. Moćda je zato tekst dobio nećto smisla.)

BOGOBOJAĆLJIVI I RADIKALIMA SKLONI

novembar 2005.

Nedavno istraćivanje javnoga mnjenja pokazalo je da većina graćdanki i graćdana Srbije sebe smatra religioznim, a nedavni izbori pokazali su takoćde da većina graćdanki i graćdana Srbije misli da je za voćenje drćzave najpodobnija stranka ćiji se voća nalazi u zatvoru, optućen za najteće ratne zloćine (genocid), ćije su ideje manje-viće iste kao i one koje su odvele u rat odnosno napad na Sloveniju, Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu, i ćija se politićka (skupšćinska) efikasnost dosada pokazivala uglavnom u svaćdanju, beskonaćnom zauzimanju vremena za diskusiju, prostaklucima, vreaćdanjima, nesavladivoj kolićini gluposti, i jezićkoj nesposobnosti. U nedavnoj prošlosti, dotićna stranka je sudelovala u nekoliko navrata u vladama SPS-a, i to u najgorim vremenima za većinu graćdanki i graćdana. Moćda je potrebno setiti se i detalja da je voća stranke otićao u Hag *dobrovoljno*, u sumnjivo kratkome vremenu pre ubistva premijera Zorana Đinćića...

Da li je reć o istoj većini? Najverovatnije. U najmanju ruku, pred ozbiljnim smo problemom većinske nemogućnosti suoćavanja sa sobom, stvaranja koliko-toliko odgovornoga samorazumevanja, o sposobnosti procene realnih okolnosti da i ne govorimo. Većina misli o sebi najbolje, i ne vidi nikakav problem u izglasavanju stranke koja bi što pre da ponovo ratuje za iste ciljeve kao i ranije – jer je, setimo se, ta strana rat izgubila. Većina je bedna i nesrećna, i glasala je iz neznanja i inata: relativno smo daleko od definicije hriććanina, a u to bi u normalnim okolnostima trebalo da upućuje crkva. Ćime se dakle bavi pravoslavna crkva? Crkva, oćito, pothranjuje netaćne i laćne pojmove o tome ko je hriććanin, u ćemu, rekli bismo, ima dugo i rastegnuto istorijsko iskustvo, i kratko i saćeto istorijsko iskustvo: za prvu proveru dovoljno je

podsetiti se Deset zapovesti i Očenaša, a čitanje komplikovanijih tekstova pruža još beznadežniju sliku. Crkva se dakle ne može uzimati ozbiljno. Ali crkva još uvek ne vodi državu, i izvesno je da ima odgovornijih od nje: odgovorniji je školski sistem, koji nije smeo da napravi ni najmanji kompromis sa crkvom, već da očuva potpunu laičnost škole kao minimalni zahtev obrazovanja građanina. Školski sistem je po definiciji bezličan, upisan u stereotipe i bez sopstvene politike, dakle ni on se ne može smatrati odgovornim, posebno kada budući građanin istupi iz njenoga sistema, dakle negde oko 15. godine života. Ostaje porodica, koja se zahvaljujući patrijarhalizmu kao osnovnom upisanome kodu potpuno isključuje iz civilne države – zato je, između ostaloga, potrebno zakonom regulisati nasilje nad ženama i decom. Pa ako je i porodica neodgovorna i izvan kontrole, onda ostaje još samo jedno područje javnog obrazovanja koje obuhvata skoro sve građane, a svakako većinu, a to su mediji. Mediji su, suprotno svakoj logici vaspitanja za građanina, *slobodni*, umesto da ih država plaća da proizvode odgovorne i svesne građane. U medijima možda ima manje onih pametnih, odgovornih, i čovečnih (hrišćana?), ali njihova reč može imati dubok uticaj, i može, polako ali sigurno, povećavati kvalitet i nivo građanske svesti, udružena sa državnim prinudom i školskim sistemom: recimo, vaspitanje za mir, teške doze primerenih dokumentaraca na TV u udarno vreme, sistem putujućih debata klubova, i slično. Ništa od toga nije se desilo, naprotiv: elitni proizvođači reči su posle oktobra 2000, kada trenutak još nije bio izgubljen, zaključili da je krajnje vreme da unovče svoje zasluge, i da za Srbiju proglase opštu neodgovornost – „predugo smo patili“. Protivnici ideja ovih rano ostarelih, uglavnom muških mlakonja, dobili su najgore javne uvrede. Lako je reći da sada kusaju ono što su onda zakuvali, jer u atmosferi opšte relaksiranosti i tumanjanja za uhljebljem ubijen je premijer, a suđenja se pohvatanima pretvara se sada u farsu.

A suđenja se moraju nastavljati, kao recimo podujevsko. Nije možda ipak trebalo proglašavati Natašu Kandić „guzatom babom“, što je i inače suprotno osnovnome pravilu novinarske profesije, jer nikada ne znaš ko će biti vest. A i nije tačno. No u toj tački vidimo osnovni problem: kada elite napuste profesionalnost, pada kvalitet, opada svest, i ološ dobija reč, prostor, i na kraju vlast, u kojoj će prvo stradati elite. Drugim rečima, odgovorni za pad u hrišćansko-radikalni nesporazum su i elitni proizvođači reči, možda prvi u uzročno-posledičnoj liniji. Dođimo do kraja ovome razmišljanju: da, narod nije dobar, i treba ga menjati. Postoje institucije i pojedinci, koje u civilizovanim društvima, bilo da su plaćeni ili ne, obavljaju ovaj posao menjanja, obrazovanja, osveščivanja, prilagođavanja na nove okolnosti, održavanja kritičkoga sećanja, i uglađivanja naroda. To nema nikakve veze sa totalitarizmom: anarhizam posebno obraća pažnju na takve institucije. Ideja nije bila da se iz apsurdnoga zahteva za *poštenom inteligencijom* napusti zauvek san o poštenoj inteligenciji. Provera, kao i obično, čeka u rovovima.

MUHAMEDOV LIK, EVROPSKA MASKA, SRPSKA ŠMINKA *februar 2006.*

Veoma je teško dati bilo kakvo pametno objašnjenje zašto su evropske novine, pre svega danske, morale da objave nešto što je svakome ko malo poznaje politiku i stanje duhova moralo izgledati kao neposredna provokacija muslimana širom sveta. Prvi problem je posledica evropskoga maskiranja, kako u zajednici tako i oko nje, među evropskim državama koje još nisu pristupile. Maskiranje počinje sa zasada – srećom – neprihvaćenim evropskim Ustavom, nastavlja se u svakodnevicu, ne rešava se – nažalost – u evropskom Parlamentu.

Reč je o religiji, odnosno religijama: EU, umesto da bez oklevanja i dosledno sprovede laičnost kao osnovu svake politike i svakoga ponašanja građanina u javnosti, da postavi ateizam ne samo kao jednak svim drugim verskim opredeljenjima, nego i kao nedvosmisleno bolji oblik opredeljenja građanina kada se regulišu svakodnevnica, kultura, nauka, školstvo i politika, trabunja o hrišćanskim korenima Evrope, pa još umereno o antičkim, dakako samo grčkim i rimskim, ne bi li pitanje identiteta bilo malo više seksi. Iz te situacije govoriti o slobodi govora – naprosto je deplasirano. Ne samo da to koketiranje sa hrišćanskim religijama i crkvama otvara prostor svim bigotnima i netolerantnima, ozbiljno narušava pitanje ljudskih prava i jednakosti, uključujući ženska prava, već još gura pod tepih najbolje što je Evropa stvorila, prosvetiteljstvo i sistem javnih škola. Dodatni problem – to sa jedne strane negira druge religije Evrope, a sa druge nimalo ne problematizuje kolonijalni evropski pogled na drugoga, izvan Evrope. Nekadašnji kolonijalni zločinac sada, kod kuće, ne prestaje da ograničava, muči i ponižava svoje bivše podanike.

Na drugoj strani, ništa lakše nego navesti nepismenu sirotinju da sebi da oduška paleći, rušeći, urlajući – šta god, samo neka veruju da su užasno uvređeni. Nikakav razuman odgovor ili pokušaj vraćanja racionalnosti tu ne znači ništa, posebno ne ako argument dolazi iz... istorije umetnosti. Kome je poslana primedba da se u muslimanskoj umetnosti ponekad prikazivao Muhamedov lik? Indonežanskim muslimanima, koji nešto znaju o persijskoj minijaturi 18. veka? Vojskama i političarima, koje pripremaju mase za mogućni sveti rat? Otkuda evropska nadutost da se soli pamet drugima, dok je EU još uvek okružena ne samo teškim graničnim prelazima, nego i minskim poljima u Grčkoj?

Posebno je komično kada se umetnici ratne propagande oglase da se zgroze nad muslimanskim ekstremistima, i to oni isti koji

su koliko-toliko site i pismene građane Jugoslavije naveli da se ponašaju isto, još gore, i svakako mnogo duže. Posebno je stvar groteskna u kulturi u kojoj istrošeni starac i loš pisac, koji je od svake vlasti dobio sve i više, još uvek tvrdi kako nije izazivao rat, koji mu je doneo najviše.

Kakav je odgovor uvređenih muslimana? Kako izgleda, oni nika-ko ne mogu napasti hrišćanskoga boga: zahvalimo evropskoj kulturi zavitlavanja, ateizma, i uspešne desakralizacije. Nije li to najbolji dokaz da to treba sačuvati i negovati? Pa kad već ne može da se napadne hrišćanski bog, napašće se holokaust. Uistinu, osnovna ideja prvih evropskih ideologa ujedinjenja Evrope, iz uglednih italijanskih jevrejskih porodica, bila je da se zauvek onemogući ponavljanje najstrašnijega doba evropske istorije. U tome smislu, holokaust Jevreja i drugih žrtava nacizma uistinu jeste *svet*. Zamena boga humanističkom vrednošću je postupak koji bi morao da otvori oči Evropljanima, da ih podseti kako je jednostavno i lako zavesti mase, iskoristiti lične frustracije kao pogonsku silu rata i istrebljenja, izazvati i usmeriti slepilo. Na evropskim mapama premišljanja prošlosti, danas se izvesno ističe Srbija, u kojoj niko ko je zaurlavao od sredine 80-ih do septembra 2000, nije začutao za više od dva meseca – ako se dobro sećam, negde do početka decembra 2000. Umesto ućutkivanja njih, ućutkivani su oni drugi, naročito oni koji se zalažu za govor i misao o odgovornosti. Zamena vređanja boga vređanjem humanističkih vrednosti se tu kod nas već desila, što znači da je Srbija dala sjajan primer današnjem dirigovanju muslimana. Danske i druge ambasade, zasad još jedine u plamenu, mogle bi biti pouka Srbiji da je krajnje vreme da se počne sa skidanjem šminke, i to ne samo zbog stavljanja evropske maske.

Srebrenica je srpska istorija

Gledajući u subotu ujutro svoju omiljenu emisiju na 3SAT, Kulturzeit (Vreme kulture), posle povratka iz Beograda za vreme Miloševićeve sahrane, ostala sam uistinu pogođena: *ničim izazvan*, pojavio se mali prilog o nemačkim pejzažima, kako su bili zabeleženi na slikama 19. veka, kako izgledaju danas (isto), i jedina paralela sa belim hesenskim liticama bio je – Aušvic, koji se u vrto-glavoj montaži na kraju prepleo sa romantičnim prizorom, sve uz tekst – Aušvic je nemačka istorija. Bez neposrednoga povoda, bez određenoga *pozivnoga* datuma, bez prinude, bez ikakvih drugih znakova da to *mora* da se radi, eto jedne refleksije koja Nemcima svih uzrasta, bez klasifikovanja i prethodnih objašnjenja, treba još jedanput da u glave ubaci odgovornost za zločine počinjene pre nekih 60 godina, kada većina današnjega stanovništva Nemačke nije bila ni rođena. U nemačkoj javnosti već jako dugo nema stava da su Nemci najnapadaniji i najnapaćeniji narod, da ih svi mrze, još manje da nisu krivi ili nisu znali: odgovornost je, možda još uvek nedovoljno, upisana u sve što nemački građani uče i saznaju u svojoj državi, o svojoj državi. Koga zabavlja, može da prebrojava žrtve genocida i da ih upoređuje. Ali ako je srpski zločin manji, onda bi i napor za prihvatanje odgovornosti i za javno obrazovanje o odgovornosti morao biti manji, kraći, i lakši: no biti pragmatičan danas u Srbiji znači biti utopičan. Deset godina, umesto da se prihvatanje Srebrenice kao najmračnijega dela srpske istorije izgovara svaki dan više puta na medijima, pa time i u svakodnevicu, srpske elite su zajedno sa političkim podzemljem i skupštinom uporno ponavljale da nije istina, a i ako jeste, oni to nisu znali, a kada jedanput ne znaš, nikakva informacija posle temeljnoga neznanja

ne može da te uveri da se to zaista dogodilo: ne zna se jednom zauvek, umesto da se sazna jednom zauvek.

Formula se naravno ne odnosi samo na Srebrenicu. „Kosovo je srpska istorija“ bi moralo doživeti temeljnu promenu značenja: sem davne istorije vezane za Kosovo, sa kojom Albanci iz iste davne istorije nemaju baš ništa, i kojoj više nema mesta u bilo kakvome savremenome političkom odlučivanju ili razmišljanju, odnos prema Kosovu u zadnjih dvadeset godina mora biti upisan u novu srpsku istoriju. Srbija je na Kosovu ponovila kolonijalni obrazac mnogih većih država, sa sve rasizmom i aparthejdom, i ta se odgovornost nikako ne može upisati u srpsku kulturu političkog opštenja danas, bez istorijske analize. U ovome slučaju, pravovremeno pokretanje odgovornosti je možda moglo dovesti do dijaloga i nastavka života u istoj državi, kao na primer u Južnoj Africi. Kako ga nije bilo, srpska odgovornost za odvajanje Kosova nadmašuje sve neprijatne popratne pojave osamostaljenja i skoro neizbežnoga skretanja prema nacionalizmu, isključivosti i netoleranciji na albanskoj strani. Usamljeni albanski glasovi protiv toga, i još usamljeniji srpski glasovi, više ne mogu da urade ništa bez ozbiljne i iskrene državne intervencije.

Nekrofilija i druge tradicionalne srpske vrednosti

Najniža tačka u komunikaciji srpske i drugih kultura je dosegnuta: najviši predstavnici srpskih vlasti objašnjavaju svetu da *u Srba* poštujemo mrtve, porodicu mrtvoga, i uopšte redak i teško zamisliv trenutak kada neko ljudsko (srpsko) biće umre. Ergo, smrt Slobodana Miloševića je trenutak kada se u Srbiji zaustavlja sve, vlada i zakoni padaju, sudovi isključuju mašineriju, policija sedi skrštenih ruku, i sve je u tihoj molitvi za dušu umrloga. Nemušta objašnjenja svetu stavljaju prve ljude države u položaj plemensko-

ga vrača – daleko od položaja etnologa – koji nema samo ulogu da upozori na specifičnost Srba, nego da blago kulpabilizuje taj tamo svet što prema mrtvima nema isti odnos... *Porodica* iznenada menja sastav, i od ubica, nasilnika i lopova, postaju ožalošćena udova, rasplakana kćera, i ogorčeni sinčić. Godine kada su ostali crkavali a porodica gradila svoj kič-svet, u kojem mama piše nepismene opscenosti, kći kupuje radio-stanice a sin rastura trkaća kola, invalide i disko-klubove, potpuno su zaboravljene. Karnevalski obrat je izveden u ispranim glavama, i zbog toga nema ama baš nikakvoga razloga da bilo ko sa još očuvanim razumom uzima ozbiljno smrt i priključenija ostataka Slobodana Miloševića. Ne delim razočarenje mnogih žrtava što do same presude nije došlo, ne mislim da treba sakrivati neviđenu trapavost zatvorskih – ne sudskih – vlasti koje su dozvolile da zatvorenik manipuliše lekovima u smeru moskovskog izlaza, ne uzimam ozbiljno ruske izjave o tome kako bi ga svakako vratili čim ozdravi – dovoljno bi bilo da svaki put neki ugledni ruski kardiolog odredi dalji tretman. Priča je završena, za razumne, onda kada smo Miloševića videli između dva stražara kako ga uvode u zatvor, tačka.

No tu srpski *danse macabre* tek počinje: prvo, omogućava se da zatvorenici odnosno optuženi za najveće ratne zločine i dalje učestvuju u političkom životu zemlje, umesto da se stranke Miloševića i Šešelja kriminalizuju, što zaslužuju već ozbiljnim uplitanjem i kvarenjem međunarodnoga položaja Srbije i Crne Gore, da ne govorimo o programskim i tekućim tekstovima neprekidne mržnje, obećavanja nasilja i izvođenja nasilja u uslovima mira. Drugo, omogućava se optuženima za najveće ratne zločine da aktivno mešetare u zatvoru a po svojoj zemlji: nije li svakome razumnome jasno da je ubistvo Đinđića smišljeno u Sheveningenu i Beogradu, te da su se glavni organizatori razbežali, neki u sigurni Sheveningen a neki u sigurnu Rusiju, gde su i jedni i drugi očekivali helikoptere

specijalnih službi kada kućne čase? Treće, država je bila dužna da građane, dakle i njihove glasače, leči od kolektivne amnezije, ali se toga posla nikada nije prihvatila. Srbije, tako osetljive na ljudsku smrt, niko na vlasti niti u medijima nije sistematski opominjao na hladnjače, grobove, iskopane, nezabeležene, neoplakane, niti na beskonačnu žalost njihovih porodica. Ko im je kriv, kada nisu bili Srbi, a ako je slučajno i bio koji, taj je sigurno bio loš, jer mu se desilo da umre sa pogrešnima...

Naprotiv, svi su pomno negovali kulturu zaborava, a bogme i besa na one koji neće da zaborave. Na tome su ispitu mnogi pali, po kolektivima i pojedinačno, pa smo dobili zaboravne i ljigave medije, sem onih potpuno krvavih. Kultura zaborava sa svoje strane mora da proizvodi stalno nove naracije, koje utajuju želju za samo-sažaljenjem i ublažavaju apstinencijalnu krizu, izazvanu niskim ambicijama. Na svakome koraku te lančane reakcije u kojoj su se gojila i gnojila tela srpskih zvezda politike i kulture posle početka milenijuma, postojala je mogućnost državnog aparata da usliši glas usamljenih i demonizovanih, glas razuma i međunarodne brige za Srbiju, i da započne sistematsko osveščivanje i rad na sećanju u medijima, kulturi, školstvu, javnoj prosveti. Nikada i ništa.

Čak i sada, posle smrti Slobodana Miloševića, srpska država je imala jedinstvenu priliku da započne taj posao, koji nije samo neophodan sa stanovišta etike, nego je i osnovni uslov bilo kakvog osiguranja budućnosti. Ništa ne bi bilo kasno: dovoljno je dokumentarnoga materijala o tome koliko, kako i kada su ljudi pobijani, čak i kada bi se išlo po liniji najmanjeg otpora – po onim tačkama optužnice koje su već obrađene. Ne bi se moralo ići u naivnu metaforiku stranih medija: „balkanski kasapin“ izgleda naivno uz portrete onih koje je porodica dala počistiti, a nisu u haškoj optužnici; šta sa onima (ograničimo se samo na Srbe)

koji su opljačkani, poniženi, oterani, učutkani, udaljeni, umrli od užasa i bola? Postupci su beskrajno jednostavni – poduža doza dokumentaraca, intervjua, svedočanstava u udarnim terminima na državnoj TV i drugim medijima, savez nekada opozicionih medija, da se bar omogući pristup drugačijima, onima koji se sećaju i ne poriču ni sebe ni svoje sećanje. Pa da li da očekujemo takav korak države? Sutra? U sredu? Bar najava za sledeću nedelju? Naravno da ne, jer svako sećanje podrazumeva i to kad je ko i zašto počeo da zaboravlja.

Homonospora II Svetlana Slapšćak

ETIKA I ESTETIKA DŽUČE I GUČE

oktobar 2006.

Kada smo bili mladi, i Sajam knjiga u Beogradu bio u punome cvatu, prolazili bismo mnogo puta pored štanda Severne Koreje, da bismo nakupili što je moguće više značaka, a bogami i kič šarenih publikacija, pa i ploča sa operama, sve sa jednim osnovnim motivom: odbrana, objašnjenje i sprovođenje *džuče*, genijalne zamisli ljubljenoga vođe Kim il Sunga, od koje žito raste, ribe padaju u mrežu, električna svetla, a neprijatelji crkavaju. Neke od estetičkih zamisli smo i ostvarili – recimo žive figure socrealističkih spomenika, kućnu operu Obedska bara se budi, kućnu komičnu operu sa likovima Mare i bumbara u vezi koja ne dolikuje pomnjanju u javnome mediju, itd. U savremenome svetu, sa suludim sinom pomenutog izumitelja i vladara, zlim blizancima na čelu najveće nove evropske države, proverbijalno intelektualno čalendžiranim vođom najmoćnije države na svetu, u kojoj teku ozbiljne debate o stvarnom prelasku u carstvo te ostajanju istoga zauvek, izjava da onaj ko ne razume Guču ne razume Srbiju, to zvuči simpatično uvrnuto i jako udaljeno, drugim rečima provincijalno.

Eseji i komentari

Koliko god šašava bila i pozivala na paralelna *razumevanja* nacionalnih duša – recimo Francuze, Nemce i Engleze koji bljuju po uglovi-ma posle 14. jula, Oktoberfesta ili bilo koje fudbalske utakmice – ova dragocena predsednička perla, o autorstvu poete laureatusa Srbije da i ne govorimo, ima svoju tamnu stranu. Ona se jasno upisala ne samo u govor rata i u medije toga doba, nego i u kulturu koja je na ratu veselo parazitirala: „Mi smo ljudi“. Trik *mi smo ljudi* ima nekoliko svojih pojavnih oblika, upustimo se zato u njegovu feno-tipologiju. Prvi oblik je gušenje šarmom, koje su izvodili intelektualci nacionalne orijentacije tokom rata na stranim gostima. Britanski dramatičar, austrijski književni nesrećnik – da pomenemo samo najžalosnije slučajeve – pali su žrtvom beogradskoga zavodjenja, i udubili se u tzv. ludilo tačno po navodima svojih šarmera. Estetika i etika Guče je tu bila ključna, i ona se bez oklevanja može izjednačiti sa etikom i estetikom Džuče, jer služi istome cilju uveravanja u smisao ludila. Po prelamanju kroz čokanjče, optika (obtika?) srbske problematike, potreba i nužnih poteza u smeru ostvarenja ciljeva izgleda savršeno razumljiva i logična. Bez obzira na gađenje, treba odati priznanje često skrivenim intelektualcima-patriotima, koji su u ovo preduzeće ponekad ulagali ne samo svoju institucionalnu moć, znanje stranih jezika, već i troškove priređivanja večera, kulinarske i druge čari svojih partnerki, itd.

Drugi oblik je agresivniji i penetrabilniji, dakle i nešto uspešniji, a simbolizuju ga stvaraoči poput Kusturice: lista poetičkih replikana-ta je duga, i o mnogima sa te liste sam već pisala, pa neću opterećivati ovaj kratki komentar. U kusturičanskome proročanstvu za svet, koje ima ogromnu i uistinu svetsku publiku, rat je razrušio bivšu Jugoslaviju jer su se ludaci iz podruma, gde su silovali sve šta im dođe pod ruku, našli sa letećim lopovima-Ciganima na džinovskoj svadbi, koja je, opet zbog ludosti, krenula na zlo: država je uništena takoreći u nehatu, a sigurno iz neuračunljivosti. I tu su zločinci

beskonačno šarmantni i pomalo divljačni, što se često vidi na primerima zakovrnutih ptica i drugih životinja – ali tamo na Balkanu, znate, sve je tako ritualno... Na kraju krajeva, i Čarobnjak iz Oza ima stalnu (dečju) publiku... Treći oblik je parazitska odnosno reciklirana verzija dva prethodna, i danas je uveliko ušao u osnovu srpske kulturne intimnosti, odnosno poetike srpskoga nacionalizma. Nema kafanske rasprave u kojoj se ovaj stav o srpskoj ludosti neće pojaviti, da ne pominjem mnogobrojne medijske reflekse kafanskoga mentaliteta. Ludost pokriva odgovornost na način koji je svima ne samo blizak, nego i zabavan, a istovremeno uspešno zakrpava patrijarhalnost i mužestvenost tamo gde je popucala.

Kada dakle zvanični i najviši predstavnik države pristane u najnižem, trećem obliku, i zameni svoju predstavjačku dužnost prema građanima prostačkim ulagivanjem većinskome narodu, onda to znači da više uistinu nema instance koja bi bila u stanju da se nosi sa problemom Kosova, odnosno jednostavnim i razumnim rešenjem toga problema: jedino što *mi smo ludi* stav nudi, jeste krvavo produženje, umesto kratkog i logičnoga prekida ludosti.

DOBRODOŠLI U ISTORIJU

septembar 2006.

Svi koji smo bili u blizini rata i ratišta, poznajemo osećanje izdvojenosti dok smo posmatrali ono što nam se dešavalo pred očima. Vreme se podvojilo, jedan deo, zavisao od nas, zastao je, drugi je tekao. Ovaj zaštitni mehanizam, koji nam je izvesno pomagao da sačuvamo razum, doveo je do drugih poremećaja u percepciji vremena, i kod mnogih se završava kao delimično ili potpuno neprihvatanje realnosti koje je vreme donelo. Sve je to dobro poznato,

istraženo, opisano: jedini je problem da se nađe odgovarajući broj terapeuta za postraumatsko stanje, i drugo, da se nađe vlast koja hoće da tepariji podvrgne veći deo glasačkog i neglasačkoga tela. Drugim rečima, stvar je skupa, dakle i beznačajna...

Pa ipak, za one koji hoće da se sami leče, postoji niz postupaka koji mogu pomoći. Prvo, treba razumeti da se posle godina crno-belih ili opšte-sivih opredeljenja, danas sklapaju veze, koalicije i savezništva koja se ranije nisu mogla ni zamisliti. Dani *dugine koalicije* možda su još daleko, ali druge, jednostavnije kombinacije treba očekivati. Da bismo ih razumeli, treba znati šta boje znače. Ako u jednoj pretežno katoličkoj Sloveniji prosvetljeniji i/ili ateisti mogu upotrebljavati izraz „črnuhi“ (crni) za sa crkvom povezanu desnicu, zašto bi boja-određenje bila toliko strana u Srbiji? Drugo, treba razumeti da demonstracije policajaca, koliko god ličile na kobnu kombinaciju parade i puča, naprosto ponavljaju već viđen model plemenitosti (ne pucamo na narod) i efikasnosti (pucamo na koga nam plate). Treće, treba razumeti da je ključni postupak za hvatanje optuženih ratnih zločinaca zidanje nove zgrade suda, posle čega treba pustiti razumnih petnaestak godina političke stabilizacije kao i uhodavanja suda, u kojima će deo zainteresovanih poumirati, a delu više neće štetiti hvatanje dotičnih. Četvrto, treba razumeti da ludilo okolnoga sveta realno pokriva ludilo unutar-njega, kako se prethodni režim toplo i nadao, samo nije dobro uračunao vremensku sinhronizaciju: dovoljno je navesti primer donatorske konferencije za Irak, koja će dati jedva malo više novca za ogromno zaostalu zemlju nego što je Pakt stabilnosti dao malim postjugoslovenskim grabljivcima.

Dalje, nije slab primer ni prizemljivanje Konkorda: umesto da po svetu letimo brzim, sigurnim i komfornim avionima koji bi smanjili zagađenje i promet, suprotno lažnim tvrdnjama, američki mono-

pol je uspeo da sahrani evropsku ingenioznost, a unutar Evrope su francuski Minitel, mnogo efikasnija i jeftinija stvar od PC informatike, i brzi francuski vozovi (TGV) ostali isto tako usamljeni... Naučimo se da kapitalizam nije povezan sa progresom! Peto, treba razumeti da će predsednike i predsednice skidati, kako snajperom tako i glasanjem, i za mnogo manje ciljeve nego što ih sada slušamo u skupštini. Šesto, treba razumeti da se pojmovi demokratija i jednakost ne poklapaju, i da, nažalost, ljudi nisu odgovorni za ono što su mislili da su hteli: odgovorni su samo za ono što su uradili. Pa ako nisu uradili nešto što je zapravo nemoguće, jer se demokratija i jednakost ne poklapaju, onda je neobično glupo optuživati, recimo, radnike koje ionako niko ništa nije pitao od samoupravljanja naovamo, da su hteli kapitalizam koji ih nenadanom brzinom vodi ka bednome kraju života. Sedmo, treba razumeti da ni u demokratiju ni u jednakost nisu upisani ljudska solidarnost, razum i poštovanje drugoga, tako da glad i beda ne isključuju odgovornost za pasivno (a tek aktivno!) podupiranje rata.

Više sa razloga stila nego zbog oskudice tema, zaustavljam se na mitskome broju sedam. Posleratne godine mogu izgledati apsurdno i ludo zato što teku ujednačenim vremenskim tokom, i zato što grotesknost, smeh ili cinizam ne proizvode tako temeljite preseke u percepciji vremena kao očigledni užas – recimo ratni. Kako opažamo da smo u plićaku vremenskoga toka, možemo se brzo izvaditi i udaljiti. No ne treba se zavaravati: to udaljavanje može proizvesti, na duge staze, mnoge slabe posledice – recimo rat. Zato čitajmo i primećujmo: smešne policajce, eleganciju Konkorda koji više neće poleteti, ko nastupa sa kim na kojoj televiziji, ko se sramoti misleći da više niko ništa ne primećuje, ko se smeje u brk onima koji primećuju. Vratimo se u plićak beznađa, vremenska poplava je možda iza ugla.

MOLITVA

mart 2007.

Molitva pred hramom, na koju se aplaudira, sa sve svećom i cigaretom u ruci i žvakom u ustima, molitva – evropska pobednička pesma, koju izvodi Marija-Sa-Samo-Jednom-Kesom; svetski režiser koji se okomio na miševе, najviši govornici kojima su nešto mnogo gadno stavili u kafu, jedan ugljenisan, dve fotogenične kradljivice; svi smo sa Kosova, samo NIKO od zvaničnika u testosteronskoj groznici još nije uradio osnovni korak – da se kod zaista odgovarajućih i odgovornih instanci zahtevaju garancije za prava Srba na Kosovu. Ne mora se priznati nezavisnost Kosova da bi se radilo korisno – čak se može i komunicirati sa kosovskim vlastima. Čemu inače služi diplomatija, koji je smisao postojanja ministara i ministarstava? Da džedže na granici i čekaju zaštitu, umesto da su obavili tajne razgovore iz svojih kabineta, pripremili teren a ne kamere, uradili svoj osnovni posao, za koji bi jedino smeli da budu plaćani? Pa ako je već premijer onesposobljen teškim napadom alergijske bečkijavice, zašto predsednik Tadić već uveliko tajno ne pregovara sa svojim takoreći prezimenjakom, a svakako generacijskim parnjakom, Tačijem? Istorija uči da ovakve komunikacije nisu bog zna šta: zajedničko iskustvo iz teretane, recimo, za početak... Naravno, uvek se može desiti da neko ispadne Čemberlen. No iza svih banalnosti politike koje sam upravo navela, i koje iz srpske perspektive izgledaju savršeno neshvatljivo i neprihvatljivo, stoji mali i žalosni zahtev osnovne pameti. Politika molitve ju je nepovratno ispržila. Ni Čeda se nije usudio da u skupštini pomene decenijama negirana i brutalno ugrožavana ljudska prava Albanaca, koja su ipak njihov osnovni motiv. Ulazak Srbije u Evropu je dakako dobar pragmatički cilj, ali neko se od onih u stvarnoj vlasti konačno ipak mora odlučiti da kaže da je Srbija 1999. vojno napala sopstvenu teritoriju, ne pobunjenike, ne teroriste, ne separatiste, već SVE koji su tamo žive-

li. Pre toga je kojih dvadeset godina divljao rasizam protiv Albanaca koji su širili i mediji i *visoka* kultura, zatim su bili srpski upadi na susedne i nesusedne republike koje su Albanci mogli pretvoriti u ranu katastrofu da su ikada napali sa leđa, i drugi predmeti i pojmovi prisilnoga srpskoga zaborava. Ne može se rešiti stvar koja se ne imenuje. Cenzura je uvek kratkonoga, kratkovida, i jalova. Popravka: nije, rađa čudovišta.

Prva stvar koja može pasti na pamet posmatraču ove zemlje u masovnome hormonskome grču, koji je direktno i bestidno izazvala vlast te zemlje, jeste da su izbori poslednja stvar koja je sada potrebna. Jer na dan izbora, podsetimo se, ne sme se nositi oružje, ponekad ni uživati alkohol: izbori su dan razuma. Pravilo ne vredi mnogo ako se na izbore ide u mamurluku posle, recimo, tromesečnoga opijanja i šenlučenja. Razumljivo je što je srpski premijer jako uvređen nejedinstvenošću vlade, posle onakvoga govora. To se može rešiti samo legalističkim gromom u koprive, posle čega može da počne naredna faza vanrednoga stanja, poznata kao predizborna kampanja. U njoj će ključno strateško mesto u predizbornome programu imati takmičenje za pesmu Evrope, obogaćeno nasrtajima spontano motivisanih i lako naoružanih grupa sa podrškom policije na sve što nije pravoslavno ni sa Kosovu među ubogim evropskim trećerazrednim pevučicama. Akciju će iznutra voditi Marija-Sa-Mnogo-Više-Kesa-Koje-Je-Dobila-Od-Radikala. Uz mnoge molitve, pevane, guslane i aplaudirane, teći će izborna kampanja u kojoj će razmišljanje biti strogo zabranjeno, kao prava neprijateljska a naročito izdajnička aktivnost. Već sada normalan glas kada se govori o Kosovu zvuči nekako izdajnički – on mora biti uznesen, sa jaucima, uzvicima, opsesivan, u svakome slučaju ne normalan, nego svedočanstvo pravednih patnji i besa koje pojedinac doživljava. Intervjuisani u Srbiji i dijaspori od Ljubljane do Toronta na protestnim skupovima izvode patriotski program kako znaju i umeju: prestonički performans se ne može tako brzo i lako naučiti.

Homonospore II Svetlana Slapšćak

Eseji i komentari

Sedela sam u izornoj komisiji tokom prvih slobodnih izbora, 1990: nekoliko puta sam tokom dana primetila starije žene koje su dolazile plačući, a i ponekoga starca. To nisu bile suze radosnice što su doživeli demokratiju: starci i starice su se tresli od straha, pokušavali na sve načine da jasno daju znak za koga su glasali, neki od njih su mi i glasno objašnjavali da će glasati *kako treba*. Pedeset i više godina uterivanoga straha eksplodiralo je u novom osećanju nesigurnosti, izazvanom medijski organizovanom mržnjom i nagoveštajima obračuna. Većina tadašnjih staraca sada je mrtva. Zastrahivanje i slušivanje nije – nikada nije bilo jače i veće, horizontalno i vertikalno kroz društvo u Srbiji. Postoje dakako *šaćice*, koje će iz očajanja glasati više protiv nego za, a i za koga bi. I Srbija će imati većinu za rat ili dalje slušivanje, razvijene mehanizme zastrašivanja i kažnjavanja drugačijega mišljenja, sa perspektivom čekanja da se Evropska unija raspadne. Možda i hoće! Ostaje ipak zastrašujući zaključak da Srbija ne može bez totalitarizma i jednoulja, i da to ostaje prevladavajući istorijsko-politički model i u trećem veku moderne srpske samostalnosti.

Zbog svega toga, može se okrenuti jedino molitvi. Molitvi, recimo, da samo za trenutak zastupnici kosovske ideje dožive, a na licima im se ocrta isti strah koji je iskazao pokojni Milošević kada su ga okružili, sa ciljem da ga biju, onomad na Kosovu, pa je, dok ga je obezbeđenje sramotno izvlačilo sa scene, promrmljao sebi u bradu da niko ne sme da bije... vas? Nas? Mene? Iz toga su patriotski mediji, pjesnici i ostali načinili nacionalnu poemu sa tenkovskom pratnjom. Ali kamere su nemilosrdne: gledajte još jednom, pa ćete se uveriti u vulgarnu realnost ove *vuna bato* situacije. Koja bi bila korist od toga? Nikakva, samo gorko zadovoljstvo. A i to je nešto, kada se posmatra država u kojoj upravo optužuju Karlu del Ponte da je svojom knjigom ugrozila napore srpskih tajnih službi u njihovom uspešnom trasiranju kretanja Ratka Mladića na putu hapšenja, koje se efikasno izvodi već trinaest godina, samo što nije!

TUŽNA PESMA

maj 2007.

Stvar, odnosno pojam koji nam odmah pada na pamet kao *tužna pesma*, jeste bluz. Američka crnačka muzika postala je izuzetno popularna u Evropi posle Prvog svetskoga rata, kada su, sem muzike, i mnogi muzičari došli u evropske gradove, posebno Pariz: rasi-zam je tu bio mnogo manji nego kod kuće, u Americi. Gramofon i radio raširili su džez posvuda. I danas, kada smo malo tužni, često posežemo za nekom pesmom Bili Holidej... Bluz je izvesno deo naše svakidašnjice – bar za one koji su u stanju da se odlepe od MTV i TV Golice. No kada je došao u Evropu, a i na druge kontinente, bluz je posvuda zatekao lokalne tužne pesme. Većina kultura među rituale smrti računa i žalosne pesme, mešano uživanje i tugu koji pomažu da se strah i žalost *izbace*. Teško je zamisliti gušću prisutnost tužnih pesama nego po obalama Sredozemnoga mora i u okolnim krajevima.

Maloazijske tehnike pevanja i sviranja, sa posebnim skalama, stvorile su u kulturi lokala za uživanje čaja, kafe i hašiša vrlo poseban stil tužne pesme, čiji je stalni uzvik *aman*, što znači *avaj*, *jao*, ali označava i traženje milosti. U Turskoj je početkom 20. veka bio poznat tip lokala kafe-aman, gde su izvodili tužne i druge pesme. Vrlo slične tužne pesme izvodile su se na zapadnome kraju Sredozemlja, u Španiji i Portugalu. Trajanje tužne pesme na Sredozemlju obično je dugo, sa uvodom u kome se improvizovalo i tražila se intonacija, sa dugim rečitativima, opet improvizovanim: tek je završni deo pesme imao melodiju. Ovome je načinila kraj industrija gramofonskih ploča: agenti Kolumbija fabrike ploča dolazili su u maloazijske gradove da bi snimali pesme za radnike na železničkim prugama u SAD, gde je već bilo mnogo grčkih doseljenika. Kako je pesma mogla trajati ograničeno vreme, samo nekoliko minuta, uvodne

Homonospore II Svetlana Slapšćak

Esaji i komentari

improvizacije su skraćene, i oblik pesme se zauvek promenio. Duh tužne pesme odgovarao je iseljeničkoj tuzi... Ne zaboravimo da je i prvobitni džez neodređenoga trajanja, zbog improvizacija, koje su danas očuvane samo u živom i uglavnom nekomercijalnom izvođenju džeza. Koliko god zameramo američkoj industriji ploča bezdušan odnos prema lokalnoj tradiciji, zahvaljujući njoj su ostale zabeležene pesme već iz 1904, dragoceni dokument o gradskoj supkulturi jugoistočne Evrope.

Turski tip kafanskog orkestra, načini pevanja i tipovi pesama prešli su u Grčku tokom velikoga preseljenja preko milion Grka iz Male Azije, posebno iz gradova, posle katastrofalne savezničke akcije protiv Turske 1922. Tako je nastala tzv. rebetska pesma, odraz supkulture, zabranjivana i proganjana sve dok je savremeni grčki kompozitori kao Mikis Teodorakis i Manos Hadžidakis nisu predstavili Evropi u 60-im godinama 20. veka, u popularnim filmovima. Teme siromaštva, zatvora, droge, iseljeničtva, tuberkuloze, nesrećne ljubavi našle su pravi oblik u varijacijama aman-pesama.

Dok su u mnogim evropskim kulturama, posebno Iberskoga poluostrva, tradicionalne tužne pesme ostale uglavnom nepromenjene, nomadske odlike kultura jugoistočne Evrope pomešale su tužne pesme na neočekivane načine. Romi, nomadska kultura, prenosili su muzičke oblike i varijacije po celome prostoru između Baltika i Jadrana. Nije stoga nimalo čudno što se i danas ista pesma, u raznim varijacijama i kontekstima, prepoznaje u svim balkanskim, ali i centralnoevropskim kulturama. Posebno je zanimljivo pojavljivanje istih melodija i istih improvizacijskih tehnika u mađarskoj supkulturnoj (romskoj) muzici i u grčkoj rebetskoj muzici. Poznati su čak i slučajevi muzičara koji su se našli na drugome kraju Evrope i u drugoj muzičkoj situaciji, i postali poznati. Jevrejka Roza Eškenazi, rodnom iz Turske, bila je zvezda rebetskih pesama, koje je

izvodila na turskom i grčkom; izvesni Jovan Čauš možda je došao iz Turske, ali po drugoj verziji sa Severa, iz Panonije, i bio virtuoz na buzukiju. No najfascinantniji je primer dve pesme sa istim naslovom i sličnim tekstom: jedno je Turobna nedelja mađarskoga kompozitora Reze Šeresesa iz tridesetih godina prošloga veka, drugo Turobna nedelja Vasilisa Cicanisa, najvećega grčkoga rebetskog autora, iz četrdesetih godina. U Budimpešti, u restoranu Kišpipa, i danas možete videti ambijent u kojem je Šeres izvodio svoje pesme uz pijanino. Njegova pesma je postala tako popularna da su je izvodili po celoj Evropi, i u Americi – kao bluz, naravno. Poznati su slučajevi samoubistava uz ovu pesmu, koja izražava jednostavno osećanje izgubljenosti i očaja u oblačnu panonsku gradsku nedelju. Cicanisova pesma je nastala u Solunu za vreme Drugog svetskoga rata, i premda je tekst praktično isti kao i u mađarskoj verziji (izgubljenost i očaj u oblačnu solunsku nedelju), ova se pesma danas smatra narodskom grčkom himnom, i pripisuje joj se skriveno značenje otpora nemačkoj okupaciji, i svakome drugome represivnome režimu koji je sledio – a u Grčkoj ih je bilo dosta. Nije poznat nijedan slučaj samoubistva zbog ove pesme ili tokom slušanja. Obe pesme su spore, opsesivne, obe imaju jedinstvenu moć tužne pesme da pruža zadovoljstvo i istovremeno rastužuje. Drugim rečima, pravi su bluz.

Među oblicima tužne pesme na Balkanu mora se posebno pomenuti bosanska sevdalinka, ljubavna ali tužna pesma, *crna žuč/ljubavna žudnja*, što je jedno od značenja reči sevdah, sa još jačom varijantom, karasevdah (crni sevdah). Možda ni u jednome drugome tipu tužne pesme užitek i patnja nisu tako povezani, a izvođenje i slušanje tako međusobno usaglašeni i kodifikovani.

Estetizacija tuge? Za njom je duga i zapletena ritualna tradicija, smeštanje svakodnevnih emocija u visoko obrađene kodove.

Popularnost balkanskih kultura danas, stereotipsko uverenje da „oni znaju da se provode“ ima jednostavno objašnjenje u zaboravljenim ritualima od kojih je ostala samo popularna umetnost, ponekad vredna visoke – onda kada nije potpuno komercijalizovana i banalizovana. U savremenoj grčkoj kulturi sačuvan je drugačiji odnos prema spomenicima supkulture, u uverenju da siromašno i jeftino daju bolju zabavu i viši kvalitet – u jelu, u muzici, u atmosferi. Atinski *kulturnjaci* izveštteni su tako da će na osnovu stolica ispred lokala zaključiti da li je reč o *autentičnom* ili lažnome: stolice presvučene skajom su u redu, to je sirotinja koja se ne pretvara, pletene stolice su znak lažno tradicionalnoga... To bar vredi za srednju generaciju, koja se seća vojne diktature, i koja je tada oživela rebetsku muziku, slušajući pesme koje su njihovi očevi bili zaboravili. U centralnoevropskim, posebno postsocijalističkim kulturama, češće se sreće potrošačko ludilo i čežnja za luksuzom, ili iracionalna nostalgija, prilagođena potrošačkim potrebama kao turizam: idemo da za male pare vidimo zabavu i bedu.

Zabrinjavajuće odsustvo tužne pesme danas u Sloveniji poziva na razmišljanje o mogućnome terapijskome, blagotvornome dejstvu ovakve pesme, koja inače postoji u lokalnim tradicijama, posebno u zapadnim i istočnim krajevima. Možda bi oživljavanje tužnih pesama i bluza, poštovanje i negovanje supkulture, označilo početak uvođenja i razrade strategija protiv kapitalističkoga zaglupljivanja, koje su inače poznate u starijim kapitalističkim društvima. Zahvaljujući njima, siromašni mogu dobiti nešto besplatno, što im sistem surovo otima uz ostalo, i za to ne brine naročito: kreativnost, uživanje, samosvest, i ponos. Tako bi se područje autonomne sirotinjske kulture uspešno izdvojilo iz potrošačkoga sveta, pridobilo kvalitetnu publiku i odgovarajuću pažnju i brigu: zapevajmo tužnu pesmu i oslobodimo se!

Srbija je, kako mi je nedavno rekao sjajni hrvatski režiser, zemlja izuzetnih glumaca: oči su mu se sjajile, po svaku cenu je hteo da nešto radi u Beogradu. Verovatno i hoće, jer sada se već duže vremena može, a kvalitet se iz Srbije uvek znao prelivati. I dok pravi glumci budu pronosili slavu svoje škole i svoga talenta, javni prostor Srbije će sve više i više ostajati amatersko glumište, na kojem je najteže isterati *glumce* iz godina uvežbavane šmire i lažinjaja. Međunarodni sud u Hagu je donedavno bio stecište svega zla protiv Srbalja, bez obzira na očite stručne kvalifikacije i dobar rad u mnogim slučajevima; kada je napravio nekoliko profesionalnih grešaka, i proglasio državu Srbiju nevinom u organizovanju genocida u Bosni i Hercegovini, postao je u srpskoj javnosti objektivniji i ugledan. Mali detalj, da je Srbija kriva što nije ništa učinila da spreči genocid, niko nije uzeo ozbiljno. A i zašto bi, ako se već petnaest godina igra ista uloga nevine žrtve bez odgovornosti, koja se u svakoj novoj prilici prilagođava novoj publici, novoj sceni sa novim scenografijama, i novoj režiji kao i režiserima. Kao svi loši glumci, i srpski javni predstavnici većinom poveruju u svoje uloge, i rutinski pokazuju uozbiljeno lice na jednoj strani, publici tzv. međunarodne zajednice, i šipak na drugoj strani, domaćoj, solidarno namigujućoj publici: opet smo ih prešli! U takvoj konstelaciji javnoga razumevanja, Crna Gora i Kosovo su *izgubljeni*, umesto da se kaže da je srpska država bila nesposobna da ih primami na ostanjanje. U svim pomenutim slučajevima, nema nikada pominjanja bilo kakve odgovornosti, sem naravno, odgovornosti unutarjnega neprijatelja.

Trenutna nepregledna farsa oko formiranja vlade toliko odgovara svima, da se predstava može igrati još nekoliko godina, ako se pro-

meni neka sića od zakona. I u takvoj provali glumatanja kao mentaliteta, nije nimalo čudno što su se i na sudu malo ohrabрили, te odbili sve ponuđene postupke advokata porodice Zorana Đinđića, Srđe Popovića, koji bi otvorili uvid u mnogo šire i više krugove umešane u ubistvo premijera pre četiri godine. Ako sledimo gore izneseni primer, onda je jasno da je sud bolji što je manje profesionalan – e baš takav nam treba. Kako je moguće da se iz najviših slojeva odlučivanja niko nije usudio da tu postavi neko pitanje, da utiče na sud – što se inače stalno radi – ili da bar izrazi javno čuđenje nad postupkom suda? Kako da niko od prijatelja ubijenoga premijera danas na vlasti nije pozvao Srđu Popovića na savetovanje, nije mu dao podršku, nije indirektno pokazao da nešto nije u redu sa sudskim postupcima, ako je već tako skrupulozan u nemešanju u drugu granu vlasti? Kako je moguće da nagoveštaj ključnoga preokreta u procesu ostane na marginama, tačnije na fronclama nepriviligovanih ostataka javnoga mnjenja, umesto da bude na prvim stranama onoga što se u Srbiji zove novinama i televizijom? Možda ne iz zlobe ili savršene podozrivosti: možda se sve to zaista dešava usled slabe glume, usled teranja navika da su na matinejama svi mamurni, a na večernjim predstavama svi pijani?

Kako god da tumačimo stvari, sve više postaje jasno da je *srpski način*, odnosno ubeđivanje u očit paradoks putem drske laži i rutinskoga glumatanja, prevladajući model ponašanja, govora i pisanja u javnosti. Sa više potisnute napetosti, možda bi i došlo do korisne implozije, ali zasada regulacija ide napolje, na pumpanje najžalosnije otkaćenih delova javnosti oko kosovske nezavisnosti. Zgodno bi bilo i za to optužiti onu mitsku međunarodnu zajednicu. No zrno istine jeste u tome da su se medijski sponzori povukli, prepuštajući po potpuno pogrešnoj evropskoj logici javnost tržištu (i svome), umesto da plaćaju i teraju državu da plaća medije da laju i ujedaju istu državu, a sigurne egzistencije:

to je nezavisnost medija. A mediji su, da ponovim dok mi se stomač okreće posle dvadeset godina ponavljanja, najveći dodatni obrazovni sistem – ponekad i jedini – vaspitavanja građanina. To vaspitavanje, između ostaloga, pripremalo bi građane da ne budu samo poslušna i poluslepa publika, koja svoje frustracije leči pomoću loših glumaca, u opštoj atmosferi našega samorazumevanja, podupiranja i ačenja.

Homospore II Svetlana Slapšćak

ZAŠTO SRPSKI DEČKI VOLE KUSTURICU

maj 2007.

Fenomen Kusturica, koji se može objasniti samo zapadnoevropskom – pretežno levičarskom – ignorancijom, i širom kolonijalnom samouverenošću i neodogovornošću, došao je svome kraju. *Ovi prostori* više nisu nikakva medijska senzacija, svi se trude da se ponašaju što više evropski kako bi što lakše i brže prevarili EU, a onda će već lako, i Kusturica je konačno tamo gde pripada – u zabitome srpskome selu, napravljenom za njega. Više nije neki veliki element rizika reći koju dobru o bivšem muslimanu i Jugoslovenu, iza Kusturice je šarena laža nagrada i priznanja, nešto sjaja i malo novca – dovoljni razlozi da se šepava liberalnost provuče uz odgovarajuće količine pečenja, pića, i velikih reči. O filmu ne treba gubiti ni reči ni vremena, to je verovatno onoliko genijalno koliko su to bile i prethodne manipulativne slikovnice rečenog autora: očekivati da će se u glavi zalivenoj plitkim laskanjem, uprkos svim privilegijama i lakim rešenjima, iznenada roditi kritička ili bar paradoksalna i zaumna misao, potpuno je nerealno. Kusturica ima svoje nesumnjive srpske zasluge – elegantna odbrana Miloševićevoga režima u nevreme, prikazivanje Roma kao najšarenije znamenitosti cirkusa Balkan, animalnost, pokvarenost i glupost uvijene u tzv. vizualnu

Eseji i komentari

poeziju, koja se sastoji od beskonačnoga samocitiranja, i najzad opšte zadovoljavajući stav prema ženama, koje su silovane, bivene i ciče, kao i u prethodnih zlatnih četrdeset godina srpskoga filma. No, je li sve to dovoljno da izazove poluosmeh na licu Koštunice, smanji na normalu široki osmeh akademika Bečkovića, i izazove bar drhtaj usnica strogo kontrolisanog Borisa? Očito jeste, ali ima i drugih, antropološki i kulturno zanimljivijih razloga.

Lingvistička simpatija: Kusturičina svojevolja sa novinarima zapravo je ono isto što smo čuli na svim njegovim javnim pojavljivanjima, dodelama nagrada i intervjuima – dečko je beznadežno neverbalan, što budi i druge sumnje epistemološko-kognitivnoga tipa. Drugim rečima, nema bog zna šta da kaže. Poziv bubnjara dopunjava ovu sliku, i u tome nema ničega manipulativnoga. No, došao je trenutak kada neverbalnost treba da doživi nešto što bismo nazvali *interpretatio Serbica*, dakle da ga lokalni mudraci protumače i klasifikuju. Pojava akademika Bečkovića je tu ključna. Besmrtnost je u ovome slučaju postignuta već time što je u davnim 80-im njegovom zaslugom sve što je muško, poreklom iz dinarskih krajeva, upoznato sa većinom slova ćirilice i sa gotovo polovinom padeža, ušlo u Udruženje književnika Srbije. Druge usluge tokom godina, kao što je formiranje javne ratoborne poetike, epskih formula sa kojima se na junačkim usnama moglo elegantno pasti rasutih creva od Slavonije do Hercegovine, zasluge za uništavanje opozicije protiv Miloševića, za opštu misoginiju današnjega društva Srbije, za veličanje ratnih zločinaca, za zaslepljivanje masa, samo pojačavaju skup uslova za besmrtnost. I za sve to vreme, jezik akademika Bečkovića ostao je isto onoliko bez značenja i isto onoliko oralno gromopucatelan kao što je bio u praistorijsko doba pričanja viceva u kafanama. Ko bi bolje razumeo Kusturičino zaplitanje i nemogućnost izražavanja? Ko bi bolje verbalizovao Kusturičinu, izvinite na izrazu, poetiku?

Vizualna simpatija: Boris Tadić bi konačno dobio više boje i oblika kada bi se okružio sirenama, satirima, nimfama, kentaurima, jednorozima, gnomima i sličnima. Kako to nažalost ne može da se izvede, odnosno kako suzni tandem Dobrica Ćosić – tata Tadić nema širu upotrebu sem predsedničke inauguracije, Kusturičina pojava, sa vozićima, zabacivanjem pramenolikih masnih lokni i ostalim rustikalnim okolišom, ispunjava upravo ovu nužnu potrebu najboljeg od svih loših rešenja u srpskoj politici. Predsednik Tadić izvesno nije mogao naći strasnu, opasnu, politički izazovnu ženu za ovakvu ulogu – recimo neku od srpskih *veštica* koje još uvek govore o odgovornosti i ratnim zločinima, nije mogao napraviti prijem za Žene u crnome, i nije mogao pozvati Natašu Kandić na neku savetodavnu funkciju: zato je tu Kusturica, najbolja mogućna šabesa od malo kulture, malo politike, malo roka. Možda će neki budući glasači to ipak upisati u raboš.

Pojmovna simpatija: najtemeljnije od svih u triju, Vojislav Koštunica u Kusturici vidi sve svetle elemente prošlosti (ašik sa vlašću, sa oružjem, relativizovanje zločina) i sve moguće konceptualne osnove jednoga velikoga budućega prijateljstva. U njemu bi i dalje bilo moguće govoriti ponižavajuće o Haškome sudu i EU uz mogućnu prisutnost svetskih medija, snižavati temperaturu kada se spomene Sarajevo, imati mali alibi za pljuvanje po Hrvatima u budućoj tesnoj trci, i uopšte sve što treba devalorizovati onim neponovljivim stilom raje i polovinom usta.

Tri ugledna posetioca dakle imaju jake simpatičke odnose sa Kusturicom, koji izvesno ništa bolje nije zaslužio. Preostaje li išta nedečačkim kategorijama stanovništva? To da će kad-tad biti kažnjene novim Kusturičinim ostvarenjem na televiziji.

PROZULJAK: UVOD U MIHAJLA PANTIĆA

oktobar 2007.

Biti beznačajan, neznalica, ambiciozan i kompromiser nije nešto što bi u bilo kojoj kulturi, pa ni u kulturi Srbije, bilo retko ili teško prepoznatljivo. Opravdano pitanje zašto bi se čovek time uopšte bavio, gubi važnost u onoj meri u kojoj je položaj, uticaj odnosno moć takve osobe veća. Stoga ima smisla postaviti Mihajla Pantića u centar pozornosti, jer možda bolje od ikoga drugoga, čak više i od Aleksandra Jerkova, otelotvoruje *snalaženje*, koje u kulturi Srbije predstavlja najvažniji narativni deo uspešnoga *curriculum vitae*. Moje lično iskustvo sa Mihajlom Pantićem, kojem sam kao kolegi-početniku dobro pomogla misleći da vredi investirati u sticanje znanja i širenje vidika, završilo se predvidljivo: pošto je preda mnom glasao za moje izbacivanje iz Instituta za književnost i umetnost posle grotesknoga političkoga procesa pre i posle unutar-njega, još grotesknijega mini-staljinističkoga rituala, istoga dana je drugome kolegi potvrdio da je – glasao za mene. Sve se to desilo pre zaista davnih 18 godina, i tada je već bilo više zabavno nego žalosno. U svakome slučaju, od te tačke nema govora ni o osveti, ni o zamerki: ostaje profesionalni interes za veoma zanimljiv i u svojoj vrsti izuzetan primerak. Moje *terensko* iskustvo ovde samo doprinosi uverljivosti antropološke analize.

Kada sam posle tri godine odsustva ponovo došla u Beograd, 1994. godine, našla sam dve slike koje su potvrdile moju otpornost na virus nostalgije: u trećoj hali Sajma knjiga, kod koje sam zaustavila taksistu jer sam tu uvek počinjala obilazak (nezavisni i mali izdavači), našla sam pustoš i dva potpuno neuplašena pacova; iste večeri, na televiziji sam videla Mihajla Pantića kako intervjuiše, tihim i pobožnim glasom, neudobno složen na šamlicu i okružen kokošima, trenutno istaknutoga proroka srpstva, na njegovom

šumadijskome dvorištu. Kulturno-antropološka zanimljivost Mihajla Pantića počinje u tome specifičnom odnosu prema vladajućem nacionalističkom diskursu: on legitimiše lažne nacionalne vrednosti, odnosno uozbiljuje lupetanja.

No počnimo od dokumentarnog aspekta: Mihajlo Pantić ne objavljuje ozbiljne knjige iz teorije, kritike, ili istorije književnosti. Razlozi su razumljivi: ne zna strane jezike, ne čita teoriju, a kritika mu je sredstvo stvaranja lokalnih mreža moći. Titula i status u kontekstu Srbije 90-ih godina savršeno odgovaraju takvome tipu aktivnosti. Knjige Mihajla Pantića su pre svega antologije, kao lokalni prevod moći u kulturi, i *prozuljci*. Otkriće ovoga hibridnoga žanra diskursa u velikoj meri možemo pripisati upravo Mihajlu Pantiću. U 80-im, on je označavao prilizivanje modnoj i uspešnoj proznoj situaciji Hrvatske, i istovremeno uspešno izbegavanje bilo kakvog angažmana, čak i onda kada je svako mogao biti disident. U model je spadalo, i još uvek spada, nekoliko stalnih motiva, koji predstavljaju narativno jezgro: Novi Beograd, košarka, Stivi Vonder/rok, engleski izrazi, a na negativnoj strani neverna ljubav, mačka, i feminizam. Sa time se može napisati dosta pseudo-osterovskih priča. Da bi dopunio skerličevski kostim na stalnome srpskome karnevalu, Pantić uz to neguje poeziju putem pohvala pesnicima, prozu putem učestvovanja u većini poznatih žirija širom Srbije, kritiku putem trivijalizacije postmodernističke arbitrarnosti. Ovim postupcima Pantić je za sebe obezbedio sopstvenu biračku bazu u kulturi, koja će ga sa uzornom učestalošću nazivati naizmenično velikim autorom i velikim kritičarom, a zašto ne i teoretičarom. Ono što najviše zadivljuje jeste simbiotički odnos književnog i kritičkog u Pantićevom *prozuljku*: prepoznaju se isti motivi, iste sintaktičke konstrukcije, isto odsustvo logike odnosno zapleta, ista samouverenost nekoga ko ozbiljno veruje da vas je nadmudrio. I ne na kraju, mešavina čežnje za onim što je nedostižni prestiž

(puzzle – naslov knjige, bato!) i mržnja prema svemu i svakome ko je dotični prestiž stekao krajnje jednostavnim sredstvima, kao što su čitanje i učenje. Pantić kao autor *prozuljaka* nije konkurentan na tržištu nacionalističkoga ludila, a istovremeno daje potvrdu o kvalitetu takvim autorima. Teško je zamisliti unosniju poziciju. Akademija se smeši još jednome provincijalnom autoritetu, jer je uveliko premašio sve tražene kriterijume. Spomenula sam karneval, koji je ključan u razumevanju antropološkoga tipa: Pantić naime uspeva da ostane ozbiljan u najneverovatnijim čvorištima gluposti, laskanja, podmazivanja, ukratko svih vrsta laganja. To je kvalitet koji se, očvrstnuo u socijalističkome konstruisanju kulturnoga prostora, ume ceniti i danas. Reč je o zameni humora, koji ne opstaje bez kritike, zajedničkim znanjem o postignutoj prevari. Pantić, za razliku od Crnčevića, ne namiguje niti mljacka: prirodno, on je profesor univerziteta, i u toj ulozi bolji i od Vladete Jankovića, koga samouverenost ponekad prevari. Sve se ovo može videti u politici tela odnosno u javnome pojavljivanju. Kao dosledni klovn ozbiljnosti, uspešni mangup, Pantić je daleko najubedljiviji. A erotika intelektualnog autoriteta je itekako moćna: Matija Bečković, u svojim prazničnim priredbama, uvek nastupa u kaputiću koji je kao iz 19. veka, i sa naočarima.

Prozuljak Mihajla Pantića uistinu zaslužuje analitički pristup, već zbog minimalnog obzira prema neznalačkoj budućnosti. Stoga, kao nagoveštaj mogućnih rezultata, navodim samo jedan stav Mihajla Pantića, koji može biti stav još najmanje tri hiljade srpskih kulturnih i političkih zastupnika kolektiva, trivijalan i katastrofalno ignorantski; istorija se ne istražuje, nego se razume kao dato, a dato nam je srpskošću. Ko je drugi, ne razume: „Srbi svoj identitet formulišu kroz pamćenje (istorijom). Nesporazumi nastaju zbog nerazumevanja istorije.”

Kosovo u Glavi

septembar 2007.

Francuski reper sa imenom Sinik (pisano sa *es*, ne sa *se*) snimio je svoj realistično-angažovani hit u nekoj dečjoj bolnici: kod teško bolesnoga maloga crnoga pacijenta, Sinik nagoveštava dijagnozu rečima „u njegovoj glavi je Kosovo“. Konfuzija, neizlečiva bolest, užasna izraslina, beznađe? Sve to. Uzgred, ni Sinik nije belac, ali francusko slovo zakona o državljanstvu ne prepoznaje boju kože. Druga je stvar koliko je prepoznaje stvarnost, zakonita ili nezakonita. Jedno je izvesno: tamo daleko, nejasna i bezoblična, teško prepoznatljiva ali uvek spremna, vreba kolektivna zver, koja će skočiti na svaku nepravdu (kad je prepozna) nanesenu Siniku, pacijentu ili sličnima, dakle svakom obliku *Kosova u glavi*. Možemo je formulirati kao glas javnosti, kritički duh, građansku tradiciju otpora, liberalno levičarstvo – svaka definicija je nepotpuna, ali upravo to je definicija fenomena kome je na nekim drugim delovima planete već uveliko odzvonilo – u Srbiji, recimo. Nije samo reč o tome da su oni koji o Kosovu misle drugačije udaljeni iz javnosti, već su i stigmatizovani, pa je dijalog, odnosno promena mišljenja nešto sasvim isključeno. Prostor za razgovor o Kosovu je potpuno de-racionalizovan, može se konstatovati samo klinička smrt imaginarnoga pojma *srpska inteligencija*. Zašto bi baš većinski usmereni intelektualci bili krivi za Kosovo? Samo zato što o njemu nisu mislili. Jer kada se misli, ne može se završiti ni u stereotipima, niti u dosadnome nacionalističkome tuljenju, niti u očitim lažima, niti u bilo kome drugom obliku inače mizernoga tematskoga horizonta srbske kosovonanije. Starija krivica je biti većinski usmeren: najbolje adaptirani na komunističko jednonumlje (računajući i tome pripadajući slavski anti-komunizam) isto su se tako najbolje snašli u nacionalističkome jednonumlju. Ne videti paralelu, i ne osetiti bar pobunu stila protiv formule *mi-svi-Kosovo* izvestan je znak gorepomenute dijagnoze.

Homonospore II Svetlana Slapšćak

Esaji i komentari

Kulturna invencija je plod zajedničkoga (ne nužno planiranoga) rada državnih institucija, individualnih intervencija, ponekad njihove interakcije sa masovnom kulturom, ponekad čak i sa sub-kulturom. Tu bismo očekivali invenciju Albanca, manje ili više planirani napor obrade političke stvari u kulturi. Individualna intervencija je, recimo, nežni (mogućni) ljubavnik Albanac iz romana Mir-Jam, dašak egzotike – i ženske slobode izbora – između slovenačkih gora i Crne Gore. Jugoslovenske institucije su posle rata ponudile lako kolonijalni, ali probavljiv lik Albanca, u varijantama od čestite starine, neprobojnoga patrijarhalca koga novo vreme *slama*, sve do nepokolebljivoga borca, ukratko više privlačne nego odbojne muške zveri – sve to u filmu, gde se najlakše guta. *Igranje drugoga* kao performativni kulturni kod omogućilo je igranje Albanaca i igranje Albancima, i ostavilo nešto tragova u filmu i pozorištu, a sa mnogo dobre volje će se i danas naći u raspršenim ostacima beogradske urbanosti. To je i bila glavna osnova nekoliko pokušaja sasvim drugoga Beograda da u retkim peticijama i javnim manifestacijama pokaže da nisu *svi mi* oko Kosova i Albanaca. I, sa druge strane, jasan dokaz da čak i državna intervencija može otvoriti prostor tumačenja i afirmativne političke akcije.

Mainstream kultura je uspešno zaobišla i ovakve, najmanje zahtevne poštovanja ljudskih prava i građanske tolerancije. Čim je postalo dozvoljeno, a to je bilo znatno pre nego što će se komunizam uspešno transformirati, Albanci su zamenjeni Šiptarima i ustoličeni su kao kolektivni neprijatelj broj jedan, sa situacionističkim zamena i dopunama (svi ne-Srbi, po volji i porudžbini). Ako zasada odbacimo riku i bes, ostaje tzv. fina književnost, recimo Selenić i Svetlana Velmar Janković. Premda je u njihovim delima glavni negativac mračna i neljudska Prečanka, nije zanemariv ni dubinski pokvaren Albanac: oboje su objekt srpske plemenitosti, iskrenosti i naklonosti, a vraćaju kako samo oni umeju. U doba

kulturne prevlasti disidencije 80-ih, tik pre nego što će se veći deo odlučiti da otplovi na Meduzi, Hana Dalipi je napisala, objavila, i dobila nagradu za izuzetni roman *Vikend u materini*, u kojem karnevalizuje albansko-srpsku svakodnevnicu, a posebno rod, seksualnost, i manje-više sve što je na obe strane sveto. Autorka je za vreme rata emigrirala, a i šta bi drugo. Poslednji put je viđena u Parizu, a zatim joj se gubi svaki trag. Slučaj Svetlane Đorđević pokazuje da je reč o sistemskim rešenjima – pa izvolite, srpske a i albanske književnice! Imate širok izbor između pranja nogu junaka, svete ili civilne Petke, a ko hoće može i magijski realizam: samo probajte ono što vam je pred očima!

Drugim rečima, kulturna invencija je izvesno deo dužnosti intelektualaca sa koje god strane da u njoj učestvuju, i srpski intelektualci su zastrašujuće masovno ispustili mogućnost da *svojoj zemlji pomognu* time što bi stvarali privlačne, zapletene, upitne i mnogoznačne, a zašto ne i naprosto pozitivne i tolerantne slike, likove, situacije Albanaca i albanskog, srpsko-albanskog i albansko-srpskog – čega god. Domovini se služi mržnjom, u redu. No kako je moguće da izazovni tematski sklopovi potpuno izmaknu pažnji književne sredine? Recimo, slučaj države koja vojno napadne svoj integralni i navodno najsvetiji deo? Recimo, slučaj najgorih neprijatelja koji godinama ne napadnu zaleđe države dok ona sebi daje luksuz da napadne sve svoje susede istovremeno, pa i nesusede na krajnjem severu? Recimo, slatko-lepljiva retorika koja koristi radi dopušta Slovincima i Hrvatima da imaju svoju državu, ali ne i ostalima, a naročito ne Albancima? Recimo, jako razumna rasprava bivših targetaša o potrebi da se Srbija pridruži NATO paktu, i istovremeno pena na ustima kada se spomene nezavisnost Kosova? Recimo, potpuna nesposobnost da se Crnogorci ubede milom, i istovremeno očekivanje da će se Kosovo prikloniti samo pretnjom, vređanjem i silom? Recimo, *lukavo* podgrejavanje latentnog evropskog rasizma

prema Albancima? Recimo, namig sa najvišega mesta koji Srbima, onim pravim, omogućava da glasno govore epski, a broje pare za cenu Kosova u tihoj molitvi? Kako naivno u poređenju sa tim zapletima izgleda Den Braun sa tračevima o Magdaleni... Naravno da bih za ovakve zaplete zaželela boljega pisca nego što je Den Braun, što je bogohulna želja iz provincijalne perspektive bilbordske idolatrije SSSS (sasušeni starci služe svakome) pisaca.

Srpska država, kakav god da je model javne laži i licemerja nudila u zadnjih 15 godina, nije ponudila nijedan program tolerancije i antirasizma, naprotiv. Ne da bi to iko pametan očekivao, to je samo ilustracija konteksta još veće krivice intelektualaca za današnje stanje duha i pameti oko Kosova: niko ih nije ozbiljno sprečavao da takvu državu kritikuju što se Kosova tiče.

Kosovo u glavi je moćna metafora, jer se drugačije ne može opisati stanje u kojem svi znaju da Kosovo ne može više biti srpsko, ali se preventivno i drugačije guši svaki glas koji bi rekao nešto o poslovičnome novome ruhu. Izgledi takve glave su skoro nikakvi. Oni koji misle da Kosovu treba prepustiti odluku o nezavisnosti, bez obzira na evropsko muljanje, nisu nužno obožavatelji bilo kojega nacionalnoga programa, baš naprotiv, svi im otprilike isto smrde. Ali ta beznadežno jednostavna situacija je posledica svesnog i koristoljubivog odbijanja intelektualaca da svojim osnovnim vežbama i veštinama, ne ulažući ni mnogo vremena a ni talenta, spreče predvidljiv razvoj. Kao i ranije, kao i obično, kriv je svako ko je huškao, kriv je svako ko je ćutao. Ostaje samo da što više ja-ova kaže javno zbogom i sa srećom Kosovu, i da ih ne bude briga što ih ni na jednoj strani ne čuju.

Prema ovome prazniku imam ambivalentan stav: sa jedne strane, šarene sijalice su za mene naprosto neodoljive, ni priča o detetu koje nikome ne pripada, rođenome na otpadu, izbačenom iz grada, nije bez smisla u svojoj surovoj, nikada promjenjenoj realnosti, a sa druge, neću da se gnušam potrošačke površnosti zajedno sa crkvama i licemerima – bar ne ovih nekoliko dana godišnje. Drugim rečima, imam sve probleme okorelih cinika. No tu su i mala zadovoljstva: dok sam danas, na jedan od prazničnih dana, probadala karanfilićima ničim izazivajuću pomorandžu, na televiziji se počeo vrteti jedan od mnogih božićnih filmova. Mlada zaposlena žena iz niže radničke klase negde u Americi gde je zimi hladno, ne veruje u Deda-Mraza. Na odlasku na posao gleda na pumpi nesrećnika koji prodaje svoj raspadajući automobil ili bilo koji njegov deo da bi nešto kupio detetu za Božić. Njen verujući muž u međuvremenu odlazi sa decom da isprazni račun u banci ne bi li imali za jelku i ostalo. Čuvši da joj je muž u banci, žena napušta svoju kasu u samousluzi da bi ga sprečila, kojom prilikom je šef otpusti: ulazi u banku, toliko da vidi onoga nesrećnika sa pumpe koji upravo pokušava da opljačka novac, te u panici upucava njenoga muža, i u bekstvu ulazi u njegova kola, zajedno sa njenom decom. Izbezumljena mati ostavlja mrtvoga muža i juri za decom, toliko da vidi kako sa mosta u kolima padaju i nestaju u ledenoj vodi. *So far so good.* No onda stvari odu k... vragu? Prvo nekakav anđeo spase decu, onda Deda-Mraz pošalje nesrećnici preko ćerke poruku da može da vrati muža, dakako ako veruje, i konačno se sve vrati kao flešbek te u sceni na pumpi ona onome nesrećniku dadne 50 \$ za grejač, čime se spase od prethodno opisane noćne more, ali ne i od zvončića, letećih irvasa i padajućih zvezda. Jedna fina stvarna situacija iz sveta u kojem živimo rastaće se u sramotno niskim lažima, i od

paćenika se još zahteva da temeljito oglupe: budi dobar prema drugima samo za Božić, a za što manje pare.

Pitanje je jedino kako se odupreti: biti svestan bede? Nedovoljno. Kritikovati kapitalizam? Isprobano, bez efekta. Misliti revoluciju? Samo izvolite. Problem nije ni u kako, ni kada, već je upisan u, bojati se, evolucijska rešenja planete za ljudsku vrstu. U krizama koje su do sada potresale ljudski rod, pobeda odnosno preživljavanje je pripadalo maloj grupi: govorim o dalekoj prošlosti, ne o zadnjoj sekundi u kojoj živimo, po konvenciji započetoj rođenjem izmišljenoga deteta. Procenjuje se da je za preživljavanje modernoga čoveka, uspešnijeg, a pre svega mobilnijeg i snalažljivijeg od neandertalca, bilo potrebno jedva nekoliko desetina hiljada primera – možda čak i manje. Šta god da ključno u budućnosti ugrozi ljudski život – bolesti, prirodne katastrofe, ratovi, kombinacija svega, mogućnost da preživi imaće grupa koja ima najbolja skloništa, rezerve hrane, lekova, sredstva kretanja ili skrivanja. Drugim rečima, najbogatiji. Nekih stotinak hiljada Zemljana ima već osigurane uslove preživljavanja u najgorem mogućnome scenariju. Zbogom Darvine, idealisto: preživeće najneproduktivniji, najprivilegovaniji, oni koji su se osigurali na grbačama nepriviligovanih, izvesno ne najpametniji, najsnalažljiviji i ostalo. Bumbari i dembeli će nastaviti ljudski rod. Toliko o prirodnoj selekciji, kao i o SF kulturi.

Šta ostaje onima koji će se za nastupajuće praznike gostiti (u najboljem slučaju) hlebom, jogurtom i smesom repova, ušiju i kopita zvanom *posebna* kobasica? Nude im se vera, alkohol i televizija, koji, kao kombinovana pilula ekstazija, zamenjuju nekadašnji jedinstveni opijum za narod. Sažaljenje i prezir su podjednako besmisleni u ovome slučaju. Davanje nade uvek ima skrivenoga korisnika, koji izvesno nisu oni. Arbitrarnost podele milosti ili pojedinačno izigravanje boga za vreme blagdana je zanemarljivo. Ostaje možda razmišljanje

u okviru minimalizma, zahteva ispod kojih se ne može. Na jednoj strani, to je pritisak na države, da ne pomažu poslodavce da otpuštaju višak zaposlenih, nego da omoguće preživljavanje što većega broja nepriviligovanih. Na ulici i na internetu, taj je pritisak mogućan – vidi (možda) primer Grčke u bliskoj budućnosti. Minimalizam uvek izgleda kao zahtevna utopija, a projekti sprečavanja Albanaca, Hrvata i potpomaganja Mladića imaju nepremostivu komparativnu prednost da snabdevaju budale dobrom pričom za prljavštinom zapušene uši, u gorim slučajevima za već uveliko virozan mozak. A ništa opasnije od izgadneloga patriote.

A sad, božićni projekat: univerzitetska TV stanica koju sam u gluvo doba gledala pre nekih petnaest godina u Americi, i koja se posle utopila u kanalu Comedy Central, imala je stalni deo gledanja najlošijih/najjeftinijih filmova, uz komentar nekoliko besmislenih likova, čije su se siluete videle na dnu ekrana – kao gledate iza njih. To je davalo mogućnost da se pokrene asocijativni krug neslućenih razmera, na osnovu jednostavnih kodova popularne kulture, i pomoću osnovnoga galvanizatora – smeha. Možete ukinuti TV program, i izvoditi svoj, možete raditi na internetu; bojim se da je za pobunjeničku TV potrebno malčice više. Pa da pišemo Deda-Mrazu?

SLUŠAJUĆI VLADU KRESLINA

januar 2008.

Postoji trenutak kulture, proizvod nepredvidivih tokova i zrelosti, kada se u popularnoj kulturi, negde na rubu obično, pojavi nešto što izražava one koji su skoro izgubili nadu da će se sa bilo čime u svetu u kojem žive moći bar privremeno identifikovati. A tek kada to pogodi one, koji se naročito trude da se ni sa čim u

svetu u kojem žive identifikuju! Omekšavanje? Saučestvovanje? Priznavanje ljudske okoline? Kako god da to nazovemo, deluje eksplozivno. U mome slučaju (a i u Božidarovome), to je prvo bio grčki Rom Kostas Hadzis, koji je u doba pukovničke diktature u Grčkoj pevao promuklim glasom o teško odredivim osećanjima, koja su mnogi tumačili politički: kontekst je stvarao tekst. Posle je diktatura pala, a za Kostu smo saznali da je Jehovin svedok. Tekstovi su postali banalni i zaboravljivi. Zatim smo imali Dionisija Savopulosa, genija reči i muzike, koji je godina-ma ispunjavao naš svet mudrim i šašavim slikama; govorili smo njegovim formulama („jedno malo more”), prepoznavali njegove kalambure („guzogrci”), ulazili u njegove slike („stočići napolju”, „Mesec se udvaja”), služili se njegovim jezikom („ne znam šta da pevam večeras dečici u Lavrionu, a ni starijima”), čak smo ga i upoznali, hteli da ga dovedemo u nekadašnju Jugoslaviju – ali tada za njega niko nije imao zanimanja. Mnogo docnije, otkrio je svoju naklonost za srbske ratne osećaje, i gostovao je u Beogradu: niko ga nije razumeo, što je i zaslužio. Otkočili smo ga za vreme njegove patriotsko-nacionalističke faze, i onda ga ponovo čuli na zatvaranju Olimpijskih igara u Atini. Bio je stari, korozivni, gadni Savopulos. Možda mu oprostimo.

A negde u sredini smo našli svoga najboljega, koji se više nije mogao menjati, jer je umro: Žorž Brasans. Jedini koji je do kraja rekao šta treba o nacionalistima („srećni idioti koji su rođeni negde”), jedini je spevao prelepu, čednu pesmu o – ženskom polnom organu („krajnje je vreme da se za ovaj instrument sreće nađe lepa hrišćanska reč”), bio je do kraja nežan i zloban. U Brasansu sam prepoznavala ono što najbolje može biti u muškome. Sa tim konstantama za opuštanje preživeli smo dosta godina u Ljubljani. Pomogao nam je Iztok Mlakar, pesnik iz Primorske, koji je pevao o svemu što nas se u Sloveniji ticalo, sarkastično do mile volje. Ima

njegova prekrasna pesma o jelu, koja je ravna staroj Balaševičevoj o tome kako se nekada jelo...

Vlado Kreslin je nedavno ušao u naš izuzetno uski vidik. Svake godine u decembru, Vlado Kreslin, zrela zvezda dobre muzike, ima koncert u Cankarevom domu, na koji se dovuče sve što u Sloveniji misli izvan okvira desnice, klerikalizma, fašizma, rasizma, sve što voli istočne granice i priznaje južna sećanja (ne samo rock/sex/drugs/ tripove *dole*). Nekada suviše siromašni, nekada malo snobovski, sada naprosto umorni od predavanja i pisanja, nikada nismo otišli na te koncerte, već smo ih docnije, kada se ugase praznična svetla, gledali negde januara na televiziji. Tako i ovoga puta. Vlado Kreslin je imao uobičajeni repertoar, od duhovite pesme „Ovo nije politički song”, do nežnih, i konačno „Bella ciao”, i „Vsi so venci beli”; nastupali su njegovi mama i tata, „Beltinska banda” iz rodnih Beltinaca, u kojoj se povremeno zamenjuju prirodno otišli starci – seoski muzičari, kao i ostala krajnje simpatična grupa muzičara izvan turbo-pejzaža Slovenije. Koncert se, kao i obično, produžio na skoro sat više od predviđenoga vremena, i publika je izgledala ne manje simpatično: ukratko, pitali smo se kako od strane vlade strogo dresirana državna televizija može dozvoliti ovako jasno opoziciono ponašanje, ovako očito suprotstavljanje onome što bi hteli da vide kao gledalačko-biračko telo. Dobro, iz primera Srbije znam da trenuci radosti ovakve vrste ne znače baš ništa na onome planu koji kontroliše živote. Znam takođe da mogu ovu Sloveniju voleti, a da mi to nikada ne bude uzvraćeno. No slušajući Kreslina, palo mi je na pamet osnovno pitanje, upalila se ona neizbežna crvena svetiljka racionalne kontrole kada se uživa: a zašto bi me voleo bilo koji kolektiv? Taj izbor lakše muzike u kojem smo uživali u zadnjih tridesetak godina imao je uski krug uživatelja, koje smo lako prepoznavali i sa njima prijateljevali. Lakmus-funkcija je jasna: voleti

Mocarta ili Baha je veoma intimna stvar, koju ne možeš deliti sa masama široko kulturno usmerenih (ka Mocartu i Bahu) i uz to svakojakih. Neki od najgorih monstruma novije istorije voleli su tu muziku, i premda slušanje Mocarta za mene spasava to što ga je volela moja najpametnija mačka, ničega javnoga, ničega demokratski uzbudljivoga nema u deljenju ljubavi za Mocarta sa drugima. Rock i ostale generacijske stvari postale su važne za etnografsko mapiranje: toga sam postala svesna kada me je u Americi prvi put vozio taksista star preko šezdeset godina, koji je veselo udarao takt hita iz sedamdesetih. Sa pesnicima-pevačima koje sam spomenula, uvek se jasno oblikovala grupa, sa kojom sam mogla deliti i druge ideje: njihove pesme su ih prizivale upravo onako kako sam sa takvim društvom očekivala. Iz simboličke potke pesama moglo se čitati šta publika oko mene misli o politici, crkvi, levici, desnici, manje-više o svemu. Kada smo takve pesme slušali udvoje, obnavljali smo društveni kontekst koji smo ranije živeli, uveravali sebe da nade ima, a pre svega, sećali se dragih lica sa kojima smo to delili, svađa, smeha, sigurnosti da postoji minimalni program koji nije sasvim izgubljen. Danas mi se čini da program osnovne, neupitne, proverene prosvete, koji je izdržao dva veka i nešto malo u tragovima, malo u institucijama, dosta u ljudima, sada neumitno izdiše. Da li trenuci sreće sa pametnim pesmicama šalju lažnu informaciju? Ili publika reaguje i postoji samo zato što još nisu svi pomrli? Da li su preneli svojoj dečici – i onoj u Lavrionu – nešto od prosvetiteljske sreće? Odgovora zasada nemam, a imaću ih sve manje i manje. Bio je dan u januaru, između tvog i moga rođendana, trenutno nijednoga rata u krugu od hiljadu kilometara, i još uvek, umesto da se nemo opijemo, nešto hoćemo da kažemo kada nam se nešto kaže. Hvala Vladi Kreslinu za toliko.

ČOVEK KOME JE PUKAO FILM

februar 2008.

Umro je Janez Drnovšek, čovek sa bogatom političkom karijerom i sa malo godina (svega 58). Pre neke dve godine je ražestio profesionalne Srbe svojim tačnim predviđanjem razvoja situacije na Kosovu: time je hteo da skrene pažnju slovenačkoj i evropskoj diplomatiji na žarište koje je svima bilo očito, ali niko nije hteo da se ozbiljno pozabavi njime. Indolencija slovenačke diplomatije dovela je Sloveniju danas u *lose-lose* položaj, srpska strana je kao i obično izabrala krvav ćorsokak. A u međuvremenu, Janez Drnovšek je promenio sebe, videvši da od sveta ne može da se napravi nešto bolje. Njegovu akciju u Darfuru, potpuno u skladu sa načelima i postupcima Ujedinjenih nacija, velike sile su jednostavno prećutale, da bi se pojavile onda kada im je medijski stvar više odgovarala – koga briga za nekih sto hiljada mrtvih koji nisu preživeli to manipulisanje politike. Rusija, tradicionalno jako zauzeta klanjem malih naroda i nezgodnih pojedinaca, Francuska, u kojoj premijer preračunava svoju seksualnu kilometražu zajedno sa političkom, Nemačka u kojoj su lokalni izbori pokazali šta se zaista misli o *umerenjaštvu* Merkelove, Engleska u kojoj se još oporavljaju od Blerove bezočnosti, Amerika o kojoj ne vredi više misliti do novembra – stvar je, po svakoj realnoj oceni, mogao pokrenuti samo nekadašnji vođa pokreta nesvrstanih i zapravo poslednji vođa nesvrstanih – Janez Drnovšek. Kada su se dobročinitelji Darfura počeli gurati pred kamerama na Ist riveru, Drnovšek je već bio drugi čovek. Lako je reći da ga je bolest promenila: mislim, već zbog ljubavi prema paradoksu, da nije, već da je došao do tačke u kojoj ga politika više nije mogla iznenaditi, pa je on počeo da iznenađuje nju. Počeo je govoriti bez uvijanja, jasno, istinoljubivo, dakle po definiciji provokativno. Počeo je spasavati svoju dušu, i dušu svakoga ko je hteo da ga sluša i čita – a bilo

Homonospore II Svetlana Slapšćak

Eseji i komentari

ih je, bar u Sloveniji, neočekivano mnogo. Možda njegove knjige nisu najsvežije što se može danas pročitati iz ogromne produkcije svakodnevnog mudrosti i saveta za jednostavan a pun život; no uz knjige, on nije prestajao da deluje. Obično se to kaže obrnuto – uz sav rad, stizao je da piše i knjige. Ja sam namerno obrnula red stvari – toliko o knjigama.

Janez Drnovšek, premda se osamio u planini sa svojim psom, nije postao *šumski čovek*. Naprotiv, uspeo je da u situaciji priličnoga beznađa nad skoro neverovatnom raspojasanošću vladajuće grupe postane opozicija-solista. Nimalo čudno da su ga odmah okružili oni koji su čeznuli za artikulisanom opozicijom. Janez Drnovšek se politički preselio na internet, gde je objavljivao svakodnevnog komentare, i uz to davao izjave novinarima koji su ga opsedali onih dana kada nije bilo drugih vesti. Njegove ocene vladajuće grupe ostale su legendarne: premijera Janšu je u intervjuu američkome listu nazvao *prince of darkness*. Nisu mu ostali dužni: svakodnevno su izmišljali bedne afere i optužbe. Razveseljavano je narod svojim pojavljivanjem sa alternativnim isceliteljima, indijskim mudracima, na domorodačkim svečanostima, sa inkakapicom ili vencem na glavi, svirajući u andsku frulicu na jezeru Titikaka, u društvu za Zapad *notornih* južnoameričkih socijalističkih lidera. Pričao je Al-džaziranim novinarima kako se pravi dobar hleb i čime hrani svoga psa. Uz pse (svi su bili ogromni), imao je uski krug dobrih prijatelja, uglavnom nepoznatih javnosti; pre dve godine je otkrio vanbračnu kćerku: ukratko, nikada nije bio dosadan. Kao simbolični lider, ne kao realni politički igrač, ključno je odredio izbore za ljubljanskoga gradonačelnika i zatim i za slovenačkoga predsednika države, svoga naslednika, i u oba slučaja doprineo tome da su oba glasanja bila zapravo glasanja protiv – sadašnje vlade.

No najvažnije u vezi sa Janezom Drnovšekom ostaje ipak to što se pokazao kao čovek koji je u stanju da nastupi beskompromisno, čak i protiv većine, one većine *običnih ljudi*, koje je inače uspešno umeo da predstavlja. Reč je o događajima u jesen 2006, kada je lokalna zajednica u selu Ambrusu u južnoj Sloveniji odlučila da *raskrsti* sa porodicom Roma. Prestupnik koji je pretukao starca u selu, nerom, našao je utočište kod Roma. Nisu ga pitali zašto beži, pitanje je da li su znali o čemu je reč. Njihov prestup gostoprimstva je postao glavni: i inače stigmatizovani kao lopovi i krivi za nestanak svake kokoši u selu, sada su postali opšta opasnost – danima smo gledali suzne babe koje se boje izlaska iz kuće, majke zabrinute za svoju decu, i naravno muške stanovnike, koji su direktno u kamere i mikrofone lajali o tome kako porodicu treba izbaciti i rasterati, a njihovu kuću spaliti. U slučaju da to država ne uradi, eto njih sa sekirama, bakljama u puškama, pa će već urediti tako da Romi ne predstavljaju opasnost za njihovu sreću. Novinari su se proslavljali izazivanjem jezika mržnje, pa su i sami *otkrivali* kriminalnu prošlost porodice, uspostavljali *demoskopsko pravo* zajednice da se brani; fašisti su krenuli svom snagom na predloge o terorisanju građana drugoga reda, koji nisu Slovenci: figura *Cigana* je postala noseća za prenos svih mogućnih frustracija, lične duhovne bede, moždane pustoši. Uporno smo gledali kako Strojanski puše, kako kroz opustošeno dvorište protrčavaju mali psi i mala deca sumnjive čistoće, uopšte slike pokvarenoga, drugačijega, prljavoga života onih koji ne spadaju u inače sjajno uređeno, pravedno i *normalno* društvo čistih Slovenaca. Ministar policije se proslavio obećavajući meštanima uklanjanje kriminalne porodice, a zatim se još više proslavio time što ih je zaista oterao. Odiseja je trajala mesecima, ministri su imali priliku da se prikažu kao gnjide u retko intenzivnome ritmu. Nesrećni Strojanski su najzad dobili utočište u napuštenome vojnom objektu blizu Ljubljane, posle intenzivnoga smirivanja i očito potkupljivanja sugrađana na toj lokaciji. Njih je bar bilo moguće potkupiti! Više od godinu dana docnije, Strojanski su

u zamenu za svoje vlasništvo kuće blizu Ambrusa dobili vlasništvo kuće u kojoj su dobili pribežište. Ministar policije je uspešno preživeo interpelaciju, državna tužiteljka koja je naložila prisluškivanje i snimanje porodice i njenih posetilaca u prvome utočištu uspešno je nastavila da služi svoj mandat.

U ovome se slučaju Janez Drnovšek pobrinuo da spase obraz čitave države. Pred Božić, u jeku akcije sprečavanja pristupa kući Strojanskih i napada na njih, odnosno preventivne osвете *poštenih* meštana, kada je policija bila navodno nemoćna u zaštiti mogućnih žrtava linča, pojavio se u poseti Strojanskima sam predsednik države, Janez Drnovšek, sa nekoliko kamiona-kontejnera punih hrane i drugih potreba za opsednutu i proganjanu romsku porodicu. Meštani su se iskazali ne dopustivši prilaz kamionima. Neka Cigani umru od gladi! Drnovšek je prišao Jelki Strojani, matrijarhu porodice, i pred kamerama se sa njom srdačno zagrlio. Zatim su došli i crvenovrati meštani, koji su uz psinke, vitlajući priručnim oruđem, pretili predsedniku svoje države. Ministar policije se nije na vreme setio da rastera snimatelje – zabrana medijskoga kontakta sa Strojanskima je došla tek narednoga dana. Okružen rikom pravednika koje je hteo da spreči da do smrti izgadne, a možda i pobiju za sve krive Rome, predsednik države je progovorio svojim rodnim zasavskim dijalektom, i opomenu meštane da će uskoro Božić, i da treba pokazati samilost. Odgovor je bio takav da je predsednik države meštane upitao kakvi su oni hrišćani, i da li su uopšte ljudi. Hrišćani su se preteći samoidentifikovali. Policija nije zaštitila predsednika države, ličnih čuvara niotkuda (nije došao službeno, nije bio najavljen). Drnovšek se izvukao bez batina. Njegov gest nije sledio niko: pripadnici, aktivisti i prežvakači ideala civilnoga društva nisu došli da svojim telima zaštite porodicu Roma, da uklone *higijenski kordon*, da brojem i prisustvom prinude meštane da se povuku. Umesto toga, dični predstavnici civilnoga društva su masovno iz

svoga brloga-bloga diskutovali o smilsu predsednikove akcije, dok su Strojani gledali kako im kuću buldožerima ruše savesni policajci, sve u cilju očuvanja mira i reda. To još nije bilo sve, nego je u TV štali pod imenom Piramida politički lider krajnje desnice, uz asistenciju voditeljke, dobio mogućnost da direktno (uz srdačnu potporu publike) vredi Rome: šta se desilo na državnoj televiziji posle? Ništa. Voditeljka je posle te sezone promenila imidž: ne želim da vredi životinje olakim poređenjima o pre i posle.

Janez Drnovšek je, ako ništa drugo, uspeo da stvari dovede do tačke rešavanja, probio je medijsku cenzuru, uveo jezik ljudskih prava. No iznad svega, načinio je usamljeni gest koji se, zbog njegovoga položaja, tumači kao slika kolektiva, Slovenije. Malo je državnika na tome položaju, u poslednje vreme ih uopšte i nema, koji bi sebi dopustili spontan ljudski gest ovakve vrste. Predsednik je ispao bolji od svoje države i od većine svojih sugrađana. Slovenija ga tada nije zasluživala, no zabeleženi čin će ostati kao svedočanstvo koje će izgledati znatno bolje od minule realnosti. Uz sasvim malo ličnoga rizika, pojedinac na visokome položaju može dati iskupljenje podivljaloj većini. Drnovšekov ugled i slava ostaju samo njegovi.

Ovako jednostavna računica i sjajna perspektiva još nisu pale na pamet nijednome srpskome političaru - doduše ni šire... Jedino što je teško zamisliti situaciju u kojoj bi ovakav primer bio potrebniji nego danas u Srbiji. U dubokome blatu između ruske solidarnosti sa Đinđićevim ubicama, i plavuša koje saborno i dostojanstveno krađu mrske proizvode naših neprijatelja Amerikanaca i Slovenaca, preti da se udavi sve što smo neodgovorno mogli misliti da preostaje...

'68.

juni 2008.

Oni koji su doživeli '68. danas su starci. Preći ću preko pitanja odgovornosti, iskorišćavanja, karijerizma, malih bednih koristi ili potpunih nesreća: zanima me ostavština '68. u svakodnevicu onih koji je nisu doživeli, mada ona danas izvesno postoji u njihovim životima.

Reč je o simboličkoj godini: stvari koje su zauvek promenile život nekoliko generacija su se dešavale nekoliko godina pre, i nekoliko godina posle, i konačno su se utopile u neverovatnoj dosadi i površnosti osamdesetih godina prošloga veka. Građanski pokreti u Americi su od sredine šezdesetih godina promenili društvene odnose i kulturu, i uspeali da naprave ključnu grešku, istu koju je napravio ženski pokret u devetnaestome veku: izdali su Crnce. U Evropi su se promene već uveliko desile među intelektualcima i na univerzitetima, posebno posle ogorčene borbe protiv francuskoga kolonijalizma u Alžiru od kraja pedesetih godina. Posle '68, promene su ponegde bile katastrofalne: vojne diktature posvuda po svetu, od Latinske Amerike do srca Evrope, Grčke, radikalna krila koja su prešla u međunarodno organizovani terorizam (nemačko-japansko-palestinski), propast čehoslovačkoga pokušaja čupanja iz sovjetskoga smrtnoga zagrljaja, buđenje kulture u bivšoj Jugoslaviji zajedno sa završnom, *korejskom* fazom titoizma. '68. je zapravo trajala, u svome političkome značaju, nekih deset godina, 1966-76. No značaj toga doba za kulturu i svakodnevni život, temeljna promena antropoloških odlika stanovništva celoga sveta, ostaje.

Koje su to bile promene, šta je to moglo da ostane bez ikakve brige ili čak znanja o tome kakav je bio politički smisao '68? Promenili su se ključni postojeći koncepti tela, seksualnosti, hrane, oblačenja,

ponašanja, prostora u kojima živimo, načina na koji komuniciramo. Potrošačko nasilje je *proždrla* sve što je moglo uopšte podsećati na refleksiju ili svest, ali ti su oblici preživeli. Mogu li se još koji put probuditi?

Osnova uspeha '68. u tome smislu zavisi pre svega od svesti da *revolucija*, šta god da je bila, nije bila krvava: bili su krvavi odgovori na nju. Mogli bismo naprosto reći da nije uspela: no *uspeh* revolucija koje poznajemo iz prošloga veka je takav, da možemo biti samo srećni što '68. nije uspela. Iz toga bi se moglo zaključiti da je upravo njen politički poraz označio izuzetan opstanak nekih osnovnih ideja te revolucije, i mogućnost njihove obnove. Zahvaljujući fuziji ideja strukturalizma, nove seksualne etike, istočnih filozofija i tradicionalne zapadne liberalnosti, kako evropske tako i američke, sve uz veliki napredak komunikacija i medija, te ideje su brzo postale globalne. U osnovi svih tih ideja je negiranje ili borba protiv kapitalizma. Uzmimo prvo seksualnost, koja je i uzrok i posledica menjanja tela kakvo nije bilo viđeno od radikalne promene ženskoga tela tokom i posle Prvoga svetskoga rata: sloboda, uz nove mogućnosti kontracepcije, promenila je odnose među polovima, i dala nova značenja materinstvu i porodici. Komuna, oblik slobodno organizovane porodice, još je i danas oblik kome se povremeno vraćaju alternativne grupe. U svakodnevici onih koji nemaju hrabrosti da istupe iz tradicionalnih porodičnih i polnih okvira, ostaje seksualna sloboda kao nesumnjivo dostignuće '68 – toliko izdržljivo, da ga u svome licemernome svetu održavaju i javno goreće pristalice crkava i njihovih pravila. Nova seksualnost je promenila ljudsko telo: žensko je postalo manje zavisno od tvrde odeće, sa većom popustljivošću za slobodne oblike, premda potrošačka tiranija i dalje zahteva da žene troše novac na dijetu. Muško telo je pretrpelo još mnogo veće promene, prve posle baroknoga muškoga tela koje se ukrašavalo. Kosa je konačno postala duža,

muškarci su počeli da nose cvetne dezene, da ističu svoju anatomiju, ili da je pokrivaju neočekivano široko krojenim, šarenim i obojenim tkaninama. Nositi danas (danju) crno odelo označava otvoreno pokoravanje moći i služenje kapitalizmu – ali da nije bilo '68, to ne bismo odmah prepoznavali. Mi stariji se sećamo kako su dečacima nasilno skraćivali kosu, sećamo se mjuzikla Kosa koji je označio novu eru zabave. Novo telo postalo je obuzeto muzikom, koja je bila dostupna odasvud, i koja je crpla nove motive odasvud (indijska faza Beatlesa, indijski uticaj na grčku popularnu muziku, mešanje rocka i ethno muzike, itd). Novi odnos prema telu i izgledu označio je živu razmenu sa proizvođačima tkanina i odeće svuda u Aziji, odakle je dolazila nova odeća i novi nakit, dok su tamo odlazili hipiji na manje ili više trajnu obnovu tela i duše. Droga je sastavni deo toga folklor.

Da skratim debatu, postaviću pitanje: šta više volite, menadžerku koja nervozno šmrka kokain u svome hladno dizajniranome stanu pre nego što se suoči sa novinarima, ili hipi društvo koje savija marihuanu? Legalizacija marihuane je napravila socijalna i kulturna čuda u zemljama koje su to dopustile – smanjivanje kriminala, smanjivanje zavisnosti od jakih droga: vredno je promisliti. Hipi kultura je masovno vratila vegeterijanstvo u svakodnevicu: računa se da je danas oko 30 odsto stanovnika u najrazvijenijim zemljama sveta vegeterijansko. Hipi kultura je otvorila pitanje zdrave hrane, ekologije i ekološke osvešćenosti, globalne raspodele hrane, solidarnosti, konačno novo razumevanje ljudskih i životinjskih prava. U tome kontekstu, '68. je nanovo postavila pacifizam na noge, posle užasa dva svetska rata. Nešto religije je uspešno otrgnuto iz ruku crkava, promenjen je odnos prema *rasi*, za koju danas prosto znamo da biološki ne postoji, promenjen je odnos prema ženama, feminizam je uspešno uzleteo iz haotičnih ideja '68. Drugim rečima, mnogo stvari koje danas – još uvek – mnogi smatramo samo-

razumljivim, posledica su društvenih i kulturnih promena koje su se desile u deceniji '68. Kruti, uštirkani, samosvesni, patrijarhalni, kolonijalni, agresivni i koristoljubivi svet posle Drugoga svetskoga rata rasplinuo se u psihodeličkim bojama i oblicima. Posle se uspešno vratio tamo gde smo i sada, ali danas bar uspešno čitamo svet u kojem živimo, sa kolektivnim sećanjem na '68.

Dobar deo folklora pobune odmah je progutala potrošačka kultura – kao što su recimo mini suknje, svingerstvo, pornografija, muzika, pop, i mnogo drugoga. No '68. je otvorila nišu koja više nikada nije mogla biti zatvorena, i još uvek je na raspolaganju: samosvest margine, alternative, mogućnost neinstitucionalizovanog organizovanja, gerilski pristup urbanosti i kulturi, nepredvidljivost reakcije i nove pobune. Boje filmova iz toga doba su izbledele, ali ih je moguće restaurirati zahvaljujući kompjuterskim tehnikama koje su razvili pripadnici generacije '68. Odakle ideja interneta, odakle neobični tipovi koji su je razvili, dobrim delom izvan i protiv državnih institucija? Takođe iz '68. i od pripadnika te generacije. Možemo im zameriti prodanost, služenje neprijatelju, etičku arbitrarnost i šta god želimo: no ono što je ostalo iz '68, i što je i danas najveća tekovina toga doba, jeste otvorenost i dostupnost sredstava za učenje i razvijanje kritičke misli, pre svega za mišljenje o ograničenjima koje ta uglavnom prividna sloboda nameće. Naravno da je lakše misliti slobodu u slobodnome telu, koje obavija meka i slobodna odeća, sa lako formulisanim i izvodljivim željama, u saglasnosti sa željama drugih, u skromnom ali veselome životu, punome slika, muzike, u jakoj stečenoj i naučenoj otpornosti protiv proglašanih pravila, sa osetljivošću na svaki oblik laži i nepravde. Ono što je u osamnaestome veku bila privilegija maloga kruga intelektualaca, postalo je posle '68. opšta svojina – ili bar mogućnost svojine, i više se ne može ograničiti na elite. Koja je druga revolucija to postigla?

TREŠNJE I KARANFILI

juni 2008.

Crveno voće i cveće koje se pojavljuje maja meseca je na razne načine simbolizovalo radnički pokret i pobunu širokih slojeva protiv kapitalizma i različitih oblika represije vlasti. Proslava 1. maja se vezuje za nekoliko različitih događaja krajem 19. veka, od kojih je najšire prihvaćen napad policije na radnike početkom maja u Čikagu, 1894. Radničke, komunističke, anarhističke ili socijalističke tradicije proslavljanja 1. maja se sve oslanjaju na stare paganske evropske tradicije proslavljanja početka leta. Karanfil, dobro utemeljen u kraljevskoj i hrišćanskoj tradiciji Evrope, podelio je svoje uloge: beli karanfil je tradicionalno cveće koje se poklanja na Dan majki, crveni za 8. mart, ali je crveni karanfil postao i opšti znak evropske levice modernoga doba, i svih pokreta koji stanje radničke klase uključuju u svoje programe. Kao takav, on se ne poklanja, nego se nosi u rupici kaputa ili jakne, kao znak političke pripadnosti, na prvomajskim skupovima. U mnogim kulturama karanfil je cveće koje simbolizuje strasnu ljubav, ali istovremeno je povezan sa jakim tabuima: smatra se, recimo da u pozorištu donosi nesreću odnosno neuspeh, i zato se – bar u Francuskoj – nikada ne iznosi na scenu kao znak priznanja trupi i glumcima. Nasuprot tome, smatra se da karanfil dobro utiče na bolesnike, pa se preporučuje prilikom posete bolesnicima. U Engleskoj se smatralo da će politički zaverenici izbeći vešala u slučaju neuspeha, ako nose amulet sa sasušanim karanfilom. Mirna portugalska revolucija 1974. nazvana je *karanfilskom*, a njen simbol bio je crveni karanfil utaknut u puščanu cev.

Dok karanfil pripada zapletenoj istoriji različitih puteva simbolizacije i upotreba cveća u kulturi, i proteže se na hiljade godina, povezanost trešanja sa radničkim pokretom je savršeno jasna, hro-

nološki precizno određena, i povezana sa likom jednoga čoveka, čije je delo postalo svojina mnogih, prava narodna umetnost. Reč je o francuskome pesniku i revolucionaru Žan-Batistu Klemanu (Jean-Baptiste Clément, 1837-1903), koji je 1866. sastavio pesmu „Vreme trešanja“. To je jednostavna pesma o kratkome vremenu kada sazrevaju trešnje, kada se zaljubljuje, i trpi zbog neuzvraćene ili izgubljene ljubavi: od vremena trešanja, u srcu ostaje krvava rana... Pesma je odmah postala popularna, ali je pravi značaj dobila pet godina kasnije, posle pariske Komune. U martu 1871, posle poraza u francusko-pruskome ratu, većina Parižana je odlučila da sruši monarhiju, uvede republiku i u samome gradu organizuje novu vlast, koja je dala glasačko pravo ženama, uvela penzije, jednakost za sve, noćne smene, vlast radnika nad napuštenim fabrikama, i mnoge druge mere koje bi danas mogle biti smatrane standardom socijalne države. Srušeni su mnogi spomenici monarhije. Komuna je, sem mesta društvenog eksperimenta, postala prostor izuzetnih političkih i teorijskih debata, kojima su težinu dali najveći umovi i stvaraoci Francuske. Štampane su mnogobrojne novine, pamfleti, manifesti sa programima, bilteni... Komuna je trajala dva meseca, i ugušena je u krvi napadima versajske vojske, koju je predvodio predsednik promonarhističke vlade, docnije ministar policije Adolf Tjer (Adolphe Thiers). Krajem maja 1871, posle borbi po celome Parizu, poslednji komunari su streljani uz zidove groblja Per-Lašez. U Krvavoj nedelji pobijeno je nekoliko desetina hiljada komunara; samo uz zid groblja računalo se da je pobijeno između pet i osam hiljada. Na zidu groblja je danas skromna ploča koja obeležava krvavu represiju, a nedaleko je i grob samoga Klemana. Na reprezentativnome delu groblja blizu glavnog ulaza, najveći i najneukusniji grob čuva Tjera: tako je na jednome mestu očuvana mnogo puta dokazana istina da desnica ne proizvodi veliku kulturu, već kič. Još izrazitije, to pravilo dokazuje crkva Sakre-ker, podignuta na Monmartru, kao

izraz pobeđe monarhije i crkve nad komunarima. Ova neharmonična bela arhitektonska torta, sagrađena 80-ih godina 19. veka, a završena posle Prvoga svetskoga rata, dopunjava se sa drugom ekscentričnom tačkom pariskoga horizonta, Ajfelovom kulom: ali ova druga je uspela da postane umetničko delo.

Posle pada komune, nastao je period osvete. Mnogo komunara spaslo se emigriranjem, od bliske Engleske do Južne Amerike i Nove Kaledonije. Cenzura je bila takva da se komuna nije smela pominjati. „Vreme trešanja“, ljupka pesmica koja se pevala po kafeima i ulicama, najednom je dobila sasvim novo značenje: crveni plodovi koji kao krv padaju ispod listova, slavuji i kosovi koji praznuju novo godišnje doba, potreba da se traži nova ljubav, premda donosi rane i razočarenje, maj, kratko doba poleta i sreće. Svaka reč je dobila novo značenje, prenosila upisano sećanje, poruke koje su za vlast bile nečitljive, a za sve ostale tračak nade. Tako radikalna kontekstualizacija desila se mnogim pesmama – recimo „Lili Marlen“, koja je naprosto prešla sa jedne strane u ratu na drugu. Za razliku od „Internacionale“, čije sve strofe nisu uvek znali ni najstrasniji revolucionari, „Vreme trešanja“ je jednostavna, svima razumljiva pesma koja povezuje ljubav i revoluciju, kratkoću lepote i života, i neizvesnost sudbine revolucije. Koliko god da je politički upisana – tako ju je njen autor i zamislio – ova najcrvenija od svih pesama prolazi kroz sve cenzure i zabrane: oni koji ih sprovode, napravili bi najveću grešku upravo kada bi uputili na njena skrivena značenja.

„Vreme trešanja“ je i danas jedna od najpopularnijih pesama u Francuskoj. Izvode je ulični pevači u metrou i na ulicama, standardna je tačka velikih šansonjera, neretko se čuje na političkim manifestacijama. Njeno izvođenje i slušanje je praksa koja proizvodi i zahteva zajedništvo, solidarnost i razumevanje skrivene

poruke – koja već davno više nije skrivena. No, ako se zaustavimo na rečima pesme bez njenog istorijskoga konteksta, ostaje da Kleman predlaže tehniku društvenih promena koja se sastoji pre svega u uspostavljanju ličnih odnosa, i to onih koji su nam najdraži – ljubavnih. Tek u stanju zaljubljenosti, dakle spremni da se žrtvujemo za druge i da ne mislimo samo na sebe, možemo prevladati bol kratkovekosti, opasnosti i patnje, i konačno odgovornost za društvene promene, i tako izbeći krvave posledice. Neke revolucije ne samo da se nisu vodile po principu ljubavi, nego je ljubav posmatrana kao nešto nedozvoljeno, štetno po revoluciju. Tek su studentski pokreti (60-ih i 70-ih godina prošloga veka) i iz njih potekli drugi pokreti (hipiji) pokušali da udruže revolucionarnu i ljubavnu strast. Posledica je bila opsežna društvena revolucija, koja nije zahtevala masovne žrtve, ali čije se duboke posledice osećaju još i danas: u globalnome načinu odevanja, hranjenja, seksualnoga ponašanja. Ta revolucija nije srušila kapitalizam, zapravo mu je otkrila nove načine parazitizma i eksploatacije, ali je pokazala i načine da se u njemu/protiv njega preživi. U svakome slučaju, srušila je sve glavnije oblike malograđanske hipokrizije. Pola veka docnije, sa nasilnim zaboravom tih dostignuća i pokušajem restauracije preživelih *vrednosti*, možda bi imalo smisla obnoviti proslavu dolaska leta i još uvek aktualne potrebe uspostavljanja društvene jednakosti i prava potlačenih. Sa karanfilom u rupici kaputa, i trešnjama kao mindušama, „lepotice će u glavama imati ludost, zaljubljeni će u srcu imati Sunce“; pa „ako se bojite ljubavnog bola, izbegavajte lepotice“ a „ja, koji se ne bojim surove boli, ne bih mogao da živim nijedan dan bez takve patnje“. Tako kaže Kleman; najlepša revolucionarna pesma je svoju besmrtnost možda zaslužila dobrom kombinacijom pređanosti i ironije.

FEMME

avgust 2008.

Ovo upuštanje u istoriju parfema sa imenom *Femme* (žena) odražava istorijske promene, ideologije, pa čak i bajkovitu podeľu na dobro i zlo. Sve počinje sa slavnim francuskim kreatorom Marselom Roša (Marcel Rochas, 1902-1955), koji se u mladosti kretao u intelektualnim krugovima. Žan Kokto, poznati pisac, i Pol Poare, već slavni modni kreator, uticali su na njegovu odluku da se posveti modi. Uskoro je Marsel Roša osvojio tržište za kojim su uzdisali svi francuski kreatori – Holivud. Posebno je bio uspešan sa svojim malim crnim haljinama, kojima je dodavao bele detalje i široka ramena sa istaknutim gornjim delom rukava. Ova kombinacija bila je idealna za crno-beli film, i mnoge glumice su pronosile slavu modne kuće Roša, posebno Marlena Ditrih, Karol Lombard i seks-bomba Me Vest. Mnogi misle da je nezaboravna obline flašice za parfem *Femme* sećanje na obline *Me Vest*. Marsel Roša je uveo inovacije kao što su korseti od crne čipke, džepovi na suknjama, odvojenu prodaju modnih dodataka. Tokom nemačke okupacije Marsel Roša je sreo svoju najveću ljubav, Elen, oženio je, i njoj u čast proizveo novi parfem. U pomoć je pozvao velikoga stručnjaka i kreatora parfema, Edmonda Rudnika, zvanog *Nos*. Ovaj je smislio kombinaciju mirisa koja, po piramidi mirisa za parfeme, izgleda ovako: nota glave – breskva, šljiva, majska ruža; nota srca – ilang-ilang, jasmin; nota osnove – hrastova mahovina. *Femme* je ostao spomenik ljubavi i želji za slobodom u mračno doba – 1943. Bilo ga je moguće proizvoditi i prodavati tek 1948. Te godine je Marsel Roša lansirao svoj korset koji je naglašavao struk, i koji je ostao u američkoj i francuskoj terminologiji kao *güepière* odnosno *waspie* – oba naziva podsećaju na osu, odnosno njen uzak struk. Slava modne kuće Roša živela je uspešno sve do 1955, kada je Marsel umro. Njegova udovica je nastavila njegovo

delo, ali sa manje uspeha. No kuća Roša je ostala na vrhu, među najslavnijim modnim kućama Pariza, i uspešno je lansirala čitavu seriju parfema. Tek 1987, nemačka kuća Vela kupila je veći deo kuće Rochas. Posle kratkoga perioda sa engleskim kreatorom Piterom O'Brajanom, mladi belgijski kreator Olivije Teskens preuzeo je modni dizajn kuće 2003. Pre dve godine, američka firma Prokter&Gembl otkupila je kozmetički deo kuće, gde je radilo još samo desetak specijalista. Izgledalo je da je proizvodnja parfema Roša prestala, no onda se pojavilo još nekoliko novih. U današnjem svetu velikoga kozmetičkoga kapitala i multinacionalki, praktično je nemoguće utvrditi originalnost jedne kuće i jednog imena: vreme genijalnih kreatora, modnih kuća i ultimativnoga luksuza je prošlo zauvek.

Priča o Femme, velikome parfemu koji proslavlja žene, ljubav i slobodu, tu dobija neprijatan nastavak. Velika modna i kozmetička firma Hugo Bos jednostavno je preuzela ime, i pod imenom Femme prošloga leta lansirala parfem neprirodno roze boje i sa nemogućom kombinacijom sintetičkih i prirodnih mirisa. Ovu sramotu za tradiciju parfema i legendarnih *noseva* kao što je bio Edmond Rudnika reklamiraju na televiziji sa izgovorom *fem*, što je sramota za kulturu koja ipak poznaje francuski jezik – izgovara se *fam*. Uostalom, i firma Garnier ima *r* na kraju u domaćoj reklamnoj verziji, za razliku od francuskog originala...

Nije poznato da li je i, ako je, koliko je Hugo Bos platio za ovo prisvajanje imena. No čak i ako je račun uredno plaćen, prevara je još uvek tu. Ako je Femme kuće Roša bio simboličan pozdrav kraju nemačke okupacije i rata, firma Hugo Bos ima nešto malo teži problem sa prošlošću. U današnjim reklamama čitamo da firma postoji od 1923. godine pod istim imenom, i diči se svojim dugim trajanjem. Fabrika konfekcije i modna kuća Hugo Bos AG je međutim, tokom

Drugoga svetskoga rata, kreirala i proizvodila uniforme za nemačku vojsku. Ponos kuće Hugo Bos bile su SS uniforme. Neonacisti i danas uzdišu za *sexy* uniformama SS-ovaca; one su sastavni deo erotičke supkulture, očekivana dekoracija sado-mazohizma. To još nije sve: uspeh kuće Hugo Bos garantovao je besplatni robovski rad predstavnika *nižih* rasa, onih koji su prinudni rad smatrali srećom, u poređenju sa zatočenicima koncentracionih logora. Hugo Bos je posle rata javno osramoćen, i morao je da plati novčanu kaznu za svoju saradnju sa nacizmom. Umro je 1948. Koliku je štetu zapravo pretrpeo, može se videti iz brzog uspona firme u doba pumpanja američkoga novca u Zapadnu Nemačku. Kada su u američkim medijima 1997. objavili nezgodnu priču o prošlosti kuće Hugo Bos, koju su otkrili austrijski novinari časopisa Profil, sve se završilo na tome da je prošlo mnogo vremena, i da se više ništa ne može uraditi, a kuća Hugo Bos je nastavila svoj uspešni posao u Americi. Pitanje je nije li otvaranje ormara sa kosturima više koristilo nego štetilo... Čak ni jak jevrejski lobi američke mode nije uspeo da ozbiljnije uzdrma pozicije firme. U firmi više nema nijednoga člana porodice Bos, to je multinacionalka koja dobrim delom pripada Italijanima. U reklamama se ne pojavljuje nezgodni podatak, da se ne pokolebaju stariji kupci.

No priča ima svoju logiku: bivša nacistička firma je preuzela stari francuski parfem, simbol ljubavi i slobode, ukrala mu ime i proizvela parfem koji simboliše novo doba – krađu, zaborav, gubljenje istorijske svesti, gubljenje vrednosti, stila, individualnosti. Greška u izgovoru samo dodaje završni sloj uvredi ukusa i sećanja. Simbolički značaj ove priče iz divljega savremenoga kapitalizma nije u zameni staroga novim, već u nasilnoj igri u kojoj iza *novoga* stoji fantom starih užasa. Zaborav je zločin, jer proizvodi konfuziju pojmova i njihovih imena, jer zamenjuje žrtvu uspešnim zločincem, jer pokazuje da se gubljenje individualnosti plaća. U

novoj i žalosno površnoj demokratiji možemo doneti odluku da ne kupujemo Bosove proizvode, možemo glasati za nekoga ko više podseća na stari Femme, nego za nekoga ko poziva na surovi populizam, uz parfem sa pogrešnim izgovorom: te opcije ne pomažu mnogo u suočavanju sa pravim problemom, a taj je kako preneti znanje – o okupacijama, o nacizmu, o prisilnome radu, pa čak i o parfemu. Današnja nauka dobro zna i dalje istražuje koliko mirisi stimulišu sećanje, i koliko je to naše čulo važno za razumevanje prošlosti, evociranje uspomena, lična opredeljenja. Šta da radimo u svetu u kojem više ne možemo *namirisati* prave namere boraca za zaborav?

Femme nije bio moj prvi parfem, ali je ostao moj najdraži. Po savetu iskusne starije dame, nikako nije priličio mojoj maturskoj večeri, već je trebalo pričekati svadbu, svaku po redu, kako je veselo dodala. Drugi dragoceni savet bio je da omiljeni parfem ne treba da kupujem sama sebi. Setila sam se ovoga saveta kada sam pre godinu dana našla zaostalu flašicu Femme na skopskome aerodromu, ali ritual kupovanja parfema i svet u kojem se to obavljalo je i inače bio davno promenjen, a starija dama već isto tako davno mrtva. No kada sam otvorila flašicu, note glave – breskva, šljiva i majska ruža pokuljale su svom svojom silinom buđenja sećanja. Boja dragocene tečnosti, koju je stvorio Nos sa neobičnim imenom (češko? jevrejsko? svakako ne *rasno čisto*) bila je tamna, prirodna, ćilibarska. Oblik flaše uistinu evokativan, dizajn genijalno jednostavan, oprema – zapušač i kutija – crni. Sve je odisalo elegancijom i stilom. Sve to sada gledam drugačije, otkako se pojavio novi Femme, sa neuravnoteženim nivoom tečnosti, cevastim oblikom i lažnom bojom: stari Femme je za mene sada antifašistički parfem.

KRČMA NA KRAJU EVROPE

juli 2008.

Granice Evrope su mitološki materijal – bilo da su šengenske, posejane minama kao između evropske Grčke i Turske, podeljene bodljikavom žicom kao na Kipru, ili obeležene grobovima davljenika kao na Gibraltaru. Ostale su neke, međutim, koje izgledaju prirodno i nenasilno, gde nema mnogo nesreća sa imigrantima: reč je o nekim još netraumatičnim morskim granicama, istima koje su važile pre tri hiljade godina kao i danas. Reč je o Libijskome moru, granici prema Africi.

Možemo reći da je kopnena granica Evrope negde na južnome Peloponezu, ali je ne predstavlja neka veoma stara ili poznata luka. Južni kraj ostrva Krit je u tome pogledu mnogo ubedljiviji, jer su tu bila pristaništa za Afriku, posebno Egipat, u bar tri milenijuma pre naše ere – naročito u doba takozvane minojske kulture.

Najvažnije među njima danas nosi ime Ljerapetra (Sveti kamen), a njegov ugled u novija vremena bi trebalo da potvrdi vrlo sumnjiv podatak da je Napoleon inkognito proveo noć u Ljerapetri pre nego što je nastavio put za Egipat, na samome kraju 18. veka. Kuća u kojoj je navodno noćio Napoleon je jedina sačuvana iz turskoga perioda, što posebno baca sumnju na priču. Kako god da bilo, Napoleon je u Egipat odveo šarenu grupu od oko dvesta geografa, botaničara, zoologa, istoričara, prevodilaca, pesnika, tehničara, crtača i još mnogih drugih specijalista, koji su (bez fotoaparata!) izmerili, nacrtali, opisali, klasifikovali i dokumentovali sve što su videli, od piramida do danas izumrlih insekata i biljaka, a Egipćane su darovali prvom štamparijom sa arapskim slovima, i monglofijerama (balonima), kojima su se Egipćani srdačno smejali: to je bio projekt drugačijega kolonijalizma, koji je odlikovao francuski pristup.

No vratimo se Ljerapetri, izvesno krajnjoj tački Evrope kada je reč o kontaktima sa Afrikom. Po Ljerapetri možete videti mnogo zaposlenih ribara iz Severne Afrike, i nije retko čuti arapski jezik. Druga evropska institucija, za razliku od Napoleonove kuće sasvim realna, jeste jedna od mnogih krčmi na obali. Zašto baš ona? Zato što sasvim očigledno predstavlja neke važne osobine evropskih kultura, i premda je ne finansira nijedna evropska institucija, radi više i bolje od mnogih bogato potpomognutih: označava najbolje u evropskoj svakodnevnici, ključne konstante istorijske antropologije evropskoga čoveka.

Počnimo od vlasnika, Babisa, koji gostu posvećuje vreme i otevljuje danas skoro zaboravljenu antičku, dakle staru evropsku instituciju, gostoprimstvo. Bez pitanja i porudžbine, gostu sleduje ono što na Kritu zovu raki, a nama je poznato kao rakija, uz malo maslina i neku drugu sitnicu. Obed se, takođe bez pitanja, završava slatkišem i rakijom. U međuvremenu, Babis proverava efekat svoje kuhinje, objašnjava recepte i tehnologiju, i traži ocenu. Donosi male porcije samo za probanje. Sve se dešava u najskromnijem mogućnome prostoru, terasi koju od libijskoga vetra štiti plastika napeta na okvire načinjene od starih prozora, a od sredozemnoga sunca trska preko pergole. Pod nogama škripi šljunak sa plaže, talasi udaraju o podnožje terase, na stolovima je plastika a preko nje – ubedljivo najhigijenskije, hartija za svakoga novoga gosta. Stolice su, kako se priliči, sa sedištima od pletene rogozine ili od kanapa.

U tome svetu skromnosti i improvizacije, osobina koje su sačuvala evropsku kulturu u teškim vremenima, Babis neguje ono što je u Evropi uvek značilo dinamičnost, pomak – ponekad i progres: eksperiment. Babis eskperimentiše sa mlekom svojih ovaca i koza, na osnovu starih recepata iz priča o tradicionalnome životu na

Kritu. Rezultat – kod njega se mogu probati ksigalo, kiselo mleko koje je zapravo nešto između slane skute i smetane, i staka, sir koji se dobija posle izdvajanja butera, sa dodatkom brašna i kuvanjem. Sve je, kao u većini eksperimenata, u preciznom određivanju vremena. No Babis je sačuvala raskoš raspolaganja vremenom, koji su mnogi u Evropi zaboravili.

Među inovacijama, Babis služi i favu od boba, inače tradicionalno jelo koje se obično pravi od žutoga sočiva sa ostrva Santorini: kuvano sočivo se načini kao pire, i služi se sa maslinovim uljem, limunom i iseckanim lukom kao dodacima. Babis pravi i svoje maslinovo ulje, što je onaj višak samosvesti, tako karakterističan za Evropejce – maslinovo ulje na Kritu je izvesno jedno od najboljih na svetu, ako ne najbolje. Uz sve to, Babis nije usamljen: na drugoj strani ulice, nekoliko staraca kafeniše ispred njegove krčme i kontroliše posao. Oni su glas lokalne kontrole kvaliteta, hor demokratije, još jedne evropske institucije koja se u ovoj kapsuli evropejstva pojavljuje.

Babis mora dokazati da je dobar u svim disciplinama koje zastupa, zato na sto dobijamo izbor riba, svežih i savršeno ispečenih. Nema sumnje da su došle neposredno iz ribarskih čamaca, da su ih ulovili arapski ribari koji upravo slažu mreže za večernji ribolov. I dok se posvećujemo meditaciji tako nužnoj posle doboroga jela, Babis sa još dva momka sklapa novi roštilj, jer večeras hoće da ponudi gostima roštilj iz centralne Grčke – naravno sa svojim dodacima. Ne treba ni isticati da Babis, kao i većina Grka, poseduje onu retoričku eleganciju koju mnogi Evropejci danas zaboravljaju, veštinu vođenja razgovora u kojoj se izmenjuju radoznalost, poštovanje drugoga, kodovi gostoprimstva i učtivosti, u bogatstvu rečnika koje svedoči o stalnoj komunikaciji sa drugima. Babis tačno zna gde je Slovenija: znanje verovatno dolazi sa druge strane ulice, u krugu gde se uz kafu raspreda svetska i lokalna politika.

U Ljerapetri, koja je bila skoro uništena u mnogim ratovima novoga doba, obnavljaju nekoliko starih građevina, između ostaloga tursku česmu i džamiju. Babisov optimizam je u tome kontekstu razumljiv i potreban. No iza svega toga stoji još jedan deo iz evropske tradicije tu na Kritu, koji je u evropskoj kolektivnoj svesti potpuno zaboravljen. U drugome milenijumu pre naše ere, na Kritu je bilo zasad neznanu koliko minojskih palata, luksuznih, komfornih, opremljenih vodom i kanalizacijom, prelepo ukrašenih, bogatih. Otkriveno ih je mnogo, sigurno ih je još dosta neotkrivenih. Slika minojske civilizacije je na početku dvadesetoga veka potpuno promenila naše pojmove o najstarijoj evropskoj istoriji. Sve te palate su građene bez odbrambenih zidova, koji očito nisu bili potrebni.

Elegantne freske palate u Knososu su doduše uticale na estetiku secesije, ali saznanje o kulturi koja nije imala potrebe za odbranom nije Evropejce opametilo toliko da ne započnu Prvi svetski rat. Ljerapetra je i tada, kao i danas, bila najvažnija luka za trgovinu sa Egiptom. Babisovo ponašanje i stil poslovanja sigurno nisu zasnovani na refleksiji minojske prošlosti, ali on zna za mit o feničanskoj princezi Evropi, koju je bog Zevs oteo u obliku beloga bika, silovao je, i odveo na Krit da rodi mitske rodonačelnike kritskih dinastija. Ne bi li za Evropejce bilo korisno da promisle sopstvene mitove, i vide šta je ono najbolje u njihovoj prošlosti što bi se moglo obnoviti – recimo mir – ako bogatstvo već postoji? Kako bi bilo da Evropa konačno zaista pomogne Africi, da bi imala pravoga partnera za trgovinu, u kojoj već izvesno vreme vladaju tri velike, grabežljive sile? Na mikro-primeru Babisa i Ljerapetre može se videti da najbolje što je Evropa dala može još biti živo. Iz krčme na kraju Evrope stiže poruka, upečatljiva zbog kulturne specifičnosti: ali mogli bismo je pročitati bilo gde.

BASTILJA

juli 2008.

Domaći mediji su od 14. jula nadalje ponavljali istu formulu, očito iz istog neznačajnog izvora – da se toga dana, koji je danas francuski nacionalni praznik, dogodila „bitka kod Bastilje”. Tako se neznanje raširilo koncentričnim krugovima, koje može razbiti samo dobro opšte obrazovanje – kada bismo ga imali. „Bitka kod Bastilje” doduše plastično ocrtava provincijalni imaginarij, u kojem je „bitka” ključni pojam, a revolucije zvuče krajnje sumnjivo. I to je, u velikoj meri, odraz nekakvog rata ideja i simbola, koji je posle francuske revolucije ostao evropsko nasleđe. Nije li, uostalom, dvestagodišnjica francuske revolucije 1989. obeležena jedino u Francuskoj, dok je u ostatku Evrope to bio dobro orkestriran i pripremljen pad državnoga socijalizma? Bar je iz mnogih spisa i izjava tadašnjega pape jasno da je simbolička težina oslobođenja dobre polovine Evrope od totalitarizma bila pre svega u povezivanju revolucionarne pretnje bilo gde u Evropi. Bastilja je dakle važno simboličko jedro, metaforički potencijal koji je, kod onih koji poznaju osnovne istorijske pojmove, i te kako povezan sa svakodnevicom i našim ponašanjem – bar u Evropi.

Sam događaj je jedna u nizu epizoda koje su u leto 1789. dovele do kraja monarhiju i vladavinu Luja XVI u Francuskoj, ali izvesno najproduktivnija što se tiče mitologije ne samo francuske, nego svake docnije revolucije. Sa jačanjem Nacionalne skupštine, koju je oblikovao tzv. Treći stalež, dakle buržoazija, tokom juna iste godine narod Pariza je već dobio svest o svojim mogućnostima intervencije u vlasti. Tome je prethodilo bar pola veka rada na obrazovanju, nauci, odvajanju od religije i crkve, širenju ideala racionalizma i slobode – težak posao koji su, ponekad po cenu udobnosti, pa i života, obavljali intelektualci. Početkom meseca jula učestali su napadi na zatvore, a 14. jula ujutro je napadnuta Bastilja, srednjovekovna tvrđava u

Parizu: u trenutku napada, u njoj je bilo samo sedam zatvorenika. Popularni mit o tome da je u zatvoru tada bio i Markiz de Sade nije tačan – on je bio premešten iz Bastilje desetak dana ranije. Između 600 i 1000 pariskih pobunjenika je napalo Bastilju i posle borbe, u kojoj je poginulo nekoliko stražara i nešto više napadača (docnije su nazvani „pobednici” i imali su poseban status u revolucionarno doba), tvrđava je osvojena u rano popodne. Zapovednika Bastilje Delonea pobednici su teško pretukli, tako da je pri kraju dana sam izazvao svoje mučitelje da ga ubiju. Njegovu glavu su, kao prvu u seriji groznih rituala koji su karakterisali to doba, nosili na štapu po gradu. Kraljevski dvor u Versaju izgleda nije odmah shvatio šta se dešava. Među mnogim ironičnim aspektima revolucije, jedan posebno zaslužuje da se pomene: finansijski problemi monarhije, koji su doprineli nemirima i nestabilnosti, bili su u dobroj meri izazvani podrškom francuske monarhije – američkoj revoluciji...

Kako god smušeno delovalo to prvo događanje velike narodne revolucije, Bastilja je odmah postala važan deo revolucionarne simbolike: neki pametnjaković se docnije obogatio prodajući male modele Bastilje, napravljene od originalnih kamenova tvrđave-zatvora. Kako vidimo, prodaja suvenira od berlinskoga zida nije ništa novo... Kao pojam tvrđave monarhije i zatiranja slobode, Bastilja je bila polazna simbolna tačka za formulisanje Deklaracije o ljudskim pravima, i u mnogim okolnostima i vremenima je potencijal značenja Bastilje iskorišćavan na razne načine. Primera radi, 1996-97. u Beogradu je tekao višemesečni protest protiv Miloševićevoga režima, koji je započeo, i svakog dana se vraćao na „TV Bastilju”, zgradu državne televizije u Beogradu: smatralo se da je svakome jasno šta ovo simboličko imenovanje znači – tvrđavu koja ustoličava režim nepravde, rata i ugrožavanja individualne slobode, uvredu ljudskome razumu. Desetine hiljada Beograđana koji su u zimskim mesecima svake noći izlazili u Šetnju, tako su razumele ovo ime.

Kakvo moguće značenje može imati Bastilja danas? Prvo, treba je izbaviti iz kandži neznanja, najopasnije monarhije našega doba. U Parizu je na mestu tvrđave-zatvora danas savremeni kompleks opere i drugih scena, sam kvart je postao jedan od najživljih i modno-trendovski najzanimljivijih u gradu: uveče se odlazi u lokale oko Bastilje. Ideološki konstrukt iza ovoga je jasan: mesto ugrožavanja slobode je postalo mesto slobode i kulture. Bastilje više nema i zbog toga što su Parižani spremni da izađu na ulice zbog bilo kakvoga razloga: skoro da nema grada u svetu koji bi bio tako spreman na demonstracije i proteste, ne samo sa strane učesnika, koji već više od dva veka neguju samoorganizovanje za takve događaje, nego i sa strane gradskih vlasti, koje hladnokrvno šalju čistače i odgovarajuću mašineriju samo nekoliko metara iza poslednjega reda manifestanata... Nacionalni praznik, koji se slavi na dan pada Bastilje, nešto je sasvim posebno u Francuskoj: sem parade na Jelisejskim poljima, uveče svaki grad, svako selo, pa i svaki kvart u Parizu ima svoj Narodni bal, na kojem se parovi vrte u ritmu valcera – sasvim nerevolucionarno. Sluša se francuska himna, u kojoj se doduše spominje „nečista krv”, ali se to ne odnosi na druge (recimo etničke) kolektive, nego na političke protivnike – pre svega na kraljevu vojsku. Debate o krvoločnosti francuske himne su potresale francusku javnost u nekoliko navrata, posebno u doba Olimpijskih igara.

Evropa je puna ruševina zamkova, gradova, mostova, pa i crkava koje je neko porušio u simboličkome gestu promene vlasti koja je *boračila* u takvoj građevini. Neka od rušenja su izvedena sa *razumnim* ciljevima napretka saobraćaja, urbanizma, ili naprosto stavljanja spomenika novoga sistema. Stvar sa simboličkim rušenjem već dugo vremena nije samo evropska – u celome svetu se zamena jednoga režima drugim obeležava bombardovanjem simboličkih građevina, rušenjem spomenika, i slično. Razlozi da se nešto očuva ili uništi su veoma različito utemeljeni: neki koncentracioni logori u Evropi su

očuvani, sa dodatim komemorativnim spomenicima, neki su zapušteni, kao logor smrti Treblinka; neki su još i danas mesto izražavanja sasvim suprotnih stavova o uništavanju drugoga. Jasenovački spomenički kompleks je godinama čamio zapušten, pre nego što je Hrvatska usvojila novu građansku svest i njena pravila. Progresivni deo sveta bi želeo da se zatvor Gvantanamo zatvori, ako ne i uništi. U nekim promenama vlasti takva užasna mesta se jednostavno recikliraju – upotrebljava ih nova vlast, koja se klela da će ih ukinuti...

Što se Bastilje tiče, ona je sigurno smeštena u istoriju, i to u istoriju države koja neprekidno preispituje svoju prošlost, kroz institucije i kroz stalni intelektualni napor pojedinaca. Simbolički trezori Bastilje dakle nisu iscrpljeni, jer se istorijski oko Bastilje grade solidne intelektualne građevine, kultura osvaja sam prostor nabijen kolektivnim sećanjem, nema ni isključivanja, ni podmetanja nezgodnih istina pod tepih. Bastilja jeste deo evropske tradicije vredan ponovnog ispitivanja, bez upisanih večnih vrednosti, bez obaveze poštovanja jedne istine. Metaforički rečeno, možemo je još uvek, kada zatreba, napasti.

INDIJANA DŽONS I PRVA SOVJETSKA ŽENA U KOZMOSU *juli 2008.*

Holivud živi od nastavaka, koji imaju veoma ozbiljan ontološki problem: trajanje ljudskoga života, koje za zvezde nije nimalo različito od ostalih smrtnika. Indijana Džons je tu svakako poseban slučaj, jer je reč o junaku koji po svom opredeljenju predstavlja prošlost (arheologiju), i pojava starca je očekivanija nego, recimo, u Zvezdanim ratovima. No u ovome slučaju je reč o figuri koja je uistinu označila deo kulture osamdesetih godina, i to ne samo masovne popularne kulture: reč je o figuri koja je upotrebljavana i

u naučnome diskursu – naravno ironično. Ali kojoj je drugoj figuri popularne kulture to uspelo?

Kada se pojavio Indijana Džons, kao citatna figura istorije popularne kulture (serijski avanturistički filmovi B kategorije za subotnje matinee tridesetih godina 20. veka), pojednostavljena u mašti Džordža Lukasa i Stivena Spilberga, uspeh je bio izuzetan. Spekulacije o pravom uzoru za lik Indijane Džonsa, kao što je bio Robert Brejdvud sa Univerziteta u Čikagu, precenjaju informisanost dvojice režisera i modernih mitologa. Robert Brejdvud bi inače bio odličan uzor, kao jedan od antropologa-arheologa koji je rano shvatio značaj ekosistema i prehrane. Sa svojom ženom Lindom tesno je saradivao tokom cele karijere. Umrli su na isti dan, 15. januara 2003, u dubokoj starosti. U trenutku pojavljivanja Indijane Džonsa, 1981, po svetu, a posebno u anglo-američkoj arheološkoj akademiji, tekle su žučne teorijske rasprave između različitih škola mišljenja. Sve su bile veoma kritične prema prošlosti arheologije, njenoj neosvešćenosti prema uplivima različitih ideoloških naracija, i tako dalje. Većina ovih rasprava bila je plodno preuzimanje rasprava koje su se već dogodile u drugim humanističkim naukama. Često celokupno doba nazivamo poststrukturalističkim, jer je reč o različitim odgovorima na strukturalističke metode. U svakome slučaju, desilo se da su mnogi arheolozi citirali različite izjave ili situacije iz prvoga filma Pljačkaši izgubljenoga sanduka tajni, da bi duhovito ilustrovali poneki aspekt svojih teorija. I dok su se Zvezdane staze vinule u području svetske politike, naoružavanja i svemirskog osvajanja, Indijana Džons je ostao tipični zemaljski junak, povezan sa istorijom, kako starom, tako i novijom – Indijana Džons mrzi naciste. U drugome filmu su se stvaraoi Indijane Džonsa uglavnom igrali citatima različitih avanturističkih podžanrova i citiranjem prvoga filma, a u trećem se naslućivalo padanje u hrišćansku mistiku, koje je mnoge obožavaoce udaljilo od prvobitne radosti gledanja Indijana Džons filmova. No u

svakome slučaju, mešavina humora i avanture bez najluđih tehnofekata je imala svoju vernu publiku. Indijana Džons nije postao moderni arheolog, koga zanima kontekst, prostor, čitanje slojeva, i konačno uzdržavanje od kopanja (neagresivna arheologija), što ni hronološki ne bi bilo uverljivo, već je ostao figura arheologa širokih masa – neko ko traži važne i/ili skupocene predmete. Imao je dobar dizajn odeće, koja je ostala kostim u svim filmovima (kožna jakna, stari kaubojski šešir, bič, iznošene pantalone), imao je privatni život koji se nije odlikovao ni bogatstvom ni glamurom, i radio je predano svoj posao – što se kod holivudskih likova još najređe nalazi.

Punih devetnaest godina su Spielberg i Lukas ostali bez svoga junaka. U međuvremenu je Lukas napravio TV seriju, koja je mladoga Indijanu Džonsa poslala u avanture po celome svetu, uključujući i Evropu prve trećine 20. veka. Sasvim neočekivano, ova serija je bila izvrsna, i poklanjala je pažnju pre svega kulturnim pojavama: u njoj se pojavljuju evropski intelektualci, kao Pikaso ili Franc Kafka, antropolog-pionir Bronislav Malinovski, avangardni pokreti, političke ličnosti ključne za istoriju 20. veka i slično. Kroz dogodovštine mladoga Indijane Džonsa su deca, ali i stariji, mogli razumeti kako se rađa zanimanje za prošlost, uzroke, vladajuće naracije, tumačenja, skokove i neočekivane razvoje. Teško bi se mogla naći bolja kombinacija pedagogike i zabave. Zahvaljujući dobroj saradnji sa stručnjacima, Lukas je ostvario nešto uistinu korisno za obrazovanje. Publika je posle gledanja bila upućena da otkrije ko su bila imena koja su se pojavljivala u seriji, nije bilo mistike niti plitkih objašnjenja, a mladi Indijana bio je neka vrsta ekrana na kojem se projektovala istorija sveta u vrlo precizno određenome dobu, čije posledice još i danas osećamo. No bilo je pitanje prave tržišne odluke kada će se stvaraoci Indijane Džonsa okrenuti prvom, uspešnom proizvodu. U jednoj od TV epizoda pojavio se i Harison Ford u ulozi zrelog Indijane Džonsa...

I konačno, novi proizvod je pred publikom. Indijana Džons je u svojim realnim godinama, šezdesetim, i konačno se venčava sa svojom prvom i najvećom ljubavi, koja isto tako nimalo ne sakriva svoje godine. Publika koja je bila mlada kao i junak kada se pojavio prvi film trebalo bi da razume ovu pohvalu, i da ostane verna. Doduše, par ima i već odrasloga sina, očitog namenjenoga nastavcima. Američki satiričari, posebno časopis *Mad*, nisu izdržali da novoga Indijanu Džonsa ne predstave sa – staračkim stalkom za hodanje. No novi-stari Indijana Džons ima ozbiljnije probleme. Živi u pedesetim godinama, antikomunistička histerija je na vrhuncu, a on se bori protiv zlih komunista, koje predvodi dama slična jedino najluđim nacističkim fantazijama. Pravi naslov filma bi morao biti Indijana Džons i prva sovjetska žena u svemiru, jer ova dobro dizajnirana sadistknja ima samo jednu pravu želju – da dobije više znanja od nenaklonjene izvanzemaljske civilizacije. Za razliku od Indijane Džonsa, koji je već u poslednjem filmu stare serije podlegao religijskome zanosu, nažalost, i koji u ovome filmu podleže najbednijem obliku verovanja današnje kulture – superiornim vanzemalcima, ona predstavlja pravu radoznalost za nepoznato. Dok su prethodni, a naročito prvi film iz 1981, dali model oblikovanja popularne kulture, ovaj film sledi njen rep... U filmu se doduše pominju Indijevi podvizi u Drugome svetskome ratu – Lukas valjda otvara mogućnost da napravi još koji film-zakrpu kao u slučaju *Zvezdanih ratova*: jedino se možemo nadati da u njima neće biti vanzemaljaca. No, energija prvoga filma, koja je pozivala na istraživanje i sticanje znanja izvan već utvrđenih kalupa, nepovratno je izgubljena.

Za prvi film sam čekala u redu za ulaznice; drugi i treći pamtim po evropskim gradovima u kojima sam ih gledala, i po zabavnim razgovorima pred TV ekranom posle emitovanja filma. Najnoviju epizodu Indijevih avantura gledala sam u ogromnom i praznome

bioskopu u kojem su se sedišta tresla, naginjala, prskalo nas je vodom, sevale su munje izvan ekrana: najzabavnije je bilo uživanje nekoliko klinaca u redu ispred. Savršeno pripremljeni na glupavi rasplet, oni su novu avanturu Indijane Džonsa primili sa hladnoćom tipičnom za majstore elektronskih igrice. Mogla sam im samo zaželeti da ih u školi ili kod kuće neko u jednome trenutku obdari kompletom TV serije o mladome Indijani Džonsu i da kao posledicu dožive želju da prelistaju kakvu knjigu u potrazi za dodatnim informacijama. Utopija? Lukas i njegova generacija uspešnih mitologa stvorili su figuru koja je deo naše svakodnevice; prvo su ga uzdigli u sfere koje su obećavale radoznalost i želju za znanjem, da bi ga konačno bacile na smetlišće prežvakanih sujeverja. Pouka? Ne mešati istinu, koja se dobija u crkvi, i želju za proširivanjem znanja, koja se dobija gde god su knjige, znalci, strast za otkrivanjem.

Homonospore II Svetlana Slapšćak

OSVETA HANE ARENT?

avgust 2008.

Romanopisateljka skenirala Karadžića pre nego što je javno proguslao? Karadžić se lečio u Beču, letovao u Dalmaciji, rašljario po Havajima, izronio srpsku piramidu kod Nove Gvineje? Akuna mata-ta? Kud se denu banalnost zločina, taman kada smo je konačno svi pročitali, i kada je postala standardni deo mislenog aparata kojim se služimo da zločin opišemo? Samo pitanje vremenskoga otklona: Hana Arent je Ajhmana posmatrala tokom suđenja, i banalnost detektovala upravo iz pitoreskne prošlosti moći, nadutosti, besramne samouverenosti, cirkusa uniformi, oružja, rituala, bahatoga gacanja po krvi. Folklor Ajhmana je doduše sasvim različit od guslarskoga, a ništa manje sulud i ekscentričan. Banalnost je ostala kada je sve ostalo oljušteno na suđenju: tu banalnost ćemo sada gledati na sude-

Esaji i komentari

nju Karadžiću. Retorika te banalnosti će se samo po performansu razlikovati od Šešeljeve. Razlika u drčnosti? I te kako: Ajhman se bojao smrtne kazne, haški optuženici toga straha nemaju.

Zato mi dozvolite da uopšte ne krenem po klizavome putu koji direktno vodi u divljenje jatačkoj mreži, običnim ljudima ali Srbima, inventivnim nacionalnim mozgovima koji su sve te trikove smislili, uverenju da smo im *opet smestili* (svima drugima) itd. Karadžić je, zaštićen silama i institucijama koje su smatrale da poseduju patriot-ske kriterijume u takvim oblicima da pomoću njih mogu kukavički ubiti predsednika vlade i ispasti junaci, izvodio svoju malu i bednu predstavu. U prvoj seriji Cirkusa Montija Pajtona pojavljuje se provincijalni policajac, koji na početku proganja zločinca, ali se zatim gubi u svojoj umetnosti prurušavanja, pa na kraju samo nastupa kao: završnica ove briljantne karijere je, ako se ne varam, da se pojavljuje kao Reti, u kostimu pacova (u pozorišnoj verziji Vetra u vrbaku Keneta Grejema). Epizodu prate sjajni prikazi u novinama, koji samo podcrtavaju potpuni apsurd transformacije.

Zaštićen pomenutim silama, Karadžić je do mile volje mogao paradirati i u pacovskome kostimu, sa ogromnim uspehom u medijima i na javnoj sceni, u dubokoj narkozi od proleća 1999. Mogao je čitati pesme u Udruženju književnika Srbije, mogao je izlagati referate u SANU, mogao je poučavati versku geografiju na sastancima Obraza pa i na Bogosloviji, mogao je voditi seminare o relaksaciji za službenike banaka, prepoznat ili ne, sasvim je svejedno. Nije mu bila potrebna nikakva zavera svih vernijeh Srbalja, dovoljno mu je bilo da ga čuvaju mnogo, mnogo bolje nego Đinđića ili, jezik pregrizla, Tadića. Jedino su se njegovi čuvari mogli bojati ponekoga nekontrolisanoga stranca ili domaćeg izdajnika. Drugim rečima, u takvom *okruženju* mogao je stalno i dosledno biti banalan, što je osnovna odlika njegovog uma.

Tu istu odliku prepoznajemo kod većine vođa-vojnika-ubica jugoslovenskoga rata, bilo da su ozbiljno mešali karte, nameštali u pozadini, ili samo sudelovali u poboljšanju kulturnoga života na frontovima. Posvuda je primetan isti nivo *snalazljivosti* karakterističan za banalne i priglupе, naime priču na dve ravni: laž za one koji nisu deo grupe razumevanja, kulture intimnosti kako je naziva Majkl Hercfeld, čija je knjiga objavljena i na srpskome (XX vek Ivana Čolovića), istina uz namig za *naše*. Primera radi, radikali obećaju redare i strogu kontrolu protiv nasilja na demonstracijama, i onda na najmanjim demonstracijama u poslednje vreme bude ranjeno policajaca više nego ikada. Neću ići tako daleko da tvrdim da su policajci, naklonjeni toj političkoj opciji, sami podmetali svoja tela – naprotiv, reč je o političkoj grupaciji koja po definiciji, hladno i banalno zastupa, priprema i izvodi nasilje koje je jedini izraz mislenosti grupe.

Stvari su teže nego što izgledaju: u Holandiji je onomad zbog odgovornosti za srebreničke pokolje pala vlada, ali su se vojni zapovednici izvukli upravo na tome da su im Mladić i Karadžić prostački i banalno – lagali. Laž je deo bele, pretežno protestantske kulture, severnoatlantskoga sveta sa obe obale, i smatra se lošom, koliko god mnoga društva na toj osnovi boluju od hronične hipokrizije. Naročito se smatra lošom ako je otkrivena. U kulturnoj intimnosti balkanskoga tipa, prepoznatljivoj i u mnogim islamskim kulturama, laž je deo kodifikovane komunikacije, i smatra se uspelom i ako je otkrivena – pod uslovom da je neko vreme delovala. U banalnoj pripremi za svoje nastupe u Hagu, Karadžić već gusla o pretnji otrovom od strane Holbruka: uspeh kod naših je garantovan.

Zato se ne čudim, još manje divim romanopisateljki, publici guslarjenja, i gadi mi se namigivanje naših našima. Karadžić je ušao u proces u kojem su mogućnosti da ode nekažnjen realne koliko i

mogućnost da sedi koliko mu je dosuđeno. Biće dosadno, banalno, žalosno, žrtve će patiti još jedanput, ocenjivaće se njihova uverljivost, umetnica će u *projektu* porediti njihovo sećanje i realnost mrtvih, da bi utvrdila, u korist Karadžiću, da je njihovo sećanje netačno: dakle, žrtve ne postoje. Samo je jedna uteha: Hana Arent je imala pravo.

GEOGRAFIJA GLUPOSTI

septembar 2008.

Pred izbore u Sloveniji, u ovu nedelju, jedino pitanje opredeljivanja jeste hoće li većina državljana te zemlje biti isto onoliko glupa koliko i većina Italijana, koji su izabrali Berluskonija, većina Francuza, koji su izabrali Sarkozija, da i ne pominjemo paralele koje nisu upisane baš u parlamentarne izbore, kao što je ona da je Putin opet realno na vlasti, ili Mugabe, niti znane istorijske primere izborne gluposti u Srba. Da nije reč o kratkome pamćenju, već o gluposti, potvrđuje primer premijera Janeza Janše, koji je sebi dozvolio da se pojavi nedavno na otkrivanju spomenika pokojnome Janezu Drnovšku, protiv čega je bila porodica i sa njom solidarno celokupna politika, i da na tome mestu izrekne nekoliko gorkih misli o tome kako su *drugi* zagorčavali život Drnovšku dok je bio živ, i nisu ga slušali: za života Drnovšeka, upravo je premijer Janša bez zadržke javno vređao predsednika republike Drnovšeka i pokušavao da mu *smesti* afere, a ovaj nije hteo da se sa njim pojavi ni na državnim proslavama, uporno je kritikovao vladinu lošu politiku i posebno otvoreni rasizam prema Romima, i konačno je Janšu u intervjuu nazvao *princom tame*. Ova zaista morbidna intervencija nije imala negativne posledice na Janšin rejting. Koliko prošle nedelje, pojavile su se ozbiljne sumnje iz Finske da je Janša upleten u korupciju oko kupovine oružja – dovoljno bi

bilo da je već znao nešto o tome, a kao premijer je naprosto morao... No pustimo finske kriterijume za korupciju, ostanimo samo pri tome da je posle otkrića afere, sramotnoga niza diplomatskih gafova i učešća u satiričnoj emisiji finske TV iz čistoga neznanja (gluposti), Janši rejting porastao: takav pokazatelj gluposti opravdava upoređivanje sa Italijom i Francuskom.

Nedavno je u Nemačkoj dobijanje državljanstva uslovljeno komplikovanim i velikim upitnikom, u kojem je moguće ponuditi mnogo različitih odgovora. Debata još traje, ali izvesno je jedno: da bi usporila i smanjila davanje državljanstva manje zaželjenim nenemcima, konzervativna vlast je smislila nešto što je direktno potkopava – zahteva da nenemci budu pametniji od Nemaca. Manje ili više posredno, mnoge države zahtevaju pismenost kao uslov dobijanja državljanstva. Onima koji su rođenjem dobili državljanstvo, dakle *prvima*, dozvoljeno je da budu nepismeni – i dakako glupi. Jasno je da ljudska prava po sebi nikako nemaju veze sa pismenošću, ali pismenost jeste jedno od ljudskih prava. No taj paradoks me manje zanima od onoga koji je tako očito traumatična tačka desnih političkih opcija u današnjem svetu: sve imaju problem sa pameću i glupošću, sve računaju na odgovor biračke gluposti na svoju pamet odnosno glupost, i sve operišu sa pravima koja su data rođenjem od pravilnih roditelja na pravilnome komadu zemlje. Neću se truditi da u istoriji tražim primere desne pameti, sada me zanima samo desna sadašnjost, u kojoj vidimo tako neverovatne primere zaborava i gluposti. Levu sadašnjost ne vidim, možda se naslućuje leva budućnost u Južnoj Americi, ali ni to nije moja tema.

Fascinantan primer desne sadašnjosti je srpska politička situacija. U njoj su se veselo probudili i aktivirali manje-više svi preostali monstumi iz doba Miloševića, živi spomenici srpske izborne gluposti, a retki primerak sa desnice koji je malo došao pameti,

izgubio je politički položaj. O čemu je reč? U osamdesetim godinama često sam bila u situaciji da strancima, koji za nepoznato traže jasne pojmove, objašnjavam kako je jedina stranka na vlasti u Jugoslaviji desna, premda se obeležava kao komunistička: sva njena politika spadala je u klasičnu desnicu. Samoupravljanje, kao ingeniozna ideja o kapilarnoj demokratiji (bar za prodaju svetskoj levljici), uništeno je sistemskim začepljenjem vena i arterija demokratije, pa je u kapilare stizao samo otrov; nesvrstanost je, sem neuništivoga sekundarnog efekta emancipacije kolonizovanih, značila očuvanje najgorih tiranija. Kako god da je bilo, komunisti su od svojih članova zahtevali ne samo pismenost, nego i čitanje nekih knjiga: te obaveze današnji Srbin nema. Ovaj imperativ gluposti je Milošević udružio sa starim sistemom laži, i proizveo jedinstveni državni fenomen naci-socijalizma sa nemuštim diktatorom. Izgrađivanje, negovanje i nagrađivanje gluposti postala je najuspešnija industrija države, sa logičnim državnim sunovratom, sa osipanjem i odlaskom pameti i povremenim, uglavnom uzaludnim, otporom.

Drugi zgodan pimer, ovaj sa srećnim završetkom bar za kraće vreme, jeste grčka vojna diktatura 1967-74. Pukovnici su hteli da zavrnu vrat elitama, dakle i pameti, pa su na univerzitate doveli seosku decu. Deca su brzo pročitala potrebne knjige, i za nekoliko godina podigla pobunu, koja je na kraju, uz mnoge studentske žrtve, odnela i pukovnike i ponovo uspostavila parlamentarnu demokratiju.

Studije, komplikovani upitnici, odlasci drugde, povlačenje – sve je dobro za pamet. Za razliku od gluposti, koja zahteva veliko ulaganje, nasilje, žrtve, pamet ne zahteva skoro ništa, sem želje za pameću. A ona još nikada nije zabeležena na desnici. Kada levljice bude u političkoj geografiji Evrope, prepoznaćemo je samo po tome.

Izbori u Sloveniji su prošli sa minimalnom pobjedom neformalne i pred same izbore improvizovane koalicije levih stranaka, ali su prošli: nisam se mogla ne setiti autora koji razlaže da je u današnjem svetu manje od osmine građana sposobno da razumski razloži svoje političko opredeljenje... Nije reč ni o kakvoj posebnoj nadi. Reč je samo o minimalnoj osnovi za razumna rešenja, koja se mogu ali i ne moraju očekivati u naredne četiri godine.

Šta je moglo doprineti ovome rezultatu izbora, sem skoro neverovatno paranoičnoga ponašanja stranke na vlasti i njenoga dubokog uverenja da su građani *njihovi*, dakle sposobni da veselo poližu svaku laž i da je još progutaju? Volela bih da mislim da je to bio humor, dobro natopljen sakrazmom i ironijom. Nekoliko meseci pred izbore, Mladina je objavljivala strip, koji se u obliku knjige pojavio neposredno pred izbore i postao bestseler, Soko i golubica. Autor teksta je Lovro Matič, autor crteža se zasada krije pod nadimkom Toto. U stripu je u maniru ljubavnih romana doktorsko-alpskog podžanra opisana slovenačka politička situacija, sa realnim imenima, a sa osnovnom *pričom* o ljubavi predsednika vlade prema mladoj lekarki, koja je isto tako realna. Autori stripa su dakle samo *užanrili* realnost, koju je provladina štampa već obilato potapala u šećer, dodali su preterivanje već postojećem neukusu. Negativci, uglavnom političari leve opcije, prikazani su kao čudovišta, *crveni*, udbomafija, moralne nakaze, Janša sam i njegovi kao hrabri borci protiv komunističke napasti. U završnoj epizodi, mladence ispraćaju pozitivni likovi, sa pesmom „Sutra nam pripada” – da li se još neko seća filma Kabare? – sa trakama na kojima piše SDS (Janšina partija) na rukavima košulja: ukratko, strašnije i očitije nije moglo biti. Par na kraju sedi u idiličnom alpskome pejzažu, sa proročkim

rečima da će se junak kad-tad *vratiti* – najbolje predizborno predviđanje koje smo videli.

Posle rezultata izbora, Janša nije uspeo da čestita protivniku, nego je odmah izneo nekih desetak mogućnih zavera levice koje su omogućile nepravednu pobjedu: autori stripa su, istini za volju, imali lak posao, a mogu slobodno i da ga nastave. Između ostalog, Janša je optužio Ljubljanu da je *pobedila* (i to pokvareno) Sloveniju, što je, čini mi se, nepravično veliki kompliment za Ljubljanu. Skoro sam sigurna da su u stripu uživali posvuda po Sloveniji oni kojima je urbanost upisana u obrazovanje i senzibilitet. U najnovijem broju Mladine autor teksta stripa je dao intervju, u kojem nastavlja istim burlesknim stilom. Ne mogu da zamislim bolje adaptiran nastup. Nade ima, zabava se nastavlja. Pazite šta govorite, političari, neki ludak vas može uzeti ozbiljno, i otkriti da ste potpune budale!

U relacijama Srbalja i Slovenaca, odnosno u srpskoj kolonijalnoj nadutosti, duhovitost nikada nije bila povezana sa Slovencima, dok je sa druge strane vladao isto tako glup, samo pozitivno obojen stereotip o supremaciji srpske duhovitosti, šarma i retoričke veštine. U stvarnosti, Coraxa su odbacivali i zabranjivali kao i Franka Jurija u Sloveniji (posebno oni koje smo smatrali *našima*), a obojica su lucidno i korozivno beležila krajnju ludost svojih svakodnevnica. Sem bljutave istine da humor i talenat nisu nacionalno raspoređeni, ostaje još i to da karikatura, strip, duhovit tekst i svet obrnut na glavu u burlesknom obratu mogu još uvek izazivati delovanje onoga zbog čega su omrznuti u svakoj vlasti – razuma. Glupost je uvek smrtno ozbiljna.

Zapravo sam srećnija zbog upada humora nego zbog rezultata izbora, jer je svako bivanje na vlasti opasno, a očekivanja skoro nikada dočekana. No ako postoji humorna higijena, razum je izlo-

žen stalnoj vežbi i osvežavanju. Toliko volim smeh, da sam sklona padanju u jeftinu bio-argumentaciju kada o njemu pišem...

Možda su stvari uistinu jednostavnije u jasno podeljenoj crvenocrnoj Sloveniji, u kojoj antifašizam nikada nije mogao biti ozbiljno ugrožen, i u kojoj će politika bar još neko vreme klizati po fifti-fifti liniji. Možda će jača doza i šira raspoređenost smejačke kulture nekad udariti po rasizmu i bigotnosti i tamo naneti pravu štetu? Ili će trenutak veselja nestati već naredne nedelje, kada evropska recesija udari svom snagom po mekšim evropskim delovima? No intenzivna upotreba satire/humora/cinizma/ironije/burleske mogla bi i drugde doprineti stvaranju trenutnih, kratkih i uskih prostora-vremena. Moji italijanski prijatelji smatraju da je odumiranje humora doprinelo pobedama Berluskonija: nisam im baš verovala, a sada ću im se izvinuti. Kada moji beogradski prijatelji dobiju Sokola i golubicu na slovenačkom, sa drskim zahtevom da se malo potruđe i strip pročitaju, znaće dobro da se i njima izvinjavam. Ali još uvek očekujem da se nešto tako razumno, zdravo i ludo, pojavi i u Srbiji.

300

oktobar 2008.

Ne, nije reč o filmovanome stripu za manje pametne dečake. Reč je o jednom od retkih prijatnih događaja iz najviše kategorije – onih koji drže nadu nad vodom (ili kaljugom, kako hoćete). Oktobra meseca učestvovala sam na skupu posvećenome Žan-Pjeru Vernanu, umrlom pre nešto manje od dve godine, koji se održavao u Kolež d'Fransu i u novim prostorijama nekoliko institucija koje se bave antikom, zapravo u starim prostorijama Narodne biblioteke u Parizu. Publika i učesnici su održavali broj od oko 300 sve do kraja, u nede-

lju. Došli su mnogi prijatelji Žan-Pjera Vernana, ali skup nije imao ničega komemorativnog. Čak ni Godelije, asistent Kloda Levi-Strosa i prijatelj Vernana, nije na kraju skupa pleo uspomene, već oštre opaske o tome kako su se antropolozi njegove generacije navikavali – zajedno sa Levi-Strosom – na potpuno novi tip proučavanja. Broj od 300 se dakle odnosi na levicu francuske antropologije i istorijske antropologije od šezdesetih godina pa do danas, i u tome kontekstu je impresivan. Nastupili su i ljudi iz kulture, režiseri, neki od njih još uvek članovi komunističke partije, što im je danas oprošteno. Glavni deo grupe od 300 su naime oni koji su se odlepili od partije tokom 1968, a posebno posle sovjetske okupacije Čehoslovačke. Jedan od retkih *vernih* je rekao da je odlazak intelektualaca iz komunističke partije zauvek raskrojio intelektualni pejzaž Francuske: ovo priznanje je naišlo na opšte odobravanje.

Inače je svega bilo na ovoj nezamislivo bogatoj gozbi: duhovitosti, kritike, potpuno novih tumačenja, oštine, nepokoravanja, nepoštovanja važećih vrednosti. Vernanov duh se morao jako veseliti ovolikome prisustvu veselih staraca i mladunaca pijanih od susreta sa samonepriznatim veličinama. Moj mladenački idol, američka profesorka koja je na glavu postavila tumačenje grčke drame sa staništa roda, drugog jutra mi je za doručkom sva obasjana rekla: „Pa još i ova dobra vest!” Prethodne večeri su naime objavili da je Hajder jako ubrzao svoju karijeru. Profesorka je inače Jevrejka.

Trećega dana, kada sam govorila, imala sam mogućnost da sa scene gledam publiku. Pre mene je govorio kolega iz Lila, oduševljen sobom i svojim izlaganjem, koje je možda upravo zbog toga imalo neočekivan efekat: 300 je naprosto zaspalo. Gledala sam cvet francuske leve antropologije, njenu prošlost i njenu budućnost kako u najneočekivanijim pozama polako gubi svest: neki profesorski izučeni za laku dremku u ozbiljnoj pozi, neki spontano zavaljeni

bez brige kako će izgledati, neki nevino naslonjeni na ničim izazvane susede, neki zvučno izražavajući svoje blaženstvo. Ovaj prizor bio je u svakome pogledu neodoljiv, a kolega iz Lila ništa od toga nije primećivao, i sa sjajnom retorikom je nastavljao svoje dosta dobro argumentovano mišljenje. Mali problem je nastao kada se iz mikrofona ispred predsedavajućega začuo relativno nežan zvuk negde između pčelinjega sporazumevanja i mačke sa neprijatnim snovima, ali ga je predsednik maestralno pokrio srušivši, kao slučajno, izdajnički mikrofon. Sebi u prilog mogu reći samo da je moje izlaganje probudilo 300.

Pouka puna nade je to da postoji kultura u kojoj leva orijentacija jedne *leve* discipline može da sakupi 300 pristalica spremnih da se međusobno počerupaju oko metodologije i teorije na skupu posvećenom mrtvome Nestoru discipline, te da ga time izvesno ožive; drugo, da je partikularizam i okupljanje po nišama nužno, čak i kada podrazumeva slabiji društveno-ekonomski položaj; treće, da je političko maskiranje koristoljubivo; četvrto, da levica još uvek proizvodi ono najprovokativnije, najzanimljivije, najprodornije u humanistici. I na kraju, da sam sebično napunila baterije za duže vreme.

NACIFIKACIJA MEMORIJE

novembar 2008.

Knjiga Danila Udovičkog Treći juni 1968: od kritike svega postojećeg do uništenja svega postignutog (Prometej, Novi Sad, 2008) dirljiva je knjiga, napisana u jednome dahu: to nije stereotip, već rezultat stilističke analize. Reč je naime o jednom izlivu sećanja, jednom dragocenome toku, koji snagu crpe pre svega iz godina ćutanja i premišljanja. Takvih svedoka '68. je malo, falsifikata, intervencija, cenzure

– previše. U prošloj godini, kada je prvi put došlo do neke ozbiljnije refleksije '68. i neke objektivne percepcije događaja (mislim pre svega na konferenciju na Filozofskom fakultetu i na izložbu na Novom Beogradu), ispostavilo se da učesnici žele da obnove pre svega svoju nekadašnju ozbiljnost i analitičnost. To je dovelo do ozbiljnih suočavanja, koja su na čast istoriografskoj etici onih bolje očuvanih. Tako je, recimo, Mihajlo Marković pomolio svoj lik pred ljudima koji vrlo dobro pamte šta je sve radio, i kako je uspeo da umrlja, ponizi i počudovišti sve što je uradio u poslednjih četrdesetak godina svoje uspešne karijere, uključujući i to što je on jedini na skupu predstavljao vlast, bogatstvo i moć, a većina ostalih fakultetske, istraživačke i NGO luzere. Relativno malo je bilo onih koji su dodali mikro-istoriju, antropologiju svakodnevice, ili ono što je njih promenilo '68. Zato mi se činilo, koliko god da cenim objektivnost i postojanost, da knjiga Danila Udovičkog predstavlja upravo dopunu u tome smislu: lična, otvorena, poštena, dosledno subjektivna priča o tome šta je '68. značila za naše duše, čak i ako je grubo oblikovala naša tela. Drugim rečima, konačno samo ljudski pristup, sjajan primer sećanja kao žanra diskursa. Dobila sam knjigu poštom, pročitala je u jednome dahu, i nekoliko sati kasnije saznala da – opet! – držim u rukama zabranjenu publikaciju. A samo koju nedelju ranije, seirila sam nad nezgrapnim i uzorno kratkim primerom cenzure književnoga dela u Sloveniji! U pitanju je bila knjiga Gorana Vojnovića o potomcima neslovenaca, u kojoj je neki policajac našao elemente vredanja njegove službe. Ministarka unutrašnjih poslova je reagovala munjevito i zbrisala sramotu, ali je jedan dan bio – kao nekad.

Problem nije u knjizi Danila Udovičkog. Autor bez zazora priznaje nejasnoće u svome sećanju, čak i to bez prave potrebe: ne treba se izvinjavati za odlike žanra, za razumljive pore i propuštene petlje u tkanju koje je dragoceno upravo zato što je nejednako i lično. Problem je u tome što napadači na Danila Udovičkog (a branitelji

Milovana Đilasa) otvoreno zastupaju princip jednog kontrolisanog, njima korisnog sećanja. To sećanje zastupaju (i zatupljuju) imena: ko drugi, nego Matija. No pre svega, to sećanje drži većina, to je imaginarni koncept, glavno oruđe naci-mislilaca, a navodno i njihov glavni plemeniti cilj. Ta lažljiva bezimena većina *zna* da je Borislav Pekić bio duboko veran na pravi, a Miro Glavurčić na pogrešan način. To što je Danilo Udovički pomešao ovu dvojicu – a priznajem da posle Matijine i drugih intervencija uopšte nisam sigurna u to – za nacifikovanu memoriju je strašan udarac, koji u punoj meri zaslužuje odbranašku tešku artiljeriju: Danilo Udovički je naime dirnuo u sistem u kojem se bez prestanka istih falsifikuje prošlost da bi izgledala kako treba za manipulisanu budućnost. Tu spada prisvajanje Đilasa, vulgarizacija Pekića, potpuni *izbris* Glavurčića. Kako se uopšte usudio da biva u Beogradu? A tek Matoš! Što se tiče intervencije Đilasovoga sina, ona mu neće poboljšati utisak koji za sobom ostavlja već dugi niz godina: nikakav mislilac, bedan političar.

Možda me sećanje vara... ali ne sećam se neke Đilasove greške u poslednjim godinama života, izražene simpatije za srpske nacionaliste i ratne huškače, srpske teritorijalne interese, ili bilo čega što su zastupali Matija&comp. *Lukavi* naci um se dosetio da je bolje prisvojiti Đilasa nego od njega po smrti praviti neprijatelja. Slično je već napravljeno sa Pekićem, čiji aristokratizam, obrazovanje i cinizam srboborci nisu mnogo voleli, ali su poskočili od sreće kada je ovaj, ugrožen bolešću i nerazumnim povratkom u Beograd, krenuo da hvali rat i čak se politički aktivirao. Prestala sam da cenim pisca, ostalo mi je njegovo delo.

Đilas je danas odlična meta za svojatanje. U takvome procesu je zaista ozbiljan problem ako se pojavi ne nešto bitno drugačije ili ugrožavajuće po sećanje o Đilasu, nego nešto što potkopava novu

verziju o Đilasu. *Pogrešno sećanje* uništava namernu laž. Zapravo, bilo kakvo sećanje potkopava namernu laž: Đilas treba da ostane posed nacifikovane memorije, predmet mitizacije. Napad na Danila Udovičkog, sa sve grotesknim zabranjivanjem knjige i uspostavljanjem dinastičkih prava na sećanje, ne treba nikoga da iznenadi. Oštrina i agresivnost samo pokazuju koliko je važan inače skoro nevidljivi posao menjanja sećanja, da bi se mitologizovalo: taj aparat treba da bude spreman u svakome trenutku, posebno uspešan posle perioda apatije i nebrige za savest i odgovornost građana. Neogodovna vlast taj posao institucionalizuje.

JUGONOSTALGIJA I SMEH

decembar 2008.

Kada sam dobila poziv da prisustvujem konferenciji koja nosi naslov „Politika sećanja u bivšoj Jugoslaviji“, ja sam razumela da je reč o konferenciji o „Politici sećanja o bivšoj Jugoslaviji“. Veza između „u“ i „o“ je ključna. Mislim da je sa naučne i etičke tačke gledišta potpuno opravdano da se više ne govori o „bivšoj“ Jugoslaviji. Ona je istorijska činjenica od 1919. do 1991. godine, zvala se Jugoslavija i nema razloga da je zovemo „bivša“, jer njeno ime više ne postoji u političkoj, ali zato postoji u historiografskoj praksi.

Politike sećanja u bivšoj Jugoslaviji su imale vrlo ambivalentnu ulogu, one su se usklađivale sa kulturnim monopartijskim planovima, te sam u tom smislu veoma zahvalna bivšoj partiji što je u moju mladost pustila Politikin zabavnik, a poštedela me partizana sve do poznih 70-ih godina, tako da je njihov upad u edukacioni sistem nastupio relativno kasno.

Sa druge strane, ta tvrda organizacija sećanja, posebno sećanja na Drugi svetski rat, imala je negativnu posledicu u tome da se sa prvim širenjem medijskog prostora, slobode i liberalizacijom raširio i dijapazon identitarnih naracija koje su parazitirale na Drugom svetskom ratu. Tako da je vrlo teško ozbiljno govoriti o „u“, sem ako „u“ ne povežemo sa jednom vrlo negativnom pojavom, koju ja u svome radu nameravam da dekonstruišem, a to je nostalgija. Nostalgija je katastrofalna pojava, i koliko god je za neke ljude i u neko vreme bila dobra terapija, mislim da je krajnje vreme da se izbaci iz naše, bar ozbiljnije, upotrebe.

Daću dva primera koji pokazuju da mišljenje „o Jugoslaviji u Jugoslaviji“, i „u Jugoslaviji o Jugoslaviji“ treba da se stavi u jedan moderan kontekst. S jedne strane to je razvoj nauka i naučnih disciplina koje su prilično zapostavljene, kao što su balkanologija, kritika kapitalizma, a sa druge filozofska poddisciplina „filozofija sreće“. Mislim da se Jugoslavija upisuje u filozofiju sreće koja je nekako napuštena od 18. veka pa nadalje, ako izuzmemo Ernesta Bloha, i da je krajnje vreme za reviziju filozofije sreće u nekom utopijskom prostoru koji se, bar na ovome terenu, može zvati Jugoslavija.

Daću još dva primera kako se mišljenje o Jugoslaviji mora upisati u kolonijalne diskurse i postkolonijalnu teoriju. Krajnje je vreme da taj element uzmemo kao instrument i da njime vratimo neke od ignorantskih udaraca koji se danas zadaju ne samo u području medija i popularne kulture, već na žalost i u naučnom diskursu.

Pre nekog vremena zvala me je jedna holandska TV autorka i molila za pomoć jer hoće da snima dokumentarni film o Jugoslaviji, o „dve strane rata“, trebalo je da joj ja pomognem da nađe te dve strane rata. Kada sam je pitala koje su to dve strane rata, ona mi je objasnila da su to oni koji su bili protiv Nemaca i oni koji su posle trpeli. Kako

živim u Sloveniji, gde je vađenje kostiju na televiziji bilo popularno skoro četiri godine, manje-više dva puta nedeljno, znala sam na šta misli. Pošto se u meni akumuliralo mnogo iracionalnog besa, odgovorila sam joj tako što sam je pitala da li su u Holandiji imali javnu debatu između onih koji su bili za spasavanje Ane Frank i onih koji su bili protiv, odnosno za denunciranje porodice Frank. Pa neka se te dve strane demokratski sukobe u javnoj debati, da vidimo ko je tu u pravu – oni koji smatraju da Jevreje treba ubijati u konc-logorima ili oni koji su smatrali da Jevreje treba spasavati. Naša saradnja nije nastavljena, ako ne na obostranu korist, ono na jednostranu štetu.

Drugi primer je primer naučnoga diskursa. U jednom evropskom projektu koji sam predložila ovoga leta, ključnu tačku sam zamislila kao ponovno čitanje i naučno valorizovanje jednoga časopisa koji su u Jugoslaviji izdavali jedan Hrvat i jedan Srbin, Petar Skok i Milan Budimir – Revue internationale des Études balkaniques, između 1932. i 1938. godine. Taj časopis je ne samo sačuvalo prvobitnu jugoslovensku energiju onih koji su Jugoslaviju zamišljali u Beču pred Prvi svetski rat, nego je istovremeno ponudio i jedan model balkanologije koji je, na žalost, posle Drugog svetskog rata potpuno rasturen i koji je prešao na nacionalnu osnovu. Tako danas više nema međunarodne balkanologije, već postoje bugarska balkanologija, grčka balkanologija i druge, koje su međusobno duboko posvađane, posebno oko pitanja Makedonije.

Ukratko, ja sam izložila situaciju toga časopisa u kojem su pisali najveći umovi i stručnjaci toga doba i dobila recenziju jednog gospodina iz Prinštona koji je u komentaru napisao: „Is it a matter of faith?“ Pošto gospodin ne zna za taj časopis, niti zna šta je to balkanologija ni šta se dešavalo na Balkanu, on ironično pita „Da li mi to treba da verujemo?“. Naravno da ne treba da verujete, treba da pročitate. Problem je u tome što je Revue internationale des Études balkaniques pisana

na svim jezicima, svako je mogao da objavi na kojem god jeziku hoće; naravno, predominantni su bili engleski, francuski, nemački, italijanski, ali bilo je grčkog, slovenačkog, srpskohrvatskog i drugih jezika.

Dakle, na ta dva primera insistiram – da je kolonijalna reinvenija Jugoslavije do te mere napredovala i da je danas do te mere opasna da mi moramo smatrati svojom dužnošću da ponovo uzmemo Jugoslaviju u ruke, ne možda kao politički projekt, ali svakako kao naučni projekt. To je dobar zadatak za mlađe intelektualce, da se pozabave time šta se zapravo događalo i koje su zapravo recepcije Jugoslavije. S jedne strane, to je sigurno otvaranje Pandorine kutije, toga sam svesna, jer sam veći deo svog aktivnog života provela takoreći rušeći bivšu Jugoslaviju, sa određenim posledicama i cenama koje sam platila, smatrajući da onakva kakva je može da se popravi. Drugi su smatrali da ne može da se popravi i danas živimo sa tim rezultatom.

Propast Jugoslavije se više ne upisuje u lokalne i regionalne pojmove, ona se mora upisati u dekolonizaciju i krizu kapitalizma, jer drugačije rešenje ne može da se misli. U nekom smislu kriza kapitalizma nam pomaže da revidiramo, odnosno da rekonceptualizujemo Jugoslaviju.

Zašto mislim da je nostalgija tako negativna? Zato što iz depresije i očajanja, iz jedne melanholične filozofske misli, uglavnom reinventira ono što je u nekadašnjoj kulturi bilo najvidljivije, najjednostavnije i najkičastije. Obnova partizanstva na nivou *abažavanja* novih stripovskih heroja ili nošenja uniformi o proslavama ili pevanja partizanskih pesama sa babama i dedama, emotivno je naravno zadovoljavajuća, ali kognitivno uništavajuća. Duboko sam uverena da nova konceptualizacija Jugoslavije toga mora da se odrekne, da prestanemo da patimo za sirom Buca i Gavrilović pašetom, uostalom ovu drugu imamo, nije nestala, ali neke druge, važnije stvari jesu.

Na nivou kristalizacije svakodnevice u *šećeru*, treba da je se odrekemo i da primenimo jedan drugi model kristalizacije, isto toliko transparentan koliko i *šećer*, ali zdraviji za naša tela i duh. Ta vrsta nostalgije značila bi pre svega legitimizaciju žala za Jugoslavijom u intelektualnim krugovima. Dakle, dozvoljeno je žaliti za Jugoslavijom i njenim realnim, produktivnim i još uvek važnim dostignućima, od kojih su neka direktno upisana u današnju svetsku krizu kapitalizma, kao što su jednakost, pravo na rad, zdravstvena zaštita, jednakost rodova i tako dalje.

Drugi aspekt upotrebe i dekonstrukcije nostalgije jeste vrlo praktično pitanje „Zašto da uništavamo terapiju koja je tako uspešna?“ Pa upravo zato što se ne sme prihvatiti stereotipizacija koja je dovela do katastrofalnih posledica, onoga trenutka kada se reciklirala u novopečenim medijima. Tu opasnost treba po svaku cenu izbeći.

Ponovo se vraćam otkriću filozofije sreće, iako nisam naklonjena Ernestu Blohu, ali mi je jako stalo do francuskih misliteljki 18. veka i njihove konceptualizacije privatne sreće. Tako gospođa Emili di Šatle prevodi Isaka Njutna sa latinskog na francuski, ljubavnica je Volterova i nalazi sreću koju opisuje u terminima filozofskog zadovoljenja onoga što inače radi, a to je matematika i prevođenje sa latinskog.

Konačno, mislim da je rešenje za nostalgiju njeno dislociranje. Nostalgiju treba premestiti na novo područje koje nije dovoljno istraživano. Premda ima sjajnih primera u postjugoslovenskim kulturama, mislim da nostalgija ne može biti ugrožena i ne može ugrožavati druge jedino ako je smestimo u smejačku kulturu, koja u ovim krajevima nikada nije bila dovoljno razvijena, a sada bi mogla biti – jer raspadnutost institucija to u velikoj meri dozvoljava.

Stvari koje ne uzimamo ozbiljno često su mnogo opasnije upravo zbog toga: primer nesuglasica između hrvatske i slovenačke diplomatije oko morskih i drugih granica, nekada poznat kao rat oko sardina, upravo postaje opasan. Izvesno nije reč o realnome problemu: da jeste, Hrvatska bi prepustila izlaz u međunarodne vode zemlji koja ima tridesetak kilometara obale, a oko kopnenih granica bi se ustupcima sa obe strane jednostavno rešio svaki metar koji je u pitanju. Pre četiri godine, pre izbora, jedan od vođa desne seljačke stranke je baletom oko granične linije – te pao je, te gurnuli ga, te patriotski posrnuo – dobio mesto u skupštini, a celo desno krilo je, trubeći oko granica, dobilo dosta: čak su se pojavili znaci da su se Janša i Sanader dogovarali oko incidenata koji bi pomogli desnici na obe strane da dobije vlast. Preživeli smo četiri gadne godine, izglasali promenu, i eto nam nagrade: novi premijer je pokazao iste gestove. U opštoj monodiji testosterona, sve političke stranke su jedinstvene u muškom odgovoru Hrvatima. Nije samo stvar u tome da se ne može sprečiti neko ko hoće da ispadne smešan: problem je u tome što ovakvo ponašanje jednostavno ukida mogućnost rešenja. U diplomatiji je sve gotovo kada se počne raspravljati ko je prvi počeo. Gubitak razuma tako može dovesti do bojkota. Da li se sećamo 1989, kada su zdrave snage u Srbiji proglasile bojkot slovenačke robe zbog podrške rudarima iz Starog trga? *Wow*, kakva tema – neko se usudio da potvrdi kako teško žive, a „znalo se” da se samo pretvaraju u zlotvorenju prema Srbima! Bojkotu Peggy čarapa, mašina za veš i perjanih jakni pridružilo se Udruženje književnika Srbije, ne bi li se bojkotovao i Prešern uz Gorenje... Tada sam bila jedina od 400 članova i članica koja se javno usprotivila ludosti na skupštini UKS: čak me nisu ni izviždali. Sada je srećom tu Sonja Lokar, koja je sastavila peticiju protiv ludo-

vanja oko granica sa Hrvatskom. U igri su razne ideje sa obe strane granice, kao što je zajedničko friganje ribica na granici, postavljanje lavora sa slovenačkom zastavom na Jelačića trgu, i mnoge druge. No uteha nije bog zna kakva: zabrinjavajuće jedinstvo prati zvaničnu politiku na obe strane.

Na slovenačkoj strani, jedinstvo je poprimilo groteskne oblike: perverzno uslužni premijer Pahor je ponudio zloglasnome bivšem ministru spoljnih poslova Rupelu mesto ličnoga savetnika, dakle mesto u vladi. Istovremeno je Rupel prihvatio mesto – ministra spoljnih poslova u desnoj vladi u senci. Ovakvoga pljuvanja u privid političkoga dostojanstva nema čak ni u berluskoniziranoj Italiji. Ali sve pada u vodu pred nacionalnim jedinstvom, u kojem su fašisti podjednako važni kao ostali, što je drsko rušenje osnovnih demokratskih pravila: sve se ruši, kada mi postanemo *naši*.

Trenutak ne bi morao biti sasvim loš, ako bi označio buđenje slovenačkoga pacifizma, već dugo vremena u letargiji. Komentarori upozoravaju na tragične sličnosti patriotskoga javnoga govora današnje Slovenije o Hrvatskoj i govora još uvek današnje Srbije o Kosovu. Isto tako opominju da nijedna evropska država ne bi smela upotrebljavati ultimatum i veto protiv kandidatkinje za EU. Konačno, premda zasada zvuči kao šala, kamo će hiljade Slovenaca uleto, i ko će Hrvatsku spasti ako izostanu slovenački turisti?

Baš kao i pre dvadesetak godina, jezik razuma je najmanje popularan, i tužno se izdvaja iz usaglašene kolektivne sreće. Šta će biti posledice, nije teško predvideti: packe će se podeliti na obe strane, nerazumne male narode će usmeriti mudraci EU, verovatno neće doći do većega sukoba, ali do mudroga rešenja isto tako neće doći – kao što ga nema na Kipru, oko Turske ili bilo gde drugde gde operi-

šu rečeni mudraci EU. Kao u klasičnome stripu o Iznogudu, sultan će postati vezir, vezir dvorska budala, a Sarkozy sardina: njegova glava je u Francuskoj već stavljena na Iznogudovo telo...

Spasimo dakle sardinu: sardininim pogrebom završavaju se mnogi karnevali na Sredozemlju – recimo venecijanski. Ovaj burleskni ritual je nužna završnica okretanja sveta na glavu, posebno ako se za prethodno obrtanje potrudio svet moćnika, odnosno politike. Pogreb sardine označava početak posta, lišavanja, čekanja na Uskrs. U svakome slučaju, označava povratak razumu i dosadi svakodnevice. Znamo još da će biti neprijatna, siromašna, ubistvena za mnoge, uboga u svakome pogledu. Ali neće biti patriotska. Patriotizam znači zaustavljanje vremena, procesa, života, nade. Upotrebljavam velike reči jer smo videli velike stvari u poslednjih dvadeset godina, a patriotizam se još uvek ozbiljno shvata. U ovome ponavljanju stvari srbski aktanti mogu samo potvrditi svoju potpunu supremaciju u stvarima koje se patriotizmom određuju: oni su zaista prvi počeli.

INVENTAR ODGOVORNOSTI

januar 2009.

Nespretnost i odsustvo elegancije, kao i nemanje osnovne veštine političara da umeju da izgledaju iskreno, odlikovali su pokušaj Borisa Tadića da zatraži oprostaj od Hrvata. Da bi stvari bile gore, cela stvar je još bio i *priziv* na isto tako neuspeo pokušaj traženja oprostaja od Bosanaca. Doduše, odmah su ga napali srpski nacionalisti, što nažalost nije dobro opravdanje, naročito ne naknadno: trebalo je biti napadnut sa dobrim razlozima.

Predsednik države nije nužno dobar model diskurzivne obrade odgovornosti. No šta od nje ostaje danas, šesnaest godina posle početka rata koji niko nije izazvao, u kojem su retki učestvovali, a svi su ga dobili odnosno izgubili, zavisno od trenutnih potreba? Dva uspešna hapšenja? U situaciji u kojoj srpska država nije ni za trenutak zaposlila medije ni prosvetu da rade za mir stalnim preispitivanjem odgovornosti, a u kulturi zastupnici debate o odgovornosti nisu pušteni bliže od stalne rezerve za stigmatizaciju i pljuvanje, misliti o odgovornosti sa tolikim zakašnjenjem odmah povlači pitanje smisla. I dok je rad na konkretnim oblicima krivice odmakao daleko, intelektualna obrada je ostala na samome početku. To ima svoje prednosti. Prvo, zastupnici kolektivne neodgovornosti su istrčali, prodali ono malo što su imali, i završili u banalnosti žute štampe. Zastupnici odgovornosti isključivo drugih imaju bolju prođu, te svoje banalnosti često prodaju u boljim korikama, ali ne mogu izdržati nijednu raspravu u kojoj je bar jedan zastupnik drugačijega mišljenja. Refleksija odgovornosti je ostala otvorena i zanimljiva, premda potpuno marginalna – u svakome slučaju, daleko je od iscrpljenosti ili ponavljanja.

Potreba za razumevanjem rata je izvesno slabija od potrebe da se razume posleratna kultura, koja je često rasadnik novih ratova. U slučaju postjugoslovenske posleratne situacije, ni demokratske prakse, ni menjanje fokusa u privatnome životu većine, ni približavanje evropskoj federaciji nije radikalno istrebilo nove ratne izdanke. Razlog? Prvo, negativna stereotipizacija Balkana i idealizacija kapitalističke demokratije i Evrope su destruktivne podloge za nove naracije; drugo, invencija osвете za patnje pod komunizmom ima autore koji nemaju nikakvog etičkoga kapitala zabeleženog u kolektivnome sećanju; treće, prevladavajuća beda, zahvaljujući i potpunoj korumpiranosti intelektualnih krugova, nema (još uvek) svoju kulturu, terapijske strategije i prosvetiteljsku energiju. Stoga

mi je izgledalo neophodno da se antropološki pogled na svet koji se menja ratom dopuni pogledom na svet koji se menja posle rata, možda u smeru novoga rata.

Posleratno razočarenje nije ništa novo na planu motivacije: posle Drugoga svetskoga rata sprečila ga je, ne samo u Jugoslaviji, totalitarna cenzura. Ukoliko je bar deo te frustriranosti prenesen u predratno huškanje intelektualaca i kulture uopšte, onda je moje lično i često sasvim neracionalno gađenje prema svakom obliku cenzure opravdano. Takav cilj ne zahteva *hladan* antropološki pogled i mitizaciju *objektivnosti*, već naprotiv, angažman sa pripadajućim opasnostima.

Optika rata ne priznaje strategije razdvajanja i merenja patnje, nelagodnosti, očaja, *ekvidistantnost*, uravnoteženost, posebno ne uravnoteženost ludila: ono se pojavljuje u ogromnome rasponu, od „prvo vi vaše zločince, pa ćemo mi naše“, do pseudoliberalnoga „svi su u ratu zgrešili“. Ne, nisu, i nisu jednako. Već pogled na svakodnevne stvari, kao što su haljina, drvo, voz, razobličava ovu strategiju, koja bi u krajnjem cilju da nam oduzme sećanje, da nas prinudi da svoja iskustva kanališemo isključivo kroz dozvoljene, dakle za lokalnu vlast korisne oblike, da izobličimo i promenimo svoju intimu. Feministička maksima da je privatno političko zato ovde mora da uđe u raspravu. Manipulacija privatnim, državna odnosno većinska proizvodnja emocija koje su *prikladne* za kolektiv koji me prisvaja, sve je to namenjeno kontroli i kolektivnoj upotrebi emocija za terminalno izrugivanje demokratiji, koja je već dugo vremena u svakoj i svačijoj pljuvački. U iskušenju sam da ovu demokratiju nazovem *salivalnom* demokratijom, jer služi isključivo pljuvanju drugoga i zamagljivanju osnovnoga cilja demokratije, a taj je da zaštiti pojedinca i manjinu od većine. Održavanje svoga privatnoga, svoje slike sveta koja se menja, svoje sećanje o onome

šta je bilo sa haljinama ili borovima, stoga je ključni zahtev u kojem se sreću dve skupine, izvesno većinske, premda im se to ne priznaje: žene i pacifisti.

Moje očuvanje sećanja nema ničega zajedničkoga sa nostalgijom. Koliko god mi je simpatično beleženje prošloga sveta u beznačajnome, recimo istorija topljenoga sira Buco, ili u savršeno besmiselnome, kao što je revizitacija Titovoga lika (šta god da to značilo), čini mi se (i nisam jedina u tome) da nostalgija ozbiljno ugrožava kritiku, ili još gore, deluje razorno na racionalne mehanizme i laičku kulturu samu, kojoj se naizgled obraća. Osetljiva i bez upisanih kriterijuma, nostalgija je prva žrtva svake nove naracije koja mobilise većinu i manipuliše emocijama. Uz sasvim malo sarkazma, hajdemo da razrušimo grad u kojem je fabrika koja je za nas proizvodila sir Buco, koga se svi nežno sećamo, koju sad drže drugi, koji su nam sir ukrali, koji su Buca silovali, itd. Ja ne znam šta sve moje sećanje može, niti kako ga kontrolisati da funkcioniše onako kako ja hoću. Stoga ga moram stalno propitivati, beležiti promene, gubitke (ako uspem), uhvatiti razliku u naizgled istome. Pišem, da bih se sećala. Moj cilj nije fiksacija, primera radi, male crne haljine i promena sećanja na nju, već razumeti šta je rat, za koji znam šta je uradio na crnoj haljini i na mome sećanju. Ako budem razumela tu intervenciju, biću bliže razumevanju svoga nepokolebljivog uverenja da nema opravdanog, korisnog i smislenoga rata. Ima samo opravdanih reakcija na rat – recimo odbrana, bekstvo, dezerterstvo. One se, suprotno ratnim naracijama, ne mogu izvoditi *preventivno*. Stoga ni moje razumevanje rata ne može biti etički neutralno, jer polazi od određenih, relativno utvrdivih, tehnika sećanja. Znam da moje uverenje nije spontano, već da izvire iz niza tekstova čije poreklo i hronologiju usvajanja ne mogu uvek prizvati iz sećanja. Moja obaveza je dakle da otkrivam genealogiju svog uverenja i funkcionisanje svoga sećanja. Više se ne pitam da li sam u tom

uverenju u pravu. Znam pouzdano da takvo uverenje pripada tradiciji evropskoga prosvetiteljstva i racionalizma, dakle ateizma, i da u razumevanju društva još nije nađen bolji opšti pristup. Ostalo i više od toga može se otkriti ako se minuciozno i savesno prevodi...

Drugi oblik prevođenja kultura jeste dekonstrukcija posleratne kulture, učitavanje strategija koje ozbiljno ugrožavaju sećanje, jer se unazad menjaju pojmovi i značenja. Konstruiše se sećanje, odnosno nostalgija prema stvarima koje nikada nisu postojale, ali ako se u njih poveruje, otvara se prostor novih konstrukcija i manipulacija. Posleratna kulturna antropologija je u velikoj meri bojno polje naracija, koje moraju da promene prošlost da bi očuvale vlast, autoritet, prisutnost. Reč je pre svega o odgovornosti. Debate o kolektivnoj i pojedinačnoj odgovornosti, koje su navodno izmeštene, nemaju pravoga smisla: pojedinačna odgovornost postaje kolektivna onoga trenutka kada izostane, pa čak i kada neopravdano zakasni uobičajena državna i društvena akcija protiv ratnoga zločina. Što se više odlaže sa postupkom koji važi za sve građane, u ovome slučaju bilo koje države koja se obavezala odlukama UN, tim više pojedinačna odgovornost prerasta u kolektivnu. Izvan pravne i sudske sfere, kolektivna odgovornost nastaje u nedostatku javne debate o odgovornosti, uz medije koji prećutkuju, i uz učesnike javnoga diskursa koji izmišljaju *plauzibilne* razloge. Navešću samo jedan, koji potiče iz samoga jezgra pacifističke grupe: „dovoljno smo patili“. Nastavak se sluti: „sada je vreme plaćanja za sve što smo pretrpeli“. U dekonstrukciji posleratne kulture ne zanima me toliko niži registar, čisto nacionalističko zastranjivanje i nacizam; zanima me upravo zaokret među onima koji su uistinu patili pod Miloševićim režimom, zanima me tačka napuštanja, logika nagrade koja nikako ne može biti sastojak svesti građanina. Držanje građanina je nenaplativo. Zastrajući pad posle pada (mislim na oktobar 2000) nije iza-

zvan viškom nasilja ni užasa, već naprotiv, perspektivom boljitka. Nažalost, upravo taj etički sunovrat onemogućio je izlečenje i brzinu popravka. Zoran Đinđić je pao kao simbolička žrtva etičkoga poraza onih koji su ga podržavali i verovali u njegovu prodornost. Lustracija za pedeset godina socijalizma čini mi se potpuno preteranom, kao područje arbitrarne osvete i nepostojećih kriterijuma. Lustracija za ratni period, sa prozirnim mapama, imenima, jasnim kriterijumima, nije nikada sistematski sprovedena, a mogla je biti. Najgore što se valjalo po miloševićevskim medijima nastavilo je bez ograničenja da se oglašava na potpuno isti način: ćutanje je trajalo najviše šest meseci posle oktobra 2000. U situaciji kada paradigmatični zastupnici mira stanu u red za mizerne nadoknade ili se u javnome diskursu pojave anonimni *umerenjaci* koji relativno brzo uvode novi model ponašanja i mišljenja naci-nomenklature kulture (kao Slobodan Antonić ili Mirjana Vasović), svedoci smo obrata koji može da se ukoreni u temeljnoj rekonstrukciji sećanja. Temelji novih mržnji, kolektivnih frustracija, dakle i novih ratova, time su postavljeni.

Dekonstrukcija posleratne kulture je u izvesnoj meri olakšana društvenim raslojavanjem i fragmentacijom kulture, koju mnogi još uvek prizivaju kao totalitet („nacionalna kultura“). Nova savezništva na alternativnim stranama odnosno marginama društva mogu poslužiti kao utočište svima koji su pretrpeli raskidanje ratnih savezništava...

Dekonstrukcija posleratne kulture mora, sem antropološke analize, podrazumevati i polemiku. U žalosnim slučajevima kada ratna odgovornost, odnosno njeno sakrivanje, nije osnovni i vrlo agresivni motiv za rekonstrukciju prošlosti, takva polemika se često ocenjuje kao cepidlačka i nepotrebna. Nažalost, nije tako. Nema više velikih frontova i minimalističkih zahteva koji su za sve prihvatljivi,

nema više kolektivne, lažno većinske energije neophodne za otpor. Niko nije olako „naš“, niti sam ja „mi“. Vreme je za ustanovljene kriterijume, za bespoštednu kritiku, za izoštravanje fokusa: vreme je za revolucionarne klubove, za visoku nauku, za prezir prema javnosti svega i svačega.

Prevođenje u ovome slučaju označava, u bartovskoj tradiciji, čitanje međusobno konfliktnih slojeva teksta, pokazivanje da jezik nikada ne laže, za razliku od onih koji ga upotrebljavaju. Za razliku od javnoga diskursa rata, posleratni diskurs je *lukav*: najčešće ga izdaje neodoljivo ponavljanje ratne retorike. Nestrpljivost želje za moći izdaje govornika/govornicu čak i u trenucima najveće zaslađenosti demokratskim floskulama. Brzina i potreba diktiraju improvizaciju u invenciji novih neprijatelja, koji deluju zaista amaterski naspram nekadašnjih neprijatelja samoupravne stvarnosti: to su fantastična bića koja su izazvala rat da bi profitirala kao pacifisti a putem stranih stipendija, „veštice“ koje u srpskim medijima žive evo već petnaest godina duže nego u hrvatskim, i naravno, komunisti. To da bivši miljenici, aktivisti ili pokorne komunističke sluge sada proganjaju nekadašnje antikomunističke disidente kao – komuniste, nije ništa novo ni neobično, događa se u celome postsocijalističkome svetu. To su dovoljni razlozi da se dekonstruiše prostor javne reči i da se destabilizuje stvaranje novih autoriteta, zasnovanih na lažima i manipulacijama. Ponovo, razlozi su etički motivisani, ali ih vrlo često neposredno izaziva otpor ukusa, hibris samouverenosti – dakle estetički impuls.

„Prevođenje“ je dakle tehnika umnožavanja diskursa, delom dekonstrukcijom, delom grananjem mojih motiva. U te dve mreže pokušavam da uhvatim antropološke osobenosti veće stabilnosti, čvorišta antropološkoga definisanja posleratne kulture, da bih sastavila inventar odgovornosti.

OHLOKRATIJA

mart 2009.

Za svaku stvar savremenoga sveta postoji starogrčki termin, a ako ga nema, može se stvoriti od drugih elemenata jezika, tako da tačno označava ono što želimo. To se ponajbolje vidi u jeziku tehnologije i medicine. Fenomeni koji su se rodili pre nekoliko godina ili juče, mogu se označiti terminima koji su možda dugo vremena zvučali apstraktno, a onda se odjednom stvorila stvar na koju se mogu odnositi. Ohlokratija, kod autora koji su živeli stoleća posle atinske demokratije, ali su je imali u snažnome kolektivnome sećanju, označava vladavinu ološa, obeleženu demagogijom i pritiskom mase. Današnji novoustoličeni pravni termin, koji odnedavno spada u kažnjivo delovanje, *mobbing*, dolazi od engleske reči koja označava upravo to – podivljalu masu, zakon ulice i većine. To je već dobar razlog da stariji termin ponovo uvedemo i označimo nešto i te kako postojeće, nimalo apstraktno. Antički autori koji su smislili i upotrebljavali ovaj termin, pre svega Plutarh, gajili su pomešana osećanja prema demokratiji: nostalgiju (živeli su u Rimskome Carstvu) i istovremeno strah pred zakonom mase, kakav su mogli naslutiti u odnosu rimske vlasti prema narodu – plebsu, bar po onome što su znali iz života grada Rima. Provincijalni život u Grčkoj bio je nešto drugačiji – sam Plutarh bio je ugledni predstavnik svoje zajednice, izabran u mnoga, uglavnom počasna zvanja i položaje. Znanje o rimskome plebsu i čitanje Aristofanovih komedija, koji je atinsku demokratiju nemilosrdno secirao, bili su osnova njegovoga razumevanja termina.

U južnoslovenskim jezicima postoji pridev loš, od kojeg je nastala (preko glagola ološiti), i imenica ološ, koja zapravo označava talog, i to neupotrebljivi. Dok grčka reč ohlos označava gomilu, ološ označava njene socijalne odlike: samo zvučno slične, ove dve reči

nemaju nikakve jezičke veze. Mnogima bez jezičkoga znanja se čini da reči koje zvuče slično ili čak isto dokazuju vezu između jezika: to je, uostalom, u osnovi takozvane venetološke ili neke druge nacionalne interpretacije, tačnije krađe iz potpuno nezaštićene prošlosti. Nažalost, to je otprilike kao kada bismo rekli da su jabuka i tramvaj isti zbog crvene boje. U zlatno doba klasičnih nauka, negde pred Prvi svetski rat, nemački filolozi su ovaj postupak zvučnog izjednačavanja posprdno zvali *Klang-etymologie* – etimologija po tresku.

No, sem društvenoga taloga, ostaje značenje većine, odnosno mase. Teško da bi se našao bolji termin za neverovatnu poplavu vulgarnosti, odsustva smisla, stida, ljudskoga dostojanstva, koje se preliva između privatnih intervencija u javnost preko interneta, i javnoga prihvatanja i promovisanja takve pojave u javnim medijima. Uskoro ćemo imati i šou u kojem ćemo moći saznati da li dobrovoljac briše svoje intimne delove toalet papirom levom ili desnom rukom. Ohlokratija je svuda, od parlamenta do spama na vašem kompjuteru. Podnosimo je, blokiramo napasne poruke odnosno njihove adrese, uništavamo nigerijske molbe i objave – bar tri puta dnevno – da smo dobili koji milion evra, no stvari postaju ružno drugačije kada formula udari u našu svakodnevicu, u život pojedinca ili nekoga koga poznajemo. To se upravo događa, i mogli bismo reći da je krajnje vreme da se osmisli termin koji to označava: ohlokratija. Internet naime omogućava potpuno novi prostor vređanja, ponižavanja, pretnji, koji su inače, u svakodnevici i ličnome suočavanju, povezani sa strahom, rizikom, kalkulacijom o tome kako se stvar može okrenuti protiv počinioaca. Odsustvo tela i lica drugoga oslobađa najniže porive i slobodu koju pojedinac nikada ne bi imao u stvarnosti, i omogućava laž preko svih granica koju nameću pravila komuniciranja. U svim ljudskim kulturama postoji ograničenje komuniciranja koje je povezano sa ritualnim

moćima oka: kada postoji direktna vizualna komunikacija u virtualnome prostoru, a nije određena seksualnim kontekstom, ova moć oka i te kako deluje. Ali ako je nema, verbalno izživljavanje preuzima sve. Kontakt glasova isto određuju rituali, tako da i tu postoji stepen kontrole i samokontrole.

Čak i ograničena i drugačije od antičke koncipirana zapadna demokratija priznaje da postoje područja u kojima većina ne sme imati pravo glasa – kada su u pitanju prava pojedinca i manjine. Takvo pravilo bez izuzetka važi u EU, gde se ne može zamisliti referendum o smrtnoj kazni. Zašto? Zato što bi rezultat većine svuda i u svako doba bio za, i ugrozio bi demokratske osnove društva i EU. Savremeni ljudi, baš kao i njihovi preci od najstarijih ljudskih kolektiva, koriste grupu da na nju prenesu svoje frustracije i nezadovoljstvo, sa najmanjim mogućim rizikom – ne na vodeće, nego na ugrožene. Uzaludno je razglabati o ljudskoj prirodi, posebno kada je pred nama ohlokratski predmet, glomazan, ružan, opasan – potpun aparat mržnje, čije dugme za aktiviranje stotine i hiljade pritiskaju svakoga sekunda.

U ohlokratiji istina najbolje deluje, i ne treba razjarene navijače za sopstvene frustracije štedeti njenoga dejstva. Drugim rečima, treba raskrinkati vođe ohlokratije kao zastupnike nezakonja u svim pretpostavkama i u svim rešenjima koja predlažu. Na zadnjem od svojih stotina referenduma, Švajcarci su izglasali povoljne uslove za jednu grupu imigranata. Možemo sa razlogom misliti o konzervativnoj i zatvorenoj većini, koja za sobom ima mnoge grehe – recimo zadržavanje zakona o ravnopravnom glasanju žena: ali ne možemo negirati državnu politiku protiv ohlokratije, koja se vodila i obiljem referenduma o manje važnim stvarima, gde referendumi jedino imaju smisla. I čemu ovo razmišljanje? Gašenju TV-a, kad god možemo.

PERSEPOLIS

april 2009.

Mardžan Satrapi crta i piše o skoro istim stvarima kao i Azar Nasifi (Čitanje Lolite u Teheranu). U oba slučaja, reč je o nekome gradu u kome kratak period normalnosti ponovo (zauvek?) prekida novi napad krvavoga ludila. Obe su autorke danas daleko od toga mesta, i najverovatnije se nikada neće vratiti: čak i kada bi bilo bolje, tamo odakle su otišle uvek će biti dovoljno onih koji smatraju da im ne treba dozvoliti povratak. Obe su živele u toplome gnezdu liberalne građanske porodice, sa knjigama, muzikom, humorom. Zastrašujući *déjà vu*: grad je zapravo Beograd. Da parafraziram jednu slavnu izjavu Žarane Papić, sve smo mi završile teheransku feminističku gimnaziju. Smatramo da je ateizam prirodan izbor, da su ženska prava nepovratno stečena, da je znanje jezika isto što i hodanje ili disanje, da nam niko ne može oteći pročitano, i kada se suočimo sa neznanjem opremljenim batinom, ono nam više ništa ne može.

Sa knjigom Azar Nasifi imam kolegijalnu prisnost; ali strip-roman Mardžan Satrapi je već nekoliko godina moja knjiga za uzglavlje. To je zato što je kombinacija sličica i teksta korozivnija u sublimno sarkastičnoj viziji, a istovremeno ima nežnu grafičku vezu sa uzorcima persijskih tekstila – ne vezenih, luksuznih, već *štampanih*. I zato što se nikada ne zaboravlja imaginarni čisti vazduh oko Kaspijskoga mora, i miris bakinih prsa, jer u grudnjak stavlja jasminove latice. Odgovara mi kako autorke napadaju savesne zapadne kritičarke, zamerajući im da su iz viših građanskih slojeva: kao, one takoreći dišu sa svojim radničkim klasama. Uz to su glupavo nezahvalne što obe autorke pišu svoja dela direktno na njihovim jezicima. Kulturni kolonijalizam ima i to lice, jedini izlaz je zaista u ironiji. Mala Mardžan preživi sve, i šaha i Homeinija, i rat i bombardovanje, a onda skoro umre na bečkim ulicama,

Homonospore II Svetlana Slapšćak

Eseji i komentari

jer ne može da se prilagodi licemernome sistemu prihvatanja i odgurkivanja u ritmu evropocentrične sebičnosti. Šta je to što je tako teško razumeti? Uglavnom to da devojčica u nekome stanu u Teheranu može razmišljati o Marksu i bogu, jer to nije samo čitanje, već tema razgovora u porodici i sa porodičnim prijateljima. Elita duha nije nešto što bi se u kockastim glavama moglo povezati sa udaljenošću, drugošću, siromaštvom, rizikom: njima je uvek bilo teško da shvate drugu, donju, rapavu, nevidljivu stranu totalitarnih režima, bilo da je reč o supkulturi ili disidenciji. U kulturama iz kojih nam se na glave izliva lepljiva masa proizvoda sa božićnim porodičnim sretanjima i drugim sličnim porodičnim vrednosnim izlučevinama, teško je razumeti građansku porodicu koja patrijarhalnost koristi kao štit za zaštitu unutrašnjega života. Upravo ta tehnika mehura spasava teheranske devojčice – ne većinu – od grozota preko kućnog praga: koji i nije neka zaštita u tome svetu, uzgred budi rečeno. Tehnika mehura je u poslednjih dvadesetak godina spasavala i neke beogradske *porodice*, sa skoro istim rešenjem za omladinu: izbaciti ih u svet što se pre može. Stalno sam u očekivanju eksplozije sličnoga talenta.

U Persepolisu (sarkazam počinje sa naslovom) popularna svetska kultura dobija prave dimenzije: šta su ABBA, pank i Majkl Džekson, ako njihova očita tupavost nije u stanju da na drugome kraju sveta izazove otpor? Ništa. Tek u Teheranu dobijaju smisao, dostojanstvo, razlog postojanja. Teheranska odnosno beogradska perspektiva je nužna za razumevanje sveta, ali je cena veoma visoka. Upravo zato ne želim da padam u plićak očajavanja zbog totalitarizma, i da time potcenim žrtve, a istovremeno sačuvam okamenjenu formulu po kojoj žrtva može govoriti samo mrtvo ozbiljno, sa što manje ambivalentnosti, obrta, izvesno nikada iz ironične perspektive. Sećam se dve kritike iz Amerike, na dve konferencije: jedna me je kritičarka pitala kako mogu da budem ironična ako dolazim iz

„takve” zemlje, druga, ambiciozna trkačica po kurikulumu iz meni susedne kulture, da je moje razmišljanje „neobavezno misleno”. Plači, sestro, zabradi se u maramu, sa Balkana si! Zahvaljujući Persijankama, sada se na ovakve prigovore, koji se nisu izgubili, može odgovoriti teheranskim obrtom.

Kič

april 2009.

Kič je pre svega obilje stvari, hiperprodukcija objekata, ali i ideja mentaliteta kojima odgovara, i koje istovremeno oblikuje. Termin potiče iz nemačkoga jezika, i zapravo iz nemačkoga kulturnoga konteksta, i to iz Minhena i borbe za prostor u zvaničnoj kulturi. Terminom su avangardni umetnici označavali službenu, zvaničnu, akademiziranu umetnost, a apstraktni umetnici su kao kič određivali svu *predmetnu* umetnost. Reč je najverovatnije o adaptaciji lokalnoga narečja, u kojem Kitsch označava *lošu robu*. Posle kratke i burne istorije u ratovima nemačke umetničke kritike, reč je prihvaćena u većini evropskih i u mnogim jezicima sveta kao nešto sasvim drugo – kao populistička i popularna umetnost, ponekad čak i naivna, odnosno spontana umetnost, koja se više ne vraća svojim avangardnim istorijskim izvorima. Termin je postao tako upotrebljiv u istoriji književnosti i umetnosti da danas više ne pokriva nijedan pojedinačni slučaj, već označava ogromno područje produkcije koja se prepoznaje, ali se veoma teško definiše.

Dva su osnovna načina razumevanja kiča: sa stanovišta merila institucija, akademije i kulture, po kojima je kič zabluda ukusa; i sa stanovišta recepcije, po kojem je kič umetnost sreće – po francusko-me teoretičaru A. A. Molu. Dva pristupa su radikalno razdvojena, a

nijedan više ne sledi mislenu shemu nemačke avangarde sa kraja 19. i početka 20. veka...

Danas bismo teško mogli da odredimo kič kao umetnost sreće, jer sreću više ne ostvaruje objekat želje sam, već pre svega čin njegove aproprijacije – kupovina. Mnogi savremeni teoretičari su skloni da povežu kič sa naivnom/spontanom proizvodnjom predmeta koji ne pripadaju ni sferi umetničke ni sferi potrošačke produkcije: to je konačni dokaz da je kič napravio jedno od najzanimljivijih i najambivalentnijih putovanja kroz terminologiju i pojmovanje umetnosti u novijoj istoriji. Neka rešenja možemo potražiti u postojećim enciklopedijama kiča, koje bar panoramski prikazuju šta se u određenoj kulturnoj sredini može razumeti kao kič. Na osnovu tih enciklopedija, središta proizvodnje kiča bili bi totalitarni režimi, potrošačka kultura (književnost i vizualna umetnost), popularna kultura sa najnovijim tehnologijama, turizam, i nepriznate potrošačke oblasti, kao što je pornografija. Kič se dakle proizvodi i u kulturama obilja i u kulturama nemaštine, i kada nije neposredan proizvod nekoga režima lako dobija status naivne umetnosti. Zvanični kič totalitarnoga režima (uniforme, ordeni, slike i slično) dobija novu ulogu na ulicama Berlina posle pada zida; siromašni haićanski slikari metarski proizvode naivnu umetnost (uglavnom akrilske boje na platnu) koja se preko granice prodaje turistima u Santo Domingu; meksički pogrebni kič krasi evropske stanove kao umetnički predmet; afričke drvene maske se ponekad u plastici *štancaju* u Kini, kao i, kako izgleda, više od polovine današnjega globalnoga kiča.

Kič ne označava samo umetničke i para-umetničke, odnosno ukrasne predmete. Često je reč o načinu života, tipu hrane, automobilima, muzici, uređenju prostora, čitavoj zamisli. Teško bismo odoleli definiciji kiča za bilo koji Diznilend koncept, ili uopšte

tematske parkove, tematske praznike, i tematizovane programe u wellness-centrima. Obaška opasni, brutalni i vulgarni parkovi za medvede...

Jedan od najzanimljivijih načina promišljanja kiča otvorio se nedavno izložbom Efekat Tito. Izložba je na svetlost dana iznela izbor onih predmeta koje niko nikada ne bi hteo da ukrade: poklone Titu običnih ljudi, primerke naivne umetnosti i nezapadne radove u svim mogućim tehnikama. Teško je zamisliti bogat izbor kiča koji pruža ovaj deo izložbe: tu su svetiljke, pisajući pribori, kompleti alata i gomila drugih *korisnih* stvari, koje bi predsednik trebalo da koristi u svakodnevnom radu i za ukras svojih prostorija. Ti predmeti odražavaju stanje utopijske imaginacije o zajedničkome radnome svetu onih koji poklanjaju svoj ručni rad i onoga koji prima poklone. Mnogi od tih predmeta ne razlikuju se previše od onoga što kao osvešćeni građani razvijena sveta kupujemo u fair-trade prodavnicama. Uz izložbu nije iskorišćena prilika da se reprodukcije predmeta prodaju, što bi privuklo ne samo nostalgičare, nego i zaljubljene u neobično/ludo drugih orijentacija. Upravo na primeru ove izložbe moglo bi se govoriti o ključnom elementu moguće definicije kiča danas: to su predmeti ili ponašanje, kulturne navike koji zahtevaju objašnjavajući tekst za svakoga drugoga, sem za samoga korisnika. U svetu u kojem se milioni trude da svoju svakidašnjicu i svoj svet obelodane što većem broju anonimnih drugih korisnika, kič-predmet podrazumeva tajnu, intimnost, i očuvanje vlastitoga sveta. Kao suprotnost javnome i profanaciji vulgarnosti, kič se iznenada ukazuje kao mogućnost usamljene slobode stvaranja identiteta. Pošiljaoci darova, čak i ako su verovali da će Tito na radnome stolu držati lampu od kukuruzovoga klipa, znali su da njihov poklon tone u nečiju intimu, i da će samo slučajno biti viđen u javnosti – ali će zato darovani zauvek biti podsećan na

darodavca, u ritualnoj izmeni darova. Neočekivani aspekt pravičnosti izložbe jeste upravo u tome što su svi ti predmeti, bačeni u skladišta dok se Tito još slikao sa darodavcima na terasi Beloga dvora, konačno ugledali svetlost dana, i dali ključne podatke o funkcionisanju kulta, o njegovoj skrivenoj unutrašnjosti, ili *sit-nim crevima*, da upotrebimo tu figuru. Istorija kiča će sa njima postati bogatija – naročito ukoliko se autori izložbe odluče da objave i publikaciju.

MLATIPOP

juni 2009.

Masna brada je progovorila na državnome jutarnjem TV programu, uz sve simpatije dekoltovanе spikerke: naravno da nije ništa strašno vezano za prakse Srpske pravoslavne crkve; batinanje i abugrajbovsko izživljavanje su izmislili oni naši perverzni neprijatelji, koji naravno nisu pripušteni na istu TV da kažu nešto svoje; podaci su stari, a nisu ni podaci, što je prošlo nije bilo, a i da jeste, lepo vam kažemo da nije, i sve ostalo. Gužvara od maka, gužvara od laži, sve samo crno zrno do zrna, lepo se vidi na zubima. Laž prolazi ako je uobičajena, neutralna. No kada se uloži malo suviše neprirodnoga truda da izgleda bolje, testo padne i eto katastrofe. Tako i masna brada: u crkvi gde lome kičmu i udove, to rade „sve vreme se savetujući sa uglednim psiholozima”. *Kojim? Kada? Ime i prezime?* Ne računajući besmrtno delo profesora pastirske psihologije na Bogoslovskom fakultetu i autora knjiga iz hrišćanske psihoterapije, Vladete Jerotića, dakako: isti je već dokazao da je srpsko ludilo kvalitet, odnosno da su svi drugi narodi sem Srba, ljudi. Teorija batine koja je iz raja izašla sjajno bi dopunila akademikovo delo, srušila konačno zapadnu psihoanalizu, uz nju pedagogiju i logično, ceo

svetski školski sistem u kojem već skoro ceo vek nije dozvoljeno fizički kažnjavati. A onda bi zaista sve bilo mnogo jednostavnije. Zato napred, akademiče, krunišite svoju bogobojažljivu naučnu misiju na ovome svetu, i dokažite da su masne brade ne samo u pravu, nego da obavljaju, najbolje što mogu, pastirski posao kome ih učite.

U očekivanju ove knjige, oko koje se već verovatno tuku ugledni izdavači iz Banjaluke, vratimo stvari u realan prostor: sve crkve ovoga sveta manipulišu omladinom, zloupotrebljavaju decu i maloletnike, fizički kažnjavaju one pod svojom vlašću, fizički napadaju kada god vera *dozvoljava* – a nije, recimo, zabranila ubijanje tokom jugoslovenskih ratova, nego ga je podsticala. Pravoslavna crkva dakle nije ništa bolja od drugih, premda mnoge masne brade žive u uverenju da im je dat autoritet sa kojim mogu o tome lagati. Posebno kao gorepomenuta masna brada, koja je još u kontrolnom organu iste državne TV. No i za ovu i za druge crkve najgore je kada se, kao u ovome slučaju, utvrdi da su sve iste. Jedino što bi se masne brade mogle malo naučiti iz objašnjavanja šta se dešavalo u Gvantanamu – koji, da se podsetimo, nije ukinut: glavnu težinu, kao i posle otkrića događaja u zatvoru Abu-Graib, imala je motivacija vojnika/stražara, koju im je neko utuvio u glavu. Imamo sve razloge da sumnjamo da je to učinio sveštenik u uniformi, možda u božićnoj ili uskršnjoj propovedi? Učenjem retorike iz ovoga slučaja, masne brade bi možda poboljšale svoju retoriku. Pesničke metafore malo teže naime *pasuju* uz snimke udaranja ašovom. Bolje stoji prizemna racionalizacija.

U toj tački, racionalizacija postupka batinanja i fizičkoga kažnjavanja zahteva da kontrolni organ državne TV ODMAH izbac masnu bradu, i ne dopusti javno pojavljivanje ni njemu, ni njemu srodnim dušama na neko vreme, kao jedini mogući odgovor građanske

javnosti. Šta to beše? To je onaj javni govor koji se ne obazire na roditelje: one roditelje koji bi za fizičko kažnjavanje svoga deteta mogli odgovarati pred zakonom, pa su zato *delegirali* masne brade da obave posao za njih. To bi trebalo da bude javni govor koji će se dići u zaštitu ljudskih prava i važećih zakona. Kako je međutim Predsednik upravnog odbora RTS još jedan slavni akademik, poznat po hrabrim izjavama i zaštiti ljudskih prava, Nikša Stipčević, svaka nada je uzaludna.

Zašto mislim da je medijska obrada slučaja važnija od slučaja samoga, koji će, u slučaju da dođe na sud, verovatno završiti *pahomijanskim obrtom*? Televizija je morala skočiti na snimke koji su počeli kružiti internetom, razotkriti ko, kada i gde, pozvati proverene stručnjake za mlade i drogu, pronaći žrtve, intervjuisati ih tako da ne budu prepoznati, pronaći roditelje koji se možda ipak ne slažu, utvrditi kako i koliko se plaćalo to „negovanje duše”, naći paralele u sličnim ustanovama izvan planete Srbije, ukratko, istraživati. Umesto toga, eto masne brade na kafici ujutro u TV programu, da lepo i mirno objasni šta god mu padne na pamet, jer mu se može.

Mlatipop nije izuzetak, nego pravilo. Crkvena struktura potpomaže batinanje kao princip, nezakonito poslovanje kao uobičajeni postupak, nasilje kao suštinu pastirskog učenja. Crkva ne samo da se nije pokajala za svoju ratno-huškačku politiku, nego je preuzela ponašanje nekadašnje nomenklature, sa kojom je, da podsetimo, odlično sarađivala. Mlatipop je ne samo podnošljiva, nego i nužna figura crkve koja laže, jer nije u stanju da se pogleda, vidi i pokaje. Svi koji joj veruju su sami krivi.

Upravo smo obavili izbore posle kojih su predstavnici stranaka sasvim ozbiljno govorili o porazu i pobjedi, premda je glasalo manje od petine birača; na kojima je potpuno nejasno ko koga predstavlja; na kojima iskrena radost izabranih znači da su za pet godina materijalno savršeno obezbeđeni. Na to sve, najveća država na svetu, bar po broju stanovnika, svoga nominalnoga predsednika ne bira neposredno, nego ga bira skupština, sa kandidatske liste na kojoj je – jedno ime. U društvu svetskih sila kojima rukovode ozbiljni vlastodršci, kao u Rusiji ili Iranu, sumnjivo stalno izabirani predsednici, kao u Belorusiji, Evropljani su jedini čiji predsednik je zapravo nevažan. Svoje emocije, što se predsednika tiče, iscrpli su na američkim izborima, i dobili *svoga* predsednika, Obamu. I dok početno oduševljenje izdiše u političkoj realnosti i neispunjenim evropskim snovima, evropski parlament će izabrati predsednika koga su Evropljani zaslužili: bezbojnoga birokratu, bez strasti i retoričkoga zanosa, bez ukusa i mirisa, bez ijedne ideje-vodilje koja bi bila dostojna staroga kontinenta i njegove najveće vrednosti – kulture. U nekome smislu, to je predsednik koga Evropljani zaslužuju.

Pokušajmo gledati banalnost izbora i postojanja evropskoga predsednika iz druge perspektive: evropska demokratija ne treba lik predsednika, autoritarna varijanta nije bliska Evropejcima. Tome se očito suprotstavljaju prakse evropskih država, recimo Italije, u kojoj protiče ozbiljan proces ozakonjenja autoritarnoga položaja predsednika koji bi hteo da bude doživotno na položaju, i to ne okleva i da kaže. No, manje-više nevažan položaj evropskoga predsednika bi možda ukazivao na koncept demokratije koji je takođe evropski, i seže u antiku: vladavina demosa, naroda bez formalnih vođa. Suviše lepo da bi bilo istinito? Atinska demokra-

tija uistinu nije imala predviđeno mesto vođe, nije ga imala ni rimska republika. Ponekad su funkcije, kada je vođa bio potreban – recimo u ratu – bile podeljene na dva izabrana pojedinca. Uzbudljiva istorija Rima u prvome stoleću pre naše ere pokazuje kako su se ambiciozni pojedinci nosili sa takvim pravilima.

Jedanput sam, sedeći na ulazu u Propileje na atinskom Akropolju, slušala različite vođe grupa, posebno školskih, koji su svojim slušaocima, ponajviše đacima, objašnjavali atinsku demokratiju, pred ulaz u sveti prostor. Akropolj doduše nije imao neke naročite veze sa demokratijom, sem što se ona tu manifestovala o velikim praznicima. Većina je spominjala Perikla kao *vođu* atinske demokratije, što on formalno uopšte nije bio. Genijalni građanin Atine koji je uspešno u skupštini dobijao podršku ostalih građana, recimo da se javna sredstva ulože u ponovnu izgradnju hramova i zidova Akropolja, koje su Persijanci tokom upada 480. godine pre naše ere temeljno razrušili, koji je za svoje odluke više puta odgovarao pred sudom, i koji je svojom govorničkom veštinom uspevao da izrazi mišljenje mnogih sugrađana – uopšte nije imao političku vlast, bar ne više od bilo kojega sugrađanina. Jedini njegov autoritet bila je njegova reč. Da je slučajno sam pokušao da sebe ustoliči kao *vođu*, sigurno bi dospao na sud pod veoma ozbiljnom optužbom da hoće da uvede tiraniju, vlast jednoga čoveka. Kazna za to bila je smrt.

Kako je izgledala takva demokratija, pokazuje anegdota o Periklu: ukoliko nije istinita, odlično je smišljena da prizove duh atinske demokratije u drugačijim, mračnijim vremenima. Navodno je Perikla ceo dan u stopu pratio sugrađan koji ga je napadao, vređao i pretio mu, a sve to je Perikle mirno podnosio. Uveče ga je uporni protivnik dopratio sve do vrata kuće. Ulazeći u kuću, Perikle je pozvao roba sa bakljom, da napasnika isprati njegovoj kući: nije smeo dozvoliti da mu se išta dogodi na putu nazad. Što se sredstava za ponovnu izgrad-

nju Akropolja tiče, i sam Perikle i glavni izvođač, vajar Fejdijas, bili su optuženi za prekoračenje sredstava, krađu zlata kojim su pokriveni kipovi, i druge malverzacije. Posle atinskoga demokratskog iskustva, Fejdijas je uskoro pobegao u Olimpiju, gde je za sponzorsku birokratiju Igara na miru stvarao novo remek-delo, Zevsov hram. Treba znati da su atinski građani, koji su svi odlučivali, jer je demokratija bila neposredna, ne predstavnička, ponajviše strahovali od jedne stvari, građanskoga rata (*stasis*). Zato su aristokrati bili stalno pod sumnjom, a homoseksualne veze među njima su smatrane idealnom političkom osnovom za zavere protiv demokratije.

To što je Sokrat, zaslužni atinski oficir i poznato lice demokratije, koji je u pozorištu ustao da ga svi – i stranci – prepoznaju kada ga je komediograf Aristofan ismejavao, bio doveden na sud zbog vaninstitucionalnog uvođenja novih bogova – samo je odraz toga straha. Sokrat je beskonačno razgovarao sa sugrađanima u malim grupama, o ključnim problemima države, kao što su istina, znanje i razumevanje sveta. Zapravo ih je pripremao za život u demokratiji: no najgluplji među njima to nisu razumeli, a Sokrat se, ako je verovati učeniku Platonu, uopšte nije trudio da dokaže netačnost bilo kojega navoda optužnice, koja je bila glupa koliko i njeni tvorci.

Svi ovi primeri dokazuju da atinskoj demokratiji nije bio potreban predsednik, čak ni u paru. Možda bi ovaj *osigurač* predstavničke demokratije, koji je poznavala rimska republika, bio pravo rešenje za Evropu: umesto jednog predsednika, predsednički par, koji mora negovati dijalog i razumevanje, koji deli odgovornost i nastupa uvek tako da dopunjuje onoga drugoga/prvog. Poređenje pameti, retorike i brzine bilo bi stalno, predsednici-blizanci bi zbog toga morali raditi na stalnom međusobnom, pre svega stilskom usaglašavanju. Parovi bi morali biti mešani, najmanje privilegovana kombinacija bi morala biti muško-muško. Zašto suprotstavljati, primera radi,

Angelu Merkel koja se, po mnogima, iskupila za trapavu desničarsku izbornu kampanju, i ekoloze, kada bi njihov predstavnik mogao biti njen idealni predsednički par? Danas mnogi levo orijentisani Nemci misle da je Merkelova „u pogrešnoj stranci”: u dobrome paru bila bi još efikasnija u rešavanju krize. Kada bi imao predsedničkoga para, Berlusconi ne bi smeo izvesti ni jedan postotak svojih uobičajenih kavalijerskih skandala – a tek kako bi dobro delovao republikanski par u gradu u kojem je i izmišljen! Zamislite Baroza u društvu pametne, malo ironične, šarmantne, brze žene – a takvih je po hodnicima i kancelarijama evropskih institucija mnogo – kako bi privlačnije izgledala evropska politika! Ili bar Daniela Kon-Bendita, da oboji birokratsku bezbojnost kandidata bez protivnika... Svo ovo utopijsko zamišljanje zabavnije i pametnije Evrope pada na konformizmu evropskih poslanika, onih sadašnjih, koji ne mogu da smisle alternativu za Baroza, i ovih novih, koji će većinom prihvatiti isti model: uživaj dok traje mandat, deluj klovnovski ozbiljno kada kod kuće objašnjavaš važnost svoga posla, okupi porodicu na evropskim jaslama, nemoj slučajno uzimati reč u rizičnim stvarima, glavu lepo dole i provedi mirnih pet godina. Ali ne zaboravimo, tamo su zato što smo ih mi, konformistička manjina evropskih birača, izabrali. Boljega predsednika i ne zaslužujemo.

SUMRAK RADNIŠTVA

juli 2009.

U svakodnevicu je tranzicija proizvela skoro potpuni zaborav radništva, što je samo nastavak dominantne *disidentske* kulture osamdesetih godina: poslednja stvar kojom su se hteli baviti svi željni promena, bili su radnici. Uspešno izbrisane socijalističke naracije, koje se danas vraćaju uglavnom u karikaturnim oblicima obno-

ve Titovoga kulta, mogle su poslužiti da se pažljivom selekcijom sačuva nešto, ali nisu, a posledice toga se mogu videti posvuda u javnome govoru, u medijima, masovnoj kulturi, i sasvim izvesno u politici – nigde više nema ideje jednakosti.

Da ne zaboravimo – kapitalizam je započeo trijumfalni pohod jašući na ideji jednakosti. U praksi je, odmah posle svake velike građanske revolucije, bilo jasno da jednakosti među građanima nema, što je opravdavano istom starom pričom o jednakosti uvijenom u nove varijante (jednake mogućnosti, jednak status pred zakonom, jednak položaj pred bogom i slično). Kapitalizam nikada nije uspeo da u svojim raznolikim i bogatim kulturama ostvari ubedljivu naraciju o stvarnoj nejednakosti većine koja radi za dobrobit manjine, pa je štrpkao malo od hrišćanstva, malo od servilnih filozofa, malo kanibalski prerađujući svoju sopstvenu kulturnu produkciju. Prava bezbrižnost kapitalizma što se tiče naracije o radništvu vidljiva je jasno samo u robovlasništvu, koje je prirodni deo kapitalizma. Od očeva američke revolucije, koji su doduše bili za jednakost svih ljudi, ali su sami imali robove i otvoreno opravdavali situaciju potrebom mlade ekonomije, do današnjih *pametnih* menadžera, koji sele posao bilo kuda gde rade deca i drugi ljudi koje plaćaju manje nego antičke robove. Rob je u antičkoj Grčkoj, čak i u Rimu, dobijao hranu kao deo domaćinstva (ili preduzeća), i imao je zakonsko pravo da se otkupi po određenoj ceni, dakle i da sam zarađuje. Po svemu sudeći, ropski položaj u antici bio je bolji nego položaj afričkoga roba u kolonijalnome svetu, i svakako od dečijega radništva danas u Aziji i Africi. Da podsetimo, rasizma u antici nije bilo, svakako ne u bilo kojem poredbe vrednom obliku ili količini kao u doba prosvetećenosti. Moć Marksove misli nije samo u još uvek neprevaziđenoj argumentaciji protiv kapitalizma, već i u izmišljanju dobrih novih naracija i verbalnih *džinglova* koji još uvek nisu izgubili

uverljivost, i koji i danas mogu probuditi motivaciju za građenje izgubljenoga radničkoga ponosa.

Kada međutim dođe do ozbiljne opasnosti od nestajanja radništva u nacionalnim razmerama, i stvaranja sirotinje bez ikakve mogućnosti za preživljavanje, potreba za uspešnom naracijom je nužna, možda potrebniya od teško vidljivih mera, čak i ako su uspešne. Mogućni recept je antički rimski, ali on je ostvariv samo u visoko razvijenoj urbanosti: vlast održava mir u nezaposlenoj masi, koja više i nema potrebe da radi, time što je periodično snabdeva hranom i zabavom. Ravnoteža je labava, ali nije besmislena: zamislite godinu dana u Rimu, sa osiguranom osnovnom hranom, i više od sto dana provedenih u zabavi u cirkusu. U svakome slučaju, pojedincu nije utuvljivana slika o tome kako treba da bude radan, pošten i ponizan – već suprotno, da je svojim životom zaslužio besplatnu pomoć, i da je za vlast latentno opasan.

Sumrak radništva u vezi sa Murom, ali i u drugim primerima, pokazuje visok stepen neodgovornosti javnoga diskursa i mogućnosti komuniciranja sa radništvom, i sa koliko-toliko osvešćenim ostalim delom populacije ovde i danas: primer sa pohvalom proizvodnje majica u Maroku (sa štampanim simbolom Mure i datumom nastajanja), pri čemu imamo klasičnu kapitalističku bezbrižnost prema robovlasništvu, pa primeri nelagodnosti medija kada treba da prikažu radničko mišljenje, pa dizajneri koji smatraju da proizvodnja Mure nije bila dovoljno *modna*. Moda je ono što modom proglasimo: savršenost unutrašnje strane odeće bila je Murina odlika, umirenost, stalnost i kvalitet su uvek bili tu. Mura nije prodavala kineske krpice po sto puta većoj ceni za dve dodane šljokice.

U svemu tome, možda se možemo nadati zadružnoj inovativnosti onih koji hoće i znaju samo to da rade: prodaja iz kataloga sa

maštovitim objašnjenjima (crteži umesto fotografija, duhoviti tekstovi), *klizajuće* cene za različite kupovno sposobne slojeve (isečkom plate ili socijalne pomoći se opravdava niža cena), ali uvek sa istim kvalitetom, ili sa programima koji podrazumevaju (i objavljuju) niži kvalitet i niže cene, outlet mreža, obnova malih radnji koje bi vodili takođe radnici Mure. Već godinama, krupnije žene po celoj Evropi i u Americi kupuju u buticima Ulla Popken, sa cenama koje su niže od lanaca robnih kuća, da butike i ne spominjemo. Postoje i slične prodavnice za krupnije muškarce, posebno u Americi, gde je gojaznost bolest nižih socijalnih slojeva. To je populacijska niša koju niko u Sloveniji ne pokriva. Brzina sa kojom je presušila menadžerska mašta pokazuje da je bila aktivna samo u sticanju za sebe. Nije nimalo čudno što nemaju bog zna šta reći za medije: njihove prakse dok su *uspešni* svode se na zavodjenje, prevaru, laž, prikrivanje informacija, ucenu i slično – proverite menadžerske udžbenike. Neće nam valjda besplatno otkrivati kako se može obogatiti. Ostaje još da se setimo kakve kvalifikacije imaju ti ljudi, kakve rezultate, i sa čim odlaze iz opustošenih socijalnih pokrajina...

Pre nekoliko godina, besmisleni referendum o nedeljnome radu kupovnih centara uspeo je zbog propagande: kasirke sa krstovima oko vrata objašnjavale su na prisnome slovenačkom da bi u nedelju ujutro radije sa porodicom u crkvu, nego na mučni posao. Praksa se nastavila, novac za referendum je uludo potrošen. Mediji se danas uspešno pomažu sličnim trikovima u drugome smeru: traženi su radnici i radnice sa lošim slovenačkim i sa ofarbanim pramenovima (nemaju za život, imaju za frizere), pitanja koja im se postavljaju ne odnose se na njihov život, premda oni sami često ubacuju svoje *mišljenje* o stanju preduzeća, često usmereno u provociranje mržnje, što i nije mnogo teško. Niko, ali baš niko u medijima još nije pokušao da pređe na pozitivan odnos

prema radništvu, da pokaže simpatiju a ne superiornu uljudnost sa zadnjim namerama, izvan stare kapitalističke preporuke da radnici moraju biti poštteni, čisti (čak i ako su zakrpani), i ponizni – i naravno, neka budu što manje vidljivi. Zahtevi su zastrašujuće slični onima koji se postavljaju za strance, Rome, polno drugačije, stare, i manje više sve koji ne odgovaraju slici uspešnoga slovenačkoga potrošača.

Reč je o gorepomenutoj nelagodnosti: kako opravdati privilegovani položaj poslodavca i njegovih ljudskih servisa (recimo menadžera) i mizerne plate radništva za mnogo veći posao? U obzir ne dolaze ni religija, ni istorijske zasluge, ni bilo koje drugo objašnjenje, jer su davno iscrpljeni. Zašto tu prazninu ne ispuni građanski osveščena javnost? Zašto iz sumraka radništva ne pokuša da napravi zoru – bar u području javnoga govora? Mogući razlog je to što osveščena javnost više nije u stanju da misli jednakost, ili je misli samo po nišama interesa. Drugim rečima, da je blizu samoukidanja.

KAFANA EVROPA

septembar 2009.

Kafana sa ovim imenom ima u samoj, uže uzetoj zapadnoj i centralnoj Evropi, mnogo manje nego na drugim, perifernim područjima oko Evrope: ime kafane je program, utopija, san. Slična su mu imena kafana kao što je Pariz ili Mali Pariz. Poznajem mnogo takvih kafana oko Evrope, a najuzbudljivija je za mene uvek bila kafana Evropa u Sarajevu. Prvi put sam u njoj bila sa roditeljima, kada smo fićom boje trule višnje odlazili na letovanje na more. Pošto je to bila prilična avantura, sa negde polovinom puteva bez asfalta,

prenoćili bismo u Bosni, najčešće kod prijatelja u Sarajevu. Ujutro, pre polaska, pila se kafa u kafani Evropa. Izaći u kafanu i piti nešto što je trebalo da bude bečka kafa, u gradu u kojem se nesumnjivo pije najbolja turska kafa na Balkanu (da i ne govorimo o tome da za istu, malu cenu dobijate duplu kafu, jer je toliko ima u džezvi), bila je drskost koja je objašnjena ritualnim potrebama. Naši prijatelji, mešani Sefardi i Hrvati, smatrali su, naime, da za posebne prilike treba da idemo u Evropu. Moja slika o izuzetnosti mesta dobila je pravi smisao kada sam počela da studiram, i da provodim mnogo vremena sa svojim profesorom Milanom Budimirom. Kao gimnazijalac je dodatno poučavao matematiku – Gavrila Principa, kao stipendista je u Beču demonstrirao protiv države koja ga je dovela na univerzitet, iz zatvora ga je vadio njegov profesor-socijalista, u logoru u Mađarskoj je izgubio vid. Kada se posle prvoga svetskoga rata vratio u Sarajevo, osnovao je sa svojim prijateljima, jevrejskim, katoličkim i muslimanskim intelektualcima, radničku partiju Ra-de-na. Njihova multikulturalna i emancipatorska politika, posebno uz podršku žena, imala je prve uspehe u opštini Ilidža. Zatim se država za koju su se borili pretvorila u monarhiju, i politički angažman više nije bio moguć sa takvim programom – na sreću nauke, kojoj se moj profesor posvetio. Prijatelji su se sastajali u kafani Evropa, u kojoj su imali svoj sto. Tu je Budimir upoznao i svoju suprugu, doktoru botanike.

Tada više nisam odlazila na letovanje zajedno sa roditeljima, imala sam svoja putovanja. Među njima i stručna putovanja u Sarajevo, gde sam radila u bibliotekama. U kafani Evropa, sada preuređenoj po modi sedamdesetih godina prošloga veka (s ubistvenom kombinacijom smeđe i narandžaste), uspela sam da pronađem mesto onoga stola, i uvek sam tamo sedela. Tada već pokojni profesor i njegovi prijatelji, neustrašivi, pokretni i radoznali intelektualci postali su jedna od tema koje sam istraživala. Početkom devedesetih, u veoma krat-

kome vremenu pokušaja da se izbegne najgore, često sam odlazila u Sarajevo, i moj krug prijatelja se jako raširio. Jednu od najboljih vesti u svome životu dobila sam tada, upravo za onim stolom u kafani Evropa. Tu su mi pokazali i jednoga tipa velike glave i kose, i rekli da pazim šta govorim kada je u blizini, jer je poznati policijski doušnik: to je bio Radovan Karadžić. A onda se najgore zaista desilo.

Danas je kafana Evropa, zajedno sa hotelom, potpuno obnovljena, i uređena kao *bečka kafana*. Sačuvali su neke od ukrasnih fresaka na tavanici, ali je struktura prostora promenjena tako da više nikako nisam mogla prepoznati onaj sto. Duh luksuza, udobnosti, društvenog uživanja i pokazivanja takođe – ništa nije izgubljeno u ovoj uspešnoj kapitalističkoj inscenaciji. Nije izgubljen ni duh mesta: tek što smo poručili bečku kafu, na vratima se pojavio prijatelj iz rata, koji je slučajno čekao druge prijatelje. Stanovnici i oni koji zalaze u kafanu Evropa više nemaju moćnu vlast koja im nudi stipendije i mogućnost studiranja u najvećim centrima, sa dodatnom mogućnošću da snevaju i ponekad realizuju pad takve moćne vlasti. Što je još gore, danas ne mogu ni preći evropske granice bez mnogih viza, plaćanja i gubljenja vremena i nerava: oni su parije Evrope, koja nije uspela da ostvari ni približno standarde multietničke i kulturne komunikacije koju je uspela da ostvari austro-ugarska carevina. Za razliku od nekadašnjega carstva, nisu doveli u zemlju stručnjake koji su spremni i da se žrtvuju da bi se nešto postiglo, i koji su krajem 19. veka stvarali muzeje, biblioteke, zbirke, zahtevna preduzeća, puteve, železnice, specijalne struke: danas dolaze samo birokrati koji bi da odrade svoje, iskoriste domaće i odu sa bogatom ušteđevinom i jeftino kupljenim suvenirima. Bez prave ideje o saradnji, oni ostavljaju pustoš *pravičnoga* deljenja između tri etničke zajednice, rasparčavaju i umnožavaju administrativne parazite i uništavaju kreativne mogućnosti. Da bi stvari bile gore, bez prestanka dele lekcije i pritužuju se na domaće stanovnike – eto, ne odgovara im

da nema ama baš nikakve veze između etničkih grupa, sem onih koje sami ljudi ostvaruju bez *pomoći* evropskih birokrata. Koliko god se evropski birokrati hvalili i žalili nad sumama koje izlivaju u nezahvalni bosanski mračni vilajet, ostaje jasno da nema pravih tragova o tome – turskih mostova, hanova, puteva, medresa, džamija, ili austrijske železnice, civilnih ustanova i stipendija. Koliko je glupa i istovremeno rasipna evropska kolonizacija? Možda ništa nije gore od toga što se ne može napraviti ni pošten ustanak kao protiv Turaka i Austrijanaca: nema tuđih uniformi na ulicama, nema direktnoga nasilja. U svome očaju se zato međusobno pobijaju najniže motivisani, na fudbalskim utakmicama.

Istoga dana uveče, igrala se nacionalna utakmica između Bosne i Hercegovine i Estonije. Ceo grad je bio u emotivnoj oluji, pobjeda je bila označena i iz različitih kalibara oružja: no grad je disao, vriskao i pevao kao jedno. Niko ne želi slaboumno jedinstvo ovakvoga tipa. No Evropa je uspešno uništila slobodu, raznolikost koja nije raspodeljena samo po nacionalnim linijama, nije ništa ozbiljno uradila na pomaganju i promovisanju vrednosti multikulturalnosti. Kada svako radi samo u *svojoj* grupi, i počinje da smatra kako je saradivanje nešto posebno zahtevno i teško, onda je skoro nemoguće ostvariti nekadašnju inicijativu oko stola u kafani Evropa, sa zajedničkom idejom suprotstavljanja svim ograničenjima unutar grupa i između njih. Evropa misli da je za kulture kojima zapravo ne želi pomagati najbolje da ih rascepa, kako bi ublažila međunacionalnu napetost: to je zapravo najbolji način da se napetost poveća. Sa svojim uvođenjem i naseljavanjem novih stranaca, recimo Čeha i Slovaka u Bosnu, austrougarsko carstvo je imalo bolju ideju – još većeg razgranavanja mešavine. Evropski voditelji doduše ne rizikuju da ih zanesenjak ustrelji na ulici Sarajeva: no iza njih ostaje kulturna pustoš i sve mogućnosti da se Principi ponovo međusobno zakrve. Uverena u svoje stereotype o Balkancima, Evropa je organizovala svoju vlast

podržavajući i utvrđujući te stereotype: umesto čvrste centralne vlasti i protektorata, koji naprosto zabranjuju mržnju i sukobe, *demokratski* partikularizam koji sve čuva samo dok takva vlast ne ode.

Kafana Evropa zato mora biti bečka kafana, i njeno postojanje je zapravo neki odgovor na to kako se Evropa ponaša prema Bosni. Ako tako mogu formulisati to osećanje, Evropa danas ne zaslužuje kafanu Evropa, bar u Sarajevu ne.

BAD

juli 2007.

Daleko od toga da želim da pišem prigodno o Majklu Džeksonu: zanima me kulturni odsev te ikone, ne toliko danas, koliko pre dvadesetak i više godina, kada je postao istinski popularan, i kada je od američke dečije zvezde postao nešto što se uistinu moglo globalno meriti. Majkl Džekson je stupio u svet masovne zabave u ovome delu sveta onda kad su već postojali muzički spotovi i televizije koje su ih koliko-toliko redovno prenosile. Dobar deo popodnevnoga programa bio je doslovce ukraden sa već uveliko uspešne MTV. Za većinu mlade generacije popularna muzika je tada postala vizualna isto koliko i akustična: reč je o veoma važnoj antropološkoj promeni naših tela i svakodnevice, u razmerama koje ćemo jasnije videti tek u narednim generacijama.

Tri potpuno različite pojave sa isto tako potpuno različitim naračijama – glas, telo koje peva uživo, i duboko simbolički, odnosno mitografski koncipiran video-spot – dobijaju vezu, iz koje u velikoj meri potiče današnje često gubljenje perspektive realnosti, i mešanje medijske predstave i vlastitog identiteta, čak i vlastite

intimnosti među *potrošačima* masovne kulture. No istovremeno je to pogodno tlo iz kojega nastaju novi identiteti. Majkl Džekson je izvesno odgovoran – i zaslužan – za neke od njih.

Kada se pojavio Majkl Džekson u novom izdanju, globalno dostupnom, sa Thrillerom i belim soknama, jugoslovenski rok je bio na vrhuncu slave i moći. Na međunarodnome planu, video-spotovi ABBA, sa jednostavnom pričom i suočavanjem profila pevača i pevačica su već izgledali naivno u poređenju sa komplikovanim zapletima novih video-spotova, punih aluzija na filmove pa i politiku, glamura, neverovatnih kostima, soft-porno delova, provokacija (na koje su ponekad reagovala institucije od crkve pa nadalje), igranja sa podsvesnim, fantastičnim: ukratko, već smo se navikli da trivijalne reči pokrivaju slike, koje evociraju široki kulturni spektar, a da nažalost ne pozivaju na širenje znanja.

Istovremeno, niži registar pop-muzike našao je svoju *nišu* na Balkanu: *breakdance* (koji nije izmislio Majkl Džekson) je postao romski ples, i virtuoznost romskih dečaka, koji su ga izvodili baš kao i mladi crnci u Harlemu, na izravnanom kartonskom kutiji na pločniku, za sitniš prolaznika ili za svoje zadovoljstvo, mogla se videti na ulicama mnogih jugoslovenskih gradova – Beograda, Skoplja, Sarajeva. *Rep* nije bio prihvaćen tada, već nekih dvadesetak godina docnije.

Ova kulturna *domestikacija breakdancea* je ključna, jer je potekla neposredno iz jedne kulture u drugu, bez ikakvog prenosa kulture koja prima: to je zapravo prvi primer neposredne kulturne globalizacije bez posrednika, jer domaći pop-izvođači i rokeri nisu uspeli da savladaju ovu veštinu, niti su je primenjivali. Uzbudljivo pri ovom prenosu je pre svega to kako se ostvario društveni paralelizam grupa koje savladavaju određenu veštinu, a sposobnost i vežba u izvođenju ovoga plesa su sasvim izuzetne.

Najsiromašniji, marginalni i nepriznati, ili čak omrznuti delovi nekoga društva, manifestuju ono što u većini savremenih društava važi kao najveći kvalitet: rad, vežba, ustrajnost, disciplina, vrhunski rezultat. To je na glavu obrnut – doslovce – propisujući tekst kako kapitalizma tako i nekadašnjega socijalizma: radi, usavršavaj se, da bi bio priznat. Sa druge strane je rok u ovim krajevima sticao potpunu samostalnost od institucija, i izjavljivanje vernosti pokojnome Titu na festivalima vojne muzike više nije bilo poželjno – sem zbog honorara – a rok kultura je sve više postajala vlasništvo mlade, kritične, samosvesne i svetu okrenute generacije, dakle ponekad i važan elemenat protesta protiv sputavajuće realnosti jugoslovenskoga socijalizma.

U izvesnoj meri, rok je postao i znak elita, koje su o njemu teoretisale i počinjale ga voleti u svojoj drugoj mladosti, u očekivanju ključnih promena. Ta dvojna uloga alternativne kulture, koja se obraća istovremeno margini, masama i elitama, nije ništa novo. Zanimljivo je međutim da nije došlo do pravoga sretanja uličnoga, romskoga *breakdancea* i rok kulture, koja je isto tako živela na ulici. Slepa tačka? Nesposobnost da se sagledaju grubosti društvenih odnosa? Neosveščeni rasizam? Šta god da je, ovaj razmak između alternativaca, društvenih i kulturnih, uslovio je primanje Majkla Džeksona. Nazivali su ga, u svakodnevnom govoru, Ciga, ili u Hrvatskoj Hercegovac, zbog belih sokni. Bio je savršeno izvan svakoga konteksta i povezivanja, i njegova prva publika bile su devojčice, ogromna skrivena *marginalna* grupa. U njemu su prepoznale elemente koji i danas važe kod mnogih devojčica, njegovih obožavateljki – nenasilje, odsustvo agresivnosti: mogao se beskrajno hvatati za šlic svojih pantalona, Majkl Džekson kao ikona nije predstavljao opasnu mušku agresivnost. Prvo zanimanje došlo je iz elitne kulture, koja je primetila plesnu inovativnost, zatim muzičku doradenost njegovih tačaka. I konačno, došao je

album Bad, koji smatram ključnim za promenu stajališta u kulturi svakodnevice.

Još uvek crn i koliko-toliko prirodan, Majkl Džekson u nosećoj pesmi albuma, u punoj geng-pankovskoj opremi (i sa savršeno našminkanim trepavicama), dovodi u vezu ulično nasilje, siromaštvo, izopštenost, rasnu i polnu diskriminaciju, i samosvest grupe koja deli sve te elemente društvene stigmatizacije. Poruka je jasna: prihvatiti sebe, izraditi i ostvariti prenos društvene traume u kulturu, savesno estetizovati problem, tražiti kanale komuniciranja. Još i danas bih savetovala gledanje video-spotova Bad svakoj novonastaloj NGO inicijativi i grupi, koja treba da izgradi svoj identitet.

U mnogim poznijim video-spotovima Majkla Džeksona ponavljaju se slične poruke, i često samo njegova virtuoznost spasava naivnost takvih poruka. Bad je međutim ključno i provokativno obrtanje značenja, kao i naslov pesme (bad-loš, zapravo dobar u slengu, u drugačijem svetu vrednosti): ništa se ne poručuje neposredno, kao ljubav među ljudima i slično, već se ukazuje na otpor izopštenih, koji ima smisla ukoliko izopšteni mogu da izgrade prepoznatljiv i kulturno prodoran identitet.

Potpuno je razobličena ideja – koju danas propagiraju neke kao *oslobođenije* javne ličnosti kod nas – da *drugi* imaju sva prava, ali kod svoje kuće. Naprotiv, njihova prava jedino imaju smisla ako su javna, dostupna, prisutna u oblikovanju svakodnevice i, zašto ne, kulture. *Ćuteći drugi*, dobro etablirani, ne moraju učestvovati u tome: koga briga. Ključni su oni koji društveno trpe zbog svoje *drugačijosti*.

ŽENSKI – ŽENIN SMEH

oktobar 2009.

Prošle nedelje je u Izraelu umrla novinarka, naučnica i književnica Ženi Lebl. Živela je u Jugoslaviji, Izraelu, ponovo u Jugoslaviji, konačno u Izraelu. Njeno naučno delo posvećeno je uglavnom balkanskim Jevrejima. Razotkrila je mnoge užase iz novije istorije Jevreja, pre svega sudbinu makedonskih Jevreja za vreme Drugoga svetskoga rata, zatim dubrovačkih i srpskih Jevreja, pisala je o bosanskim Jevrejima, o jevrejskim istorijskim ličnostima na Balkanu: njeno istorijsko delo je ogromno. No ključna tačka u tome delu je pisac Danilo Kiš: on ju je sreće za vreme svoje posete Izraelu, i podstakao je da napiše nešto od svojih uspomena. Ženi Lebl naime nije samo okusila okupaciju, otpor i pobjedu nad nacizmom, već je posle rata niz godina provela na Golom otoku. Ženi Lebl je poslušala, vremena su bila drugačija, i 1990. objavila je svoju knjigu sećanja Ljubičica bela. Knjiga je docnije objavljena na hebrejskom u Izraelu, i postala je pravi hit. U njoj Ženi opisuje *svoj slučaj*: bila je uspešna mlada novinarka, koja je u intimnome trenutku ispričala svome partneru vic, nekoliko godina posle rata. Vic je glasio: Jugoslavija je pobedila na festivalu cveća u Holandiji, jer je prikazala belu ljubičicu (kako Tita imenuje narodna partizanska pesma), tešku preko sto kila. Partner nije gubio ni časa, već ju je prijavio *gde treba*. Mlada uspešna novinarka se nađe u istražnom zatvoru, pa u logoru za nove neprijatelje države, i najzad na Golom otoku. Posle nekoliko godina, dođe na nju red za ponovno ispitivanje. Tu mora doći do slučaja zbog koga je uhapšena, i po staljinističkom običaju, ona mora da prizna, da se ponizi, da potpiše. Ženi ispriča svoj slučaj, i reaguje na vic onako kako se normalno reaguje – počne da se smeje. Posledica je još nekoliko godina na Golom otoku, s tim što je tretman još gori. Kada su je konačno pustili, iskoristila

je mogućnost da ode u Izrael, gde je nanovo izgradila svoj život i karijeru kao istoričarka. Proteklo je mnogo godina, sve dok u Jugoslaviji nije konačno postalo moguće govoriti o političkim zatvoreniciima, logorima, staljinističkim procesima. Tek tada je mogla da objavi – na podstrek velikoga književnika – šta joj se događalo.

Knjiga *Ženi Lebl* je jedinstvena. U Jugoslaviji je posle smrti Tita postalo moguće objaviti šta se događalo neposredno posle rata i docnije, a naročito 1948. Knjiga uspomena bilo je toliko mnogo, da su neki kritičari proglasili da je reč o žanru, pa su ga čak i nazvali – logorologija. Većinu tih knjiga pisali su ljudi koji su to neposredno preživeli, što nažalost ne znači da su kroz patnju postali i dobri pisci. Dokumentarnost je u tim knjigama bila ključna. Pročitala sam mnogo tih knjiga. Kao i sva autobiografska dela, ona su ponekad zaprepastujuće siromašna kada se dođe do drugih ličnosti, i duboko cenzurisana kada je reč o glavnome junaku. Ono što je za autora sporedno postaje za čitaoca najzanimljivije. Vrednost činjenica je relativna, vrednost sećanja teško može da se proveriti: to je uistinu žanr između, u kojem, paradoksalno, literatura odnosi pobeđu nad dokumentarnošću. Posle serije takvih dela, čitalac se nađe pred problemom, jer je svakodnevnica, koja je užasna, opisana neadekvatnim rečima, neveštima opisima i formulama koje se ponavljaju. Naravno da je nemoguće naći distancu prema grozotama koje je čovek doživeo: no ako distanca uporno nedostaje, problem uverljivosti se povećava.

Ženi Lebl je u tu vrstu književnosti unela nešto jedinstveno, distantno, razbuđujuće – smeh i distancu. Nema mnogo stvari kojima se može smejeti u logoru: ostaje čovek sam. *Ženi Lebl* se smeje sebi, paradoksima, ludosti i neverovatnoj gluposti onih koji je tamo muče, razotkriva njihovu unutrašnju praznoću i amoral-

nost: smeje se svemu, bez cenzure, bez pravila i svojim smehom, između ostalog, preživljava. Smešne su joj sapatnice koje još uvek veruju u komunizam, smešne su joj one koje su se razočarale. Ukratko, smešan joj je svako ko sebe uzima preozbiljno. Opisi strahota nisu nimalo cenzurisani njenim smehom, naprotiv. Logor u njenom opisu izgleda još groteskniji, ljudski duh još više nepobediv.

Ženi Lebl je godine provela u ženskome logoru. Solženjicin, koji je otvorio kutiju užasa o sovjetskim logorima, takođe piše o ženskim logorima – minimalno, samo nekoliko rečenica, i ističe da je tamo bilo još gore, ali ne zbog represije, nego zbog unutarne situacije. Ima se utisak da se gadi ženskih logora više nego što saoseća sa zatvorenicama. Ni drugi autori sećanja praktično nikada ne govore o ženama. *Ženi* je usamljena ženska autorka u žanru, i njen pogled na stvari je toliko drugačiji da praktično nema tačkaka poređenja. Nema nikakve sumnje da njene patnje nisu bile manje od patnje drugih. Ali ona od te patnje pravi tekst koji ne dozvoljava stereotipe niti jednosmerno sažaljenje: naprotiv, ona budi razum drugih, koji će jednom za svagda – nadati se – odustati i od zamisli da tako uređuju poslove u svojim društvima. Posle čitanja njenoga teksta, ne možete više biti ni na jednoj strani. Nema više ni osvete, ni koristoljublja, samo temeljnoga neprihvatanja bilo kakvoga nasilja.

U tome smislu je primer *Ženi Lebl* jedinstven i u svetskim okvirima, i može se porediti jedino sa drugim jedinstvenim iskustvom logora pretočenim u književnost – delom *Prima Levija*. No *Primo Levi* je, kako izgleda, izvršio samoubistvo. *Ženi Lebl* više niko nije mogao nigde da zatvori, ni u nju samu. Dobila sam njene fotografije nekoliko dana pre nego što je umrla: nasmejana na bolničkome krevetu, uživa u muzici i pesmi, koju izvodi jedan od

njenih prijatelja. Uz harmoniku je pevao njenu omiljenu make-donsku pesmu Jovano, Jovanke: Jovanka je bilo njeno ilegalno ime za vreme Drugoga svetskoga rata.

Ono što je ključno za razumevanje ovakve životne snage i mogućnosti razumevanja najstrašnjega, je možda njeno precizno razdvajanje životnih polja: književnost, u kojoj se piše samo o ključnome, historiografija, u kojoj manje važno dobija svoje mesto u interpretaciji i iscrpnome davanju dobro sistematizovanih podataka. I konačno, odsustvo svakoga koristoljublja i samopromocije kojih se jako malo ljudi ume odreći, i u književnosti i u nauci. Ženi Lebl se nije imala sa kim nadmetati, što je bila njena najveća prednost u oba polja: niko nije na taj način pisao o svom iskustvu u logoru i pod represijom, vrlo malo je bilo osposobljeno da radi na takvim zadacima istoričara. Ona je znala balkanske jezike i hebrejski, mogla je sa svih strana osvetliti još uvek skrivene grozote balkanskog antisemitizma. Usamljena i nigde sasvim domaća, Ženi Lebl je pravi primer nomadskog intelektualca, nekoga ko je, zato što nije stalno i uvek *tu*, sposoban da vidi ono što se skriva nekakvim opštim saglasjem pripadnika kolektiva.

Možda je tek sada pravi trenutak da se knjiga Ženi Lebl prevede na slovenački: nedavna prošlost je tako opterećena najrazličitijim upisivanjem novih interesa, da bi bilo dobro videti primer potpunoga rasturanja stereotipa, jasnoga pogleda, nemilosrdne analize sebe, i iznad svega, oslobađajućeg, nelicemernog, otvorenoga ženskoga smeha.

PAD ZIDA

oktobar 2009.

Nedavno je u Beogradu objavljen zbornik pod duhovitim naslovom Zid je pao, živeli zidovi!, delo izdavača slavne Biblioteke XX vek Ivana Čolovića. To je samo jedna od publikacija kojima će Evropa proslaviti dvadesetogodišnjicu pada berlinskoga zida početkom novembra, no čini mi se da će od drugih veoma odudarati po svome tonu i porukama.

Ova akcija naime ima više nivoa: naknadno popunjavanje praznina koje su ostale na istorijskim mapama kao tragovi trapavoga hoda isključivo sobom zaokupljenog kulturnog kolonijalizma, uglavnom anglo-američkoga; naknadno dodavanje teksta po izgužvanim, skoro okamenjenim stranicama nacionalnih historiografija; i, popunjavanje praznina u postojećim scenarijima smišljenim u svrhu preuređivanja istorije prema zahtevima stremljenja ka moći. Ovo poslednje čini se najopasnijim, jer zahteva rekompoziciju sećanja. Jedan primer to dovoljno jasno pokazuje. Skorašnji trend u skoro svim postsocijalističkim - *novim* evropskim zemljama je preocenjivanje Drugoga svetskoga rata u cilju predstavljanja kvislinga, saradnika nacista, mrtvih ili živih, kao predstavnika alternativnog načina odlučivanja u teškim vremenima. To je vešto sačinjen scenario čiji su deo demokratija (pravo svakoga na samostalno odlučivanje), relativizacija istorijskoga konteksta (pa prema tome i samostalnosti i *slobode* donošenja odluke da se saraduje u istrebljivanju sopstvenog ili drugih naroda), falsifikovanje motiva pokreta otpora (*racionalnije* i za narod *korisnije* bilo je saradivati s okupatorom), zamagljivanje tema (kolaboracija je za vreme rata po pravilu bila ponašanje bogataša, moćnika i izrabljivača - crkve, industrijalaca, policije, političara); kao i sastavljanje novih, manipulativnih naracija (borci pokreta otpora navodno su zahtevali ili naređivali da brat ubije brata, da se preseku sve veze s porodicom,

promovisali su *slobodnu ljubav*, da se umesto patriotizma prigri komunistam, itd).

Pored lako uočljivog izvitoperavanja istorije, u zemljama koje su učestvovalе u Drugom svetskom ratu na strani fašizma i u kojima su, od 1944/45. godine, sovjetske snage u tumačenju lokalnih političara i istoričara zvanično postale okupacione, postoji i poseban scenario za zemlje u kojima od sovjetskih trupa, iako prisutnih u njima tokom završnih operacija rata, nije posle rata bilo ni traga: za zemlje Jugoslavije. Kratak je put od inicijative da se obelodane cenzurisani delovi istorije ratnog i posleratnoga perioda, do vulgarne revizije istorije u službi konkretnih političkih ciljeva, koja na nesreću ali nužno donosi i brz porast neznanja. Može li se neznanje akumulirati istom brzinom kao i znanje? Ma kakav bio odgovor na ovo pitanje, propagandistička manipulacija ugrožava kako preispitivanje istorije Drugog svetskoga rata, tako i deo evropske intelektualne tradicije razmišljanja o odgovornosti za rat, genocid, nasilje, o životu posle toga, oličene u Teodoru Adornu, Žan-Polu Sartru, Hani Arent, Đorđu Agambenu i mnogim drugima, a posebno u Simon de Bovoar, koju su užasi rata naveli na pomisao da piše o jednom užasu koji nije bio na listi: o patrijarhatu.

Revizionistički scenariji imaju, kao deo konkretne borbe za političku vlast, i jednu usputnu narativnu funkciju: stvaranje kulturnoga prostora ispunjenoga metaforičnim predstavama. Berlinski zid je i danas uspešna metafora socijalističke represije, oslobođanja, rušenja totalitarizma, i još koječega drugoga. Čak i ako ne verujemo potpuno u spontanost i nevinost akcije, i ako smo potpuno svesni kako se manipuliše zidom, nema toga ko će ostati potpuno hladan kada gleda snimke iz novembra 1989, retke trenutke pune ljudske radosti. Posle rušenja su se desile mnoge stvari, i sjaj jedne noći se ugasio. U tome je pogledu zid ostao ambivalentan, produktivniji

nego ikada posle rušenja: mnogo porodica i pojedinaca, posebno iz imigrantske populacije, preživljava prodajući ostatke nekadašnje kulture zida, dobar deo berlinskoga turizma je usmeren u ostatke zida i obilaske, dobar deo alternativne berlinske kulture takođe živi i od zida, koji više ne postoji. Nije reč samo o uobičajenom interesu ljudi za neobično, mračno: reč je i o tome da je zid koji više ne postoji još izuzetno bogat izvor za priče, urbane legende, nanovo konstruisana sećanja. Drugim rečima, berlinski zid je sasvim izuzetan spomenik u srcu Evrope – jer ne postoji. Nevidljivi spomenik svedoči koliko je jaka – tačnije rečeno, žedna i gladna – naša kolektivna mašta, koju hiperprodukcija savremenih mašina za zabavu jednostavno ne može da zadovolji onako kako je zadovoljava usmena književnost, živa reč, neposredno obraćanje. Berlinski zid, kao značajno evropsko *mesto sećanja*, kako je to definisao francuski istoričar Pjer Nora, ima ne samo asocijativnu, ekonomsku, istorijsku ulogu kao mesto proizvođenja tekstova, već je to i ritualno mesto. U Evropi je još nekoliko takvih ritualnih i nevidljivih spomenika – recimo Bastilja u Parizu, koju su srušili u činu započinjanja revolucije. Berlinski zid je srušen tačno 200 godina posle Bastilje, i nema nikakve sumnje da je datum usklađen: pad berlinskoga zida je trebalo da označi kraj revolucionarnih pobuna u Evropi, da zauvek zameni jedan tip narodne pobune naizgled sličnim, ali bitno drugačijim tipom narodne pobune, maskiranim u pobunu za demokratiju. Ništa, naravno, ne može premašiti postizanje osnovne slobode posle pada berlinskoga zida, a to je protok ljudi. Nemci su odmah smislili čitav niz palijativnih mera i u velikoj meri smanjili taj osnovni i veliki pomak posle pada zida: istočni Nemci su brzo osetili šta znači biti građanin drugoga reda u pravnoj državi. I posle pada zida, medije nije mnogo zanimalo koliko je ličnih sudbina uništeno, koliko individualnih sudskih procesa je započeto zbog kršenja ljudskih prava, koliko Nemaca je iskreno pomislilo da je zabava preskupo plaćena.

Stoga proslavljanje pada berlinskoga zida otvara mogućnost zreloga razmišljanja o odgovornosti za velike istorijske promene. Da li je njegovim rušenjem zauvek uništena mogućnost socijalnih revolucija u Evropi? Da li odgovornost za socijalizam sada treba da plaća već treća generacija odraslih, koja je pala u najgori sistem eksploatacije koji smo ikada videli u kapitalizmu, jer slici užasa ozbiljno nedostaju intelektualci koji bi se bunili i bez oklevanja se uvek našli na strani eksploatisanih? Da li u doba uspostavljanja naslednih privilegija generacija potpuno nedužnih treba da plaća zamišljene socijalističke zločine svojih dedova i pradedova? Pad berlinskoga zida je trebalo da predstavlja početak doba nadanja: danas znamo da je predstavljao konačni kraj svakoga nadanja. Da su rušitelji toga bili svesni, njihov gest rušenja bi još uvek imao smisao i puno opravdanje – zid je trebalo srušiti. Reč je zapravo samo o tome ko je prisvojio tumačenje, ko je *prepričao* pad zida po svojim interesima, iz kojih još uvek crpe milijarde puta veće sume nego siromasi koji po berlinskim ulicama prodaju male komade sećanja. Nema takođe nikakvoga razloga da se dvadesetogodišnjica proslavi – naročito ako bi označila i preuzimanje vlasti nad manipulisanim sećanjem, i povratak zaboravljenim motivima rušenja zida.

JUGOSLOVENSKA KUHINJA

novembar 2009.

Pod ovim naslovom, a na makedonskome jeziku, čuvam kuvarsku knjigu koja ima kulturno-istorijsko značenje. Reč je o reprezentativnom, uravnoteženom i politički korektnom zborniku najviših dostignuća regionalne kuhinje u zajedničkoj državi. Drugim rečima, knjiga je već bila utopijska kada se pojavila, jer nije odgovarala ni političkim ni društvenim uslovima (objavljena

1983). Lažljiva nostalgija, za ljubitelje. A onda me je, pre nekoliko dana, iznenadilo slučajno gledanje nekakve kuvarske emisije na jednoj od mnogih malih domaćih televizija: pripremali su nešto što se valjda zvalo moto-keks torta. Sem odvratnoga keksa, čije ime izvesno potiče iz jugoslovenskih vremena, ceo recept je bio fantastičan primer nestašice, snalaženja, trikova iz albanskih poslastičarnica, i uopšte nepoštovanja ukusa: na sve strane mleko u prahu, puding *iz kesice*, pa još i savet da sok od pomorandže, u koji treba umočiti ominozne keksove, „ne treba da bude gaziran”. Ova konačna razotkrivena naivnost me je zapravo privukla: u poplavi samozaljubljenih, prebogatih, prgavih i brbljivih šefova i šefica u stranoj i domaćoj TV kulinarskoj ponudi, ovo je bio – očito neplaniran – prodor nekih drugih društvenih i kulturnih slojeva koji isto tako kuvaju, ali su mnogo češće gladni. Rečena torta je, sem što je kulinarska groza, jeftina. Ona je sirotinjska zamena za luksuz i izvesno je da će nekima doneti veselje. Uporedila sam, zabave radi, neke druge – bar po imenu – sirotinjske, ciganske, bečarske i studentske torte, i svaka je na desetine evra nad cenom moto-keks torte. No sem zadovoljavanja gladi za slatkim, što je banalna pretpostavka, moto-keks torta ima i viši cilj: ona zadovoljava potrebu za reprezentacijom na svečanom, rođendanskom, svadbenome stolu. Prevara i društvena pretencioznost su odigrane u tome slučaju u niskome registru, ali daju privremenu i vrlo kratku terapiju sličnu nostalgiji, uživanju u TV noveli ili ljubavnome romanu sa kioska.

Izvan zaboravljenoga domena reprezentativne istorijske jugoslovenske kuhinje, postoji nešto drugo, što uistinu ima jugoslovenski kulturni upis, i što i danas, zahvaljujući temeljito pogoršanim društvenim odnosima, ostaje ne samo nostalgični, nego i praktični način preživljavanja: hranjenje jeftinom, nezdravom, zasitnom hranom. Oni kojima bi raznolika, vitaminima bogata hrana bila najpotrebnija,

fizičkim radnicima na najtežim poslovima, dostupna je samo najgora hrana, od koje se goje i umiru mladi. Za one koji sede dok rade, recept deluje još ubistvenije. Zahvaljujući nedostatku društvene brige, sirotinja ne samo da nema obrazovanje za zdravu hranu, nego nema ni kulturni upis, odnosno sretanje osiromašenih i/ili osvešćenih elita i onih jednostavno siromašnih za, metaforički rečeno, zajedničkom trpezom. To je inače model koji nalazimo u skoro svim sredozemnim i nekim balkanskim kulturama. No sa druge strane, posvuda u postjugoslovenskim kulturama postoji fenomen, koji je zapravo isti kao i u drugim postsocijalističkim kulturama: negovanje sećanja na ukuse prošloga doba, kakvi god da su nekada bili. Odluka da neko obožava Gavrilović paštetu, Buce sir, Cedevitu, već pomenute moto-kekse, Argo supu, Kiki bombone, Vegetu, Bajadera kocke i druge dobre primere svega što ne treba jesti da bi se duže i bolje živelo, pojedinac može doneti samo po sopstvenoj odluci, jer danas ti proizvodi izvesno nisu jeftiniji nego drugi. Ta odluka podrazumeva identitarne procese, kolektivno sećanje i lično prihvatanje toga sećanja, ideološki upis, otpor, konačno političko oblikovanje pojedinca. Takav pojedinac je obično siromašan, u najboljim slučajevima aktivni alternativac. Te distinkcije se gube u dijaspori, gde se i bogati potomci, pa čak i najnovija generacija jugoslovenskih ratnih emigranata tope pri samome pogledu na poklon iz utopijske prošlosti – konzervu paštete ili kilogramski kesu Cedevite.

Veliki teoretičar ukusa, Žan-Antelm Brija-Savaren (Jean-Anthelme Brillat-Savarin), o kome je opširno pisao Rolan Bart, obnovio je stanovište antičkih lekara da je čovek ono što jede, u svojoj knjizi Fiziologija ukusa (1825). Dovoljno ih je poznao da je grčkome terminu dijeta davao njihovo značenje – način života. U toj svojoj knjizi Brija-Savaren raspravlja, na mnogim mestima, zapleteni odnos kulture, sećanja i hrane – ne naravno u današnjim terminima. Već je njemu jasno da je pri pripremanju hrane sve manje važno

od međuigre onoga što o hrani čuvamo u svojim glavama, i onoga šta sa njom radimo. Za primer fuzije jugoslovenske hrane, novoga siromaštva, nostalgije i pobune, Brija-Savarenova epikurejska razmišljanja imaju mnogo smisla: na kraju krajeva, Brija-Savaren je dugo godina proveo u emigraciji u Americi, gde se snalazio na razne načine – recimo svirajući violinu – i naravno, proučavajući bez predrasuda kolonijalnu kuhinju. Današnjem obaveštenome čitaocu je poznatiji Marsel Prust, sa svojim sećanjem na ukus kolača madlen. Postoji međutim varijanta istoga tipa kolača pod manje privlačnim imenom, *financier*: on nije postao predmet umetničke sinestezije, i nije ušao u svetsku literaturu.

Ako dakle primenimo elegantno mišljenje o povezanosti identiteta, sećanja i hrane na skoro gerilski upad moto-keks torte u medije opterećene neprijatno agresivnim i na silu elitnim odnosom prema hrani kao izvoru prestiža za povlašćene, onda smo na tragu važnoga društvenog i kulturnoga događanja. Može se dogoditi da neko konačno padne na pamet da izmanipuliše navike siromašnih i doda ih potrošačkoj ponudi svega i svačega; no može se dogoditi i to, da kroz društvene i prevashodno potrošačke filtere sklizne i nešto nekontrolisano, subverzivno, nešto što će pomoći svesti siromašnih. Izvan kalupa skromnosti za siromašne i zahvalnosti za sve uz pokoji suzu, izvan otvorenih pretnji i pouka o tome kako se treba ponašati (dakle i šta jesti), koje po medijima uporno prodaju uvređeni poslodavci, ako neko ili nešto pokuša da omete njihovu demokratsku eksploatorsku slobodu, svakodnevnica još uvek ostaje onaj najmanji prostor konstrukcije identiteta: sve drugo je konačno zatvoreno. Jasno je da zbog toga upad moto-keks torte još nije snažan društveno-politički signal, koji bi mogao pravovremeno pokazati na neke manje vidljive znake odgovora na krizu. Etički usmeren mislilac bi na ovome primeru mogao razviti dilemu – da li zahtevati bolje nutricionističko obrazovanje, i time u korenu uništi

titi štetne pojave kao što je ova jeftina i amaterska bomba ugljenih hidrata, ili prećutati taj aspekt, time ugroziti zdravlje, ali podržati posredno revolucionarni naboj sadržan u slojevima nekvalitetnih sastojaka i itekako kvalitetnih ideoloških značenja moto-keks torte? Kada je preporučila da u nestašici hleba građani pređu na kolače, Mari-Antoaneta izvesno nije slutila gigantsku društvenu energiju hrane. Poruka moto-keks torte nije manje nabijena značenjem.

Homonospore II Svetlana Slapšak

DANILOVA KNJIGA

januar 2010.

Ima stvari koje godinama mogu ležati zaboravljene, da bi u nekome trenutku dobile novo značenje, koje opet ne mora trajati dugo: nije dakle reč o stvarima koje su izborile svoj ulazak u istoriju, zvaničnu ili privatnu, već o onima koje će možda opet utonuti u zaborav: no u određenome trenutku će ne samo vratiti u život čitav jedan svet, nego će i dati novo značenje onome u kome smo već uveliko pali u očajanje...

Tako mi se desilo da sam, prevrćući po svojim knjigama, našla i jednu u prilično bednome stanju, džepno izdanje, koje sam kupila u Ljubljani. Reč je o Grobnici za Borisa Davidoviča Danila Kiša (1976): između Beograda i Ljubljane, desilo mi se da sam naišla na tu knjigu. Pročitala ju je sva moja ljubljanska rodbina, nisam stigla do nje sve do poslovnoga voza Sava u dubokoj noći. Do Zagreba sam je pročitala. To je bilo prvo upuštanje u politički angažman Danila Kiša, serija priča o totalitarizmu Staljinovoga doba, sa jasnim referencama na sve ostatke staljinizma. Tada je to bila i opasna knjiga. Kiš je bio napadnut, ali ne zbog sadržaja, već zbog stila i upotrebe dokumenata u toj knjizi, pa su osetljivi državni kritičari sumnjali u

Eseji i komentari

njenu originalnost. Premda kratko u mome posedu, knjiga je već po dolasku u Beograd bila malo raskupusana. Imala sam je u tašni narednoga dana, kada sam otišla na Sajam knjiga i slučajno naletela na Danila Kiša koji je potpisivao knjigu na štandu izdavača. Prilike se ne propuštaju: dala sam mu njegovu pohabanu knjigu da je potpiše, on se nasmejao – a znao me je još kao prodavačicu Studenta noću po beogradskim lokalima, gde je on pio a mi zarađivali neki sitniš – i potpisao se, ali na zadnju stranu. „Kupi novu!”, primetio je.

Knjigu sam našla tražeći nešto sasvim drugo, u punoj panici ispunjavanja formulara za neki projekat koji izvesno neće uspeti. No kada sam je otvorila, svet tržišnoga ludila i smeštanja nauke u njega se raspukao, i pustio me samu sa jedinim stvarima koje su još važne: talenat i pamet.

„Delo iščezava u duhu sa smrću... U isto vreme, nije nemoguće da bih, prilikom prelaska reke smrti u Haronovoj barci, voleo sa sobom poneti svoja celokupna dela... pitam se da li bi bilo lakše tako umreti.“

Danilo Kiš (22.02.1935-15.10.1989) izvesno nije imao pravo: delo ne iščezava, knjige ne gore, premda je možda uspeo da ponese svoje knjige *preko*. Za nekoliko dana je njegov rođendan: imao bi 75 godina. Koliko bi knjiga uspeo da napiše da je živeo duže od 54?

„Nemam dece i ova čudna rasa ugasiće se sa mnom. Sa tim dvema religijama spojila se, u izvesnom trenutku treća, katoličanstvo, kojem su me učili u školi u Mađarskoj. Susret između dva slična i, zbog mnogih strana, različita sveta, svest o ovoj dvostrukoj pripadnosti bila je kao šok, naročito posle rata. S jedne strane, epska tradicija srpskih junačkih pesama, koju mi je prenela moja majka zajedno sa oporom balkanskom realnošću, s druge srednjoevrop-

ska literatura, i dekadentna i barokna mađarska poezija. U ovu mešavinu, načinjenu od sudara i kontradikcija, uključiće se moje jevrejsko biće, ne u religioznom smislu, već u jednoj suštinski kulturnoj optici, kao istraživača“.

Opet nema pravo: „čudna rasa“ mešanaca i nomada između kultura je preživela, i možda je još jedno od retkih utočišta nadanja – bar za one koji ga još čitaju.

I zašto bi imalo smisla danas čitati Danila Kiša? Prvo zato, što nije *umešten*. Umro je pre dobijanja Nobelove nagrade, koja mu se ozbiljno smešila, a pred rat koji je uništio sve oblike kulturnoga rafinmana, za vrlo dugo vremena. Morali bismo dakle biti sigurni da je vreme rafinmana ponovno došlo, a dobro znamo da nije – jedino da ga neodgovorno, na osnovu čitanja Kiša, ponovo uspostavimo. Kao i svi dobri pisci, odlično je predviđao, premda nije znao šta:

„Nacionalista je, po definiciji, ignorant. Nacionalizam je, dakle, linija manjeg otpora, komocija. Nacionalisti je lako, on zna, ili misli da zna, svoje vrednosti, svoje, što će reći nacionalne, što će reći vrednosti nacije kojoj pripada, etičke i političke, a za ostale se ne interesuje, *ne interesuju ga*, pakao to su drugi (druge nacije, drugo pleme). Njih ne treba ni proveravati. Nacionalista u drugima vidi isključivo sebe – nacionaliste. Pozicija, rekosmo li, komotna. Strah i zavist. Opređenjenje, angažovanje, koje ne iziskuje truda. Ne samo pakao to su drugi, u okviru nacionalnog ključa naravno, nego i: sve što nije moje (srpsko, hrvatsko, francusko...) to mi je strano. Nacionalizam je ideologija banalnosti. Nacionalizam je, uz to, ne samo po etimološkom značenju, još poslednja ideologija i demagogija koja se obraća *narodu*. Piscu to najbolje znaju. Stoga je pod sumnjom nacionalizma svaki pisac koji deklarativno izjavljuje da piše „iz naroda i za narod“, koji svoj individualni glas, tobože

potčinjava *višim* nacionalnim interesima. Nacionalizam je kič: u srpskohrvatskoj varijanti, borba za prevlast oko nacionalnog porekla *licitarskog srca*. Nacionalista, u principu, ne zna ni jedan jezik, niti tzv. varijante, ne poznaje druge kulture (ne tiču ga se). Ali stvar nije tako prosta. Ako zna neki jezik, što će reći da kao intelektualac ima uvid u kulturno nasleđe neke druge nacije, velike ili male, to mu znanje služi samo tome da uspostavlja analogije, na štetu onih drugih, naravno. Kič i folklor, folklorni kič, ako vam se tako više sviđa, nisu ništa drugo do kamuflirani nacionalizam, plodno polje nacionalističke ideologije. Zamah folklorizma, kod nas i u svetu, nije antropološke prirode, nego nacionalističke.“

Reči su napisane 1973, važiće bar još neki vek, bar u bliskim krajevima. Sve što sam citirala, nije iz knjige koju sam ponovo našla, već iz knjiga Danila Kiša koje sada ponovo čitam. Knjige vuku druge knjige, i odgovor na pitanja koja postavljaju je samo u drugim knjigama. U tome povlašćenome prostoru potpune slobode je čitanje Danila Kiša prava nužnost, jer prostor proširuje.

Uhvatila sam se raskupusane Kišove knjige sa potpisom autora kao davljenik slamke. Napisana je jednostavno, namerno suvim jezikom, hladnim opisom, neučestvovanjem u užasima, bez zgražanja, bez užasa: to je ledena knjiga, koja jedina može opisati licemerje, sistemsku laž, i svu grozu dehumanizacije. Sve je toliko različito od druge Kišove proze, koja odiše hipersenzibilnošću autora, mirisima, zvukovima i dodirima rane mladosti: pisac je naglo odrastao u svojoj četrdesetoj godini, odlučio da se suprotstavi svetu u kojem je živio, da zauvek promeni muzički ključ, da više nikada ne bude sveopšte obožavan, da se okrene najmanjoj, najzahtevnijoj, najstrožijoj grupi čitalaca, i da ubuduće odgovara samo njima. Sve ostalo se stuštilo na njega, sa intrigama, napadima, mržnjom niskih. Bio je to više nego hrabar potez, koji ga je koštao nerava,

vremena, zdravlja, i konačno bekstva iz Beograda. Zaustavio se na najboljoj stanici za Haronovu barku, u Parizu. Vratio se tek mrtav, da bi ga mrtvoga krali crni popovi i lokalni patrioti: njegova saharna je bila zastrašujući teatar prisvajanja i nesuvislih izjava koje su vređale sve što je napisao. No ništa od toga više ne postoji: ostala je raskupusana pametna knjiga, koju bi mnogi uzeli sa sobom u onu pomenutu barku...

Homospore II Svetlana Slapšćak

BOŽIĆNA PRIČA

januar 2010.

Božićna priča, kratka proza koja ističe duh ljudske solidarnosti u svetome trenutku, pravi je proizvod kapitalizma, odnosno dvostruki odgovor na pritiske: sa jedne strane, kapitalisti su našli zgodnu nišu na početku zime, kada inače nije bilo posebnih razloga za kupovinu, jer je većina građana obezbedila – koliko su mogli – zalihe za zimu tokom leta i jeseni. Proslava Božića i Nove godine, sa darovima i trošenjem za hranu, ukrase i većinom savršeno nepotrebne dodatke, je u zapadnoj Evropi i u severnoj Americi značila i oslobađanje od strogih puritanskih pravila o Božiću kao isključivo intimnome, porodičnome prazniku. Da, ideja porodične sreće je sačuvana, samo joj je dodato šta sve za sreću nužno treba... Sa druge strane, kultura je imala svoj odgovor na narastajuću surovost kapitalizma. Tako božićnu priču predstavljaju dva pisca sa dve strane Atlantskog okeana, Čarls Dikens (1812-1870) u Engleskoj i Vošington Irving (1783-1859) u Americi, u prvoj polovini devetnaestoga veka. Premda je izrazita kritika surovosti kapitalizma i promena koje on izaziva u ljudima, Dikensova priča o duhovima koji posećuju sebičnoga bogatoga starca i podsećaju ga na izgubljene ljubavi, završava opštom veselom kupovinom i gozбом, sa izgle-

Esaji i komentari
dima poboljšanja. I Dikens i Vošington su bili pisci koji su, sem inovativne fikcije, imali i nov odnos prema medijima – njima su se obraćali, i objavljivali svoja dela često prvo u novinama, a docnije u knjigama. Uz to su obojica bili vrsni novinari i komentatori.

Premda je u žanr upisana kritika kapitalizma, uskoro je božićna priča postala ne samo deo ponude, nego i njena ideološka osnova: popravljanje ljudi i njihovoga ponašanja, ravno čudu, u vreme božićnih i novogodišnjih praznika. U ovo doba godine naprosto smo preplavljeni proizvodima iz ove iste matrice, delom duhovitih, uglavnom vulgarnih i srceparajućih. Kako se novinari nisu setili da obiđu poslodavce, koje inače rado goste u medijima i predstavljaju ih kao ravnopravne u dijalogu sa radnicima i sindikalistima, i postave im pitanja koliko su radnika lično obdarili za praznike u doba krize, koliko su im dali svoga novca, ne novca kompanije, koliko su siromašnih domova obišli punih ruku? Ne bi li takvi obilasci, koliko god lažni, bili prava senzacija u medijskome prostoru u kojem prevladaju regresivna zabava, mržnja i vređanje? Žanr božićne priče očitо ne inspiriše sam po sebi, već isključivo kao priča koja podmazuje potrošnju, manipulativno budi uzaludna nadanja, i stvara lažne slike o društvu u kojem živimo. Gledamo priglупe američke i druge božićne priče, ali sami ne učestvujemo čak ni u naporu da ih umestimo i lokalizujemo: sebičnost i pohlepa su slepe, a možda je i bolje što su takve – bar iz strateških razloga.

Zatekla sam se u bioskopu posle Božića, nadajući se usamljenome pregledu novije produkcije, a upala sam u neviđenu gužvu oko Avatara, najnovijega filma Džejmsa Kamerona, koji je izašao u decembru. Nema nikakve sumnje o žanru filma – to je utopijska-tehno-božićna priča. Kao i stare i tradicionalne ili one oko tipova u crvenoj odeći, i ona nudi određen uvid u društvene odnose,

politiku, i stanje svesti i sveta. No umesto *realnosti* padanja niz dimnjak i kurcšlusa zbog ukrasa na jelki, Kameron uvodi potpunu SF fikciju, namenjenu pre svega mlađoj publici i igro-adiktima: ovo je božićna priča o kulturi ugroženoj zbog kapitalističke agresivnosti, koja smogne dovoljno hrabrosti i, potpomognuta prirodom odnosno njenim božanstvom, sa sve životinjama i biljkama u gerilskom otporu, pobeđi drskog okupatora i otera ga sa rodne planete. Blesavo? U velikoj meri: skoro su nepodnošljive količine *new-age* ideja, suprotstavljene brutalnoj sili američke (globalne) zemaljske vojske koja podupire i *brani* kapitaliste; imaginarni planet je sav u kičastim bojama i bolesno lep; miks bušmanskoga načina ubijanja životinja, azijskih religija i amazonskih plemenskih običaja u ovoj fiktivnoj antropologiji je plitak, ako ne groteskan. Fuzija je potpuna, kao u trendy restoranima, skupa, i naravno, već pravi velike pare. Ukratko, pranje mozga je zagarantovano. Ali film naprosto ne deluje tako.

Sused u prepunoj sali je na kraju imao komentar – „Vijetnam, a?“, mlađi su aplaudirali na srećnome završetku. Hibrid žanrova, u kojima je najizrazitija božićna priča, otvorio je neku pukotinu, na koju je publika reagovala, sudeći po uspehu, globalno. Ostavimo po strani komercijalne ciljeve i rezultate filma, Kamerna koji kao režiser nije nešto naročito (Oskari za Titanik to samo potvrđuju), i fantastičnu tehniku filma: *pukotina* je negde nezavisno od svega toga. Otvorena je već u neposrednoj povezanosti sa bajkom, žanrom-majkom božićne priče i celokupnoga SF. Čelična struktura bajke, koja još nije pomerena od analize koju je postavio ruski teoretičar i književni istoričar Vladimir Prop u dvadesetim godinama prošloga veka, na nas deluje skoro jednako kao kada smo bili mladi, kao kulture i kao pojedinci: najdublje od svih žanrova. Glavni junaci, vile, zmajevi, pomagači i odmagaći su u Avataru isti kako ih je Prop opisao.

No, da li očiglednu poruku o globalnoj politici, čiji je najnoviji sramotni pokazatelj kopenhagenska katastrofa, koju vidimo manje-više posvuda izvan svetih granica severno-atlantskoga sveta, zaista mora prenositi priča o plavim, delimično prugastim junacima sa repovima i kikama sa senzorima za komuniciranje? Zašto tako ne reagujemo na niskobudžetne dokumentarce i filmove trećega sveta, koji nam o realnosti pre metafore konkretno govore bar pedeset godina? Zašto ne verujemo lokalnim poznavacima, zašto ne čitamo druge jezike sem anglo-maternjega, zašto ne učimo o drugim kulturama već od osnovne škole, zašto je politička osvešćenost privilegija elita, a ne onih kojima je najviše potrebna? Da li je politička poruka za mase uistinu mogućna samo kroz fantazijsku prizmu, da li realnost zaista možemo videti samo kroz kaleidoskop? Da li socijalna revolucija treba da počne od 3D plavičastih tela? Ili se sa njima gasi svaka mogućnost da se nedvosmislena politička asocijativnost filma prenese u realnost... Količina *residualnoga* znanja je na maloj plavoj planeti još uvek tolika, da prosečan gledalac odmah poveže događaje od pre pedeset godina (vijetnamski rat), i čitav niz imperijalističkih ratova, ekscesa i stanja koji su sastavni deo naše svakodnevice, zahvaljujući medijima. Iščašena realnost u kojoj živimo, opet zahvaljujući medijima, čini nas prijemčivim za nerealno, fiktivno, sa opasnim mešanjem granica. Tako, paradoksalno, jasna poruka o otporu imperijalizmu u žanru bajke deluje brže i jače nego svakodnevne vesti o sličnome događanju. U realnosti, takve otpore gase brzo i efikasno, a ako slučajno lokalno pobeđe, ta se pobeda najčešće izvrgne u nacionalizam i unutarnju tiraniju. Šta se sa repatim plavima na Pandori dešavalo šest meseci posle pobeđe, svako može da vidi u dnevnim novostima Zemlje, ali neće. U našim glavama je sudbinski pomešan mačji pogled plave junakinje Avatara sa pogledom umiruće Nede na teheranskoj ulici: kada budemo umeli da ih razlikujemo, pa onda preklapimo, možda ćemo moći da promenimo nemoguće društvo u kojem globalno živimo.

Mislim, naravno, samo na pozorište modernoga doba, koje se nikako ne može porediti sa pozorištem kao delom funkcionalne demokratije – u doba atinske antičke demokratije. Tačnije, mislim na pozorište regiona u kojem živimo, u različitim oblicima njegove kulturne produkcije. To da je kultura proizvodila političke pojmove i osvešćenost postalo je posebno jasno u sedamdesetim godinama: posle osveščivanja studentske revolucije na svim kontinentima, i uspešnoga poraza pokreta koji nisu bili krvavi, ali su izveli temeljne promene u načinu života cele planete, kultura (a tu mislim i na popularnu kulturu) je manje ili više uspešno *prevodila* mislene procese revolucionarne generacije za najrazličitije korisnike. Dobar primer bi bilo razumevanje i angažovanje oko Vijetnama u bivšoj Jugoslaviji: državni mediji su za građane bili transparentni utoliko što su se samo članovi vladajuće stranke i privrženici morali pretvarati da im veruju – ostali tu obavezu nisu imali. Naravno da su građani verovali vestima – recimo o nesrećama – ali su svakako najveću distancu imali prema vestima iz spoljne politike, da i ne govorimo o drvenome jeziku kojim se vlast služila u domaćim poslovima, koji su mediji verno prenosili. Problem nekredibilitnosti vlasti i nepoverenja građana se posebno žalosno odrazio na projekta kakav je, recimo, bio organizovanje trećega sveta u političku silu. Ako sumnjivu nesvrstanost i odsustvo senzibilitnosti za osnovne demokratske principe pustimo po strani, ideja je bila sjajna. Nažalost, nije joj sledila kulturna saradnja: tragovi su ostali samo u školstvu, i u odličnome znanju iz geografije i istorije kolonijalizma mnogih tada školovanih generacija.

Drugim rečima, vestima i oblikovanju stava prema američkoj intervenciji u Vijetnamu lokalno su manje doprineli domaći mediji, sa

jasnim stavom protiv američke intervencije, nego novi američki talas kritičkoga filma, koji je o Vijetnamu govorio i kada to uopšte nije bila tema. Zato je razumljivo da su vlasti imale krajnje sumnjičav stav kada je, recimo, došlo do prve domaće predstave Kosa u beogradskome pozorištu Atelje 212: prema Vijetnamu se tadašnja vlast i tadašnja kultura nisu jednako opredeljivale, premda su imale isti zajednički, *krovski* stav. U ovome neobičnom i, istini za volju, veoma rafiniranome distanciranju, koje se na skrivenome nivou značenja poklapalo sa nepoverenjem mnogih prema autentičnosti stava vlasti, stvoreni su mnogi pravi kulturni spomenici slobodnoga mišljenja. Političko pozorište je izvesno bilo deo takve produkcije. Nije bilo reči samo o odlučnosti nekoliko kreativaca, nego i o dobro smišljenim strategijama izvođenja predstava i saradnje između pozorišnih ljudi između jugoslovenskih kulturnih centara: cenzura je izbegavana unutarne-državnim nomadizmom, potporom na stranim festivalima, potporom kritičara. Koliko god su želele suprotno, lokalne vlasti su se morali držati federalnih okvira, pa je tako pozitivna kritika neke predstave u Sloveniji itekako uticala na opredeljivanje vlasti u Srbiji ili Hrvatskoj da li da izvedu ili ne izvedu neku zabranu. Jedna od takvih predstava je sigurno bila Misa u A-molu, po tekstovima Danila Kiša. U sedamdesetim i osamdesetim nije ni bilo toliko bitno da li je tekst političan – političnim ga je stvarala publika, kao u primeru dramatizacije dela Mihaila Builgakova, ili preteče teatra apsurdna, Kralja Ibija Alfreda Žarija (1896). Teatar apsurdna je u velikoj meri bio idealan za prikazivanje pravih značenja i ludosti vladajućega režima, kao što su antičke drame, sa svojim ogromnim prostorom naknadne simbolizacije univerzalno čovečanskih problema uvek bile potencijalno opasne – za bilo koji sistem vlasti. Klasično delo apsurdnoga pozorišta autora Semjuela Beketa Čekajući Godoa na jugoslovenskim scenama prikazano je samo nekoliko godina posle pariske premijere 1953 (opet u Ateljeu 212), i doživelo je toliko pozorišnih verzija, da

je u osamdesetim godinama čak osnovan Festival Godoa, opet na nomadskim osnovama.

Kada je Suzan Sontag tokom rata u Sarajevu prikazala okupiranoj publici upravo ovu predstavu, došlo je do potpunoga kulturnoga nesporazuma, koji su zahvalni Sarajevčani oprostili velikoj umetnici: oni su znali više o teatru apsurdna i o Godou od nje, i smisao poruke i *osvešćivanja* je bio izgubljen. Dobra volja je priznata.

Misa u A-molu je tematski povezana sa događajima koji su u doba nastajanja teksta i predstave bili stari kakvih četrdesetak godina: večerašnja premijera predstave Olivera Frljića u *Slovenskome mladinskome gledališću* u Ljubljani odnosi se na događaje od pre dvadesetak godina, pre i za vreme jugoslovenskoga rata. Tada smo verovali medijima, jer su postali koliko-toliko raznoliki, i jer je kulturna produkcija, zajedno sa nomadizmom i saradnjom, praktično odumrla. Šokantnost predstave je pre svega u politizovanju ličnog opredeljenja – ili zašto anonimac iz fotelje pred televizorom sutra postaje zločinac koji sam sudi susedima, po kriterijumima koji su mu mediji dali sinoć. Još više u tome što su mehanizmi tu, i što mogu odmah ponovo funkcionisati na isti način – po modelu surove igre istine među članovima ansambla na kraju predstave. Da li da zamerimo kulturi što nije proizvela dovoljno dela koja bi nam pomogla da promislamo i tako preživimo rat, ili da joj zamerimo što je pred rat proizvela dovoljno kulturnoga nacionalističkoga đubreta da kod ljudi stvori zalihe motivacijske mržnje? I jedno i drugo. Neka uvek bude kriva, to joj samo može pomoći. Predstava je divlja, u njoj se mnogo psuje i mnogo puca, da bi se arbitrarnost pucanja i psovanja postavila u sve moguće, u našim glavama zamislive kontekste.

Kojim jezikom psuju glumci u predstavi? Opštim jezikom balkanske psovke, srpsko-hrvatskim, a onda istim rečima i slovenačkim, kada

je reč o vređanju ostalih sa stanovišta socijalno potlačenih istočne Slovenije: motiv je nevažan, važno je da je dozvoljeno. Glumci u Frljićevoj predstavi improvizuju modnu reviju, obučeni samo u jugoslovenske državne i partijske zastave, kao sarkastičan primer deklarativnih identiteta. Moćna i genijalna, predstava u kojoj se sa cinizmom govori i o jugoslovenskom političkom pozorištu i njenim herojima, postavlja u centar ne istorijski događaj jugoslovenskoga rata, već prisutnost političkoga problema danas: pripremljenost za zločine je tu, treba samo pritisnuti pravu dugmad. Desnica u Sloveniji već godinu dana priprema psihološko stanje po kojem će frustrirani uzeti pravo da sude svim drugačijima, svim proglašenim za povlašćene, svima koje bilo ko proglasi *perverzima*. *Perverzan* je termin koji je u upotrebi od napada na predsednika države do napada na lezbijski par u susedstvu. Niko nije siguran, ni u čemu. U istorijskim primerima koje poznajemo, optužba za perverznost je uvek služila kao uvod u čišćenje neprijatelja, a zatim kao siguran paravan za slobodno izvođenje perverznosti vlasti. I hoćemo li baš istim putem još jedanput nizbrdo? Zato marš u pozorište, ponovo političko i ponovo uzbuđujuće i obrazujuće, ponovo takvo da na kraju predstave srećete savezničke, suzama i smehom očišćene poglede.

ISOTIMIJA

april 2010.

Ovo je reč koju ćete pročitati na transparentima pobunjenih Grka ovih dana: ona ne označava samo jednakost, već jednaku vrednost – u upotrebi je u jeziku banaka. Zahtev nije samo poštovanje osnovnih prava, već poštovanje ljudskoga dostojanstva. Pobunjeni građani Grčke, uglavnom oni iz nižih socijalnih slojeva, zahtevaju da budu tretirani jednako, odnosno da bogati preuzmu svoj deo

odgovornosti i plaćanja za krizu u koju su upravo oni doveli. Između zahteva pobunjenih građana Islanda i Grčke nema neke prave razlike. Svuda po Evropi građani imaju osećanje da su ih bogati ponovo prevarili, jer su vlade uglavnom odlučile da krizu rešavaju preko leđa siromašnijih. Zašto onda u toj situaciji nemački, a i neki drugi nacionalni mediji, pokušavaju da pobuni i krizi daju etnička obeležja, i da razviju čisti govor mržnje kada su u pitanju evropski jušnjaci?

U mnogim balkanskim kulturama postoji izreka *dužan kao Grčka*, koja vuče poreklo iz položaja Grčke u 19. veku. Grčka je u 19. veku bila velika investicija Evrope. Prvo intelektualna i kulturna, jer su evropski intelektualci uveliko posezali za antičkim primerima da bi uveli demokratiju (doduše samo parlamentarnu) i ukinuli samovolju plemstva i kraljeva – da i ne govorimo o argumentaciji iz antike koja je bila ključna u oslobađanju od crkvenih autoriteta – a zatim i politička, koja se odnosila na savremene Grke. *Oslobađanje* Grčke i obnova antičkih ideala su se u romantičarskoj tradiciji i posle poraza Francuske revolucije i Napoleonovoga sveevropskoga rata materijalizovale u pravim *interbrigadama* svetskih inteligenata, koji su došli u Grčku dvadesetih godina da pomognu ustanak protiv turske vladavine: među takvima je bio i pesnik Bajron. Velike sile, Francuska, Engleska, Austrija i Rusija imale su, međutim, drugačije ciljeve, kojima je romantičarski plašt oslobođenja hrišćanskih i antičkih naslednika Grčke odgovarao u jasnoj politici osvajanja Sredozemlja i prolaza u toplo more. Ujedinjenim snagama su svi zajedno dosegli oslobađanje dela teritorije (1827), koji je preuzeo položaj legitimnoga naslednika svih grčkih država iz prošlosti. Grci su bili uvereni da uzimaju sudbinu države u svoje ruke, velike sile su ih upotrebljavale uglavnom kao dekorativni element, laskanjem i razlikovanjem od ostalih balkanskih naroda, koji su mogli imati samo status varvara. Tako su Grci proglasili republiku, a guverner

je postao svakako najpoznatiji Grk u evropskoj politici u to doba, Joanis Kapodistrias, čiji preci vuku poreklo iz Kopra. Samo tri godine je pokušavao da uvede važne reforme u društvo, pre nego što su ga ubili 1831 – da li u ostvarenju porodične osvete ili uz pomoć zapadnih sila, nije sasvim jasno. U svakome slučaju, uverivši se da su Grci nedovoljno zreli za sopstvenu vlast i samostalnost, velike sile su dodelile Grčkoj kralja, i to Ota, bavarskoga princa, koji je doduše bio maloletan i katolik, ali detinjasti Grci nisu ni zasluživali bolje, po mišljenju velikih sila. Oto je u Grčku doveo nemačke i austrijske arhitekta, kao Ernesta Citera, pružio je gostoprimstvo amateru-arheologu Hajnrihu Šlimanu, koji je opet pozvao Slovenca Jurija Šubica da mu oslika palatu u glavnoj atinskoj ulici.

Atina je *očišćena* od svih spomenika posle klasičnih, i u tome su stradali svi turski i neki vizantijski spomenici, načinjena je po meri i ukusu germanskoga klasicizma, no ni sav novi sjaj nije pomogao nesposobnome kralju, od koga su Grci jedva uspeli da isile Ustav, i koji je uporno vodio grčku politiku po željama velikih sila, iz jedne ekonomske krize u drugu. Došao je dakako germanski kapital i monopol – recimo za proizvođače piva – a država je tonula u ekonomsku i političku nestabilnost, koju nije mnogo popravio ni dolazak danske dinastije u liku kralja Georgija, pošto su Ota isterali. Georgije je izdržao pedeset godina vladavine dok nije ubijen u atentatu 1913, ali Grčka nije odmakla iz položaja kolonijalne teritorije velikih sila i iz licemernoga hvaljenja prošlosti koja se na različite načine zloupotrebljavala. Posle šest godina borbe protiv fašizma i nacizma (1939-45), velike sile su na Jalti opet krojile grčku sudbinu kao i vek ranije: Grčka je ostala zapadna teritorija, koju su prvo uništili Britanci u krvavome građanskome ratu 1945-49, a zatim su je preuzeli Amerikanci, koji su je tretirali kao treći svet: nikakve primarne industrije, Grčka je morala postati samo potrošački izlog za okolne komunističke zemlje, tvrđava antikomunizma i anti-

slovenstva, uz sve ostale rasizme, načičkana američkim bazama, nestabilna i ekonomski zavisna od američkih kredita. U grčkome društvu razvili su se mnogi fenomeni koje prepoznajemo u kolonijalnim društvima – oligokratija, klijentelizam, česte diktature, nepoštovanje ljudskih prava, gušenje sindikalnih pokreta. Retko gde se u svetu kao u Grčkoj danas sreće takav antiamerikanizam kod većine ljudi: oni se dobro sećaju uloge Amerike u dopuštanju vojnih diktatura i Kisindžerovoga izvođenja puča koji je Kipar 1974. načinio onim što je još i danas. Primajući Grčku mimo svih kriterijuma već 1983, EU je ponovila istu politiku, laskanje-kolonijalno zatiranje. Grčka je dobila privilegije nerazumnoga ponašanja (recimo prema Makedoniji), mnoge kredite, i stereotipno ponižavanje. Vrhunac cinične politike danas predstavljaju nemački mediji, koji između ostaloga predlažu da Grčka proda neka od svojih mnogih ostrva! Ako ništa drugo, u Grčkoj je ostala tradicija pobune.

Kada danas gledamo grčku narodnu pobunu, možemo naučiti mnogo o politici koju se ne usuđujemo da mislimo: krizu su izazvali bogati, jedini način da se iz krize izađe jeste da bogati, u obrnutome srazmeru jednakosti, plate svoju grešku. Porezi i plaćanje državi NE MOGU biti jednaki, skala bi morala pratiti imanje i prihode, u doba krize ta skala mora biti vrtoglava da bi imala smisla – po mogućstvu pre nego što stignu predlozi da se prodaju Postojinska jama, Triglav i Bledsko jezero (sa crkvenim delom). Grčki građani čitaju lekciju koju bi mediji hteli da spreče razbuktavanjem govora mržnje na osnovu nacionalnih stereotipa. Hoće li evropska sirotinja još jednom progutati kobni mamac?

Nedavno sam u komentaru nacionalne TV čula i ovu originalnu glupost: kada smo u bivšem režimu vidali limuzine, znali smo da u njima ne sede industrijalci, nego neki proleter. Danas, kada pouzdano znamo da se njima voze samo bogati, naše osećanje za pravdu

bi moralo biti zadovoljeno, jer bogati imaju pravo da su bogati, to je takoreći božanski red. Tako bi i Grci morali rasprodati svoja ostrva, da bi se na njima zabavljali bogati koji ih mogu kupiti. Šta lepše može očekivati neko grčko ostrvo nego da na njemu izraste skupi hotel u kojem će, vrhunac sreće, Paris Hilton snimiti još jedan svoj kopulativni video?

Događaji u Grčkoj su ključni za budućnost Evrope, pa i sveta. Ne stoji više nijedno objašnjenje racionalnosti kapitalizma koje ne bi vređalo ljudski razum. Objašnjenja nejednakosti su poslednje što se još može naći na đubrištu najogavnijih mislenih otpadaka zadnjih desetak vekova, i može ih progutati još samo krajnja zaostalost, građanska nepismenost i zadrtnost. Naučite zato grčku reč ISOTIMIA, dobro će vam doći, kako u biblioteci tako i na ulici.

SIROMAŠTVO

april 2010.

Vratimo se stoga uočljivijim i jednostavnijim aspektima siromaštva, možda onima koji ne izazivaju samo nelagodnost i mučninu, i ne prizivaju licemerje da to popravi. Kao životni status i očekivanje najvećega dela čovečanstva, siromaštvo je ostvarilo i svoje kulture. Mnoge od tih kultura danas su zloupotrebljene kao turizam, u mnogima bogati, koji su ih izazvali, veselo uživaju u svojoj dokolici, ako ih već ne eksploatišu da bi se još više obogatili. U mnogim susednim kulturama, od mađarske do makedonske, romska muzika označava prostor ambivalentnosti, u kojem se nedozvoljeno i dozvoljeno mešaju i međusobno ispituju granice. Stanovnici dva sela i zamišljeni vlasnici dva pripadajuća groblja mogli su svoje vlasničko-teritorijalne probleme da reše pre nego što su načinili grubu grešku protiv građan-

ske svesti i ljudskih prava: mrtva Romkinja je mogla doprineti da se manji problem reši pre nego što je izazvao neuporedivo veću štetu.

No postoje i kulture siromaštva koje se dobro čuvaju rizičnih kontakata, i izgrađuju čitav niz prepreka za neželjene posmatračice i učesnike: jedna od najjednostavnijih barijera je jezik. Oni koji uspeju da pređu tu barijeru, često su bez daljih prepreka primljeni. Ako je reč o istoj kulturi, tajni jezici su mogućnost izolacije pred mogućnom eksploatacijom. Današnji mediji i umišljena javnost ionako imaju problem sa predstavljanjem siromaštva: zar ne bi bilo dobro pomoći im žargonom siromaštva koji uopšte ne razumeju?

Postoje, međutim, i aspekti kulture siromaštva koje siromašni nikako ne mogu da zadrže samo za sebe: za njima će posegnuti čim dođe do neke ozbiljnije društvene krize, ili čim bogatima nešto ozbiljno dosadi. Modni talas *nove kuhinje* u Francuskoj, koji se prelio na veći deo bogatoga sveta planete, izgubio je na svim terenima bitku sa *teritorijalnom kuhinjom*, otkrivanjem jednostavnih recepata iz najudaljenijih kutova francuske gastronomske topografije. Najpovršniji aspekt ekološke svesti, *zdrava hrana*, dospela je najdalje, kao, uostalom, i najuspešniji predstavnici siromašne ulične kuhinje, posebno sredozemne. *Stile povero* je jedan od najuspešnijih dizajnerskih trendova: loše raspoređena boja, nejednaki delovi, upotreba više puta recikliranih materijala, otkrivanje starih zidova, neravni podovi, improvizovani nameštaj – sve se to prodaje za suvo zlato, ne bi li bogatima dalo iluziju da su... uspešni siromašni. Konačno, ako mislimo na popularnu i dostupnu kulturu mnogih, posebno sredozemnih zemalja, najsiromašnije je obično i najbolje. Samo bi potpuna neznalica u Grčkoj tražila skupe restorane, jer je u njima hrana izvesno lošija nego u dobro izabranoj rupi gde baka kuva, a nećaci služe kao kelneri: informaciju dakako nećete tražiti u turističkim priručnicima, nego kod šofera autobusa, jer je baka u velikome broju

slučajeva njegova baka. No, potrebno je dosta vremena – računamo i u vekovima – da siromasi steknu samosvest o svojoj kulturi, ponos i samostalnost uživanja u njoj. Učenje od drugih kultura siromaštva tu nije bez smisla.

SARAJEVSKI RAZGOVORI

april 2010.

Slučajno sam se našla na konferenciji u Sarajevu, gde sam bez ikakve legitimnosti i opravdanja predstavljala Sloveniju. Sve se desilo brzo i neplanirano, ali tamo sam imala dragocene trenutke zaustavljanja vremena i u tome zaustavljanju mogućnost da polako pratim i opažam fenomen koji je sada slučajno povezan sa Sarajevom, ali ga zapravo poznajem posvuda, čak i u Ljubljani: brz, sadržajan i tematski šaren razgovor. Za vreme zvaničnoga dela konferencije – inače važne inicijative za mrežu razgovora o odgovornosti za nedavni rat – međusobno smo se odmerili. Pokazali su se glavni usmeni veštaci, pripovedači, solisti i dueti, krugovi znanja i generacijski venci, ukratko sve što je potrebno da večernji, nezvanični deo konferencije bude uspešan. I bio je.

Prvo, imali smo za sobom MESS, sarajevski pozorišni festival, koji je uveliko prerastao pozorište i otvorio se za velike građanske akcije. Suada Kapić je završila petnaestogodišnji projekat, iz kojega je nastala prava enciklopedija sa više od hiljadu strana i tri CD-a, primer moderne historiografije o opsadi Sarajeva i kako ju je preživelo pet hiljada slučajno odabranih Sarajevčana. Šta je njihova poruka? Da su sve što su radili, od svakodnevnih trikova za preživljavanje do vrhunskih zamisli i umetničkoga stvaranja, radili – bez nade. Nada nije bila neophodni pokretač, umesto nje je bilo

mного najrazličitijih motiva. Najčešće spominjani motiv je rad: rad bez nade je Sarajevčanima najviše pomogao da prežive. Već to ključno razotkrivanje mehanizama preživljavanja jasno govori o tome da Suada Kapić nije dozvolila da na nju utiču bilo kakve prevladavajuće državne i druge kolektivne programske mreže, isto tako ni prevladavajući govor, pun patetike: junaci i junakinje Sarajeva sami spuštaju zavese u svojim izjavama, vraćaju se svojim životima i daju pouku o nužnoj ljudskoj skromnosti, ako već težite najvišem.

Konferenciju je na gostoljubivome MESS-u organizovala Nataša Kandić, koja je za tri godine rada na traženju i iskazivanju odgovornosti uspela da nađe i ubedi da progovore Albanci koji smatraju da su zločini nad Srbima neizbrisiva mrlja na ugledu nove države, Srbi koji smatraju da su nepriznati zločini nad Albancima nepodnošljiv teret koji srpska država ne može podneti, i mnogi drugi: pamtim starca koji kaže da bi on samo hteo kosti svoga sina. Inicijativa pod imenom REKOM danas istražuje načine i prostore u regionu koji bi omogućili međusobno komuniciranje i izgleda da je našla skoro zaboravljeni odgovor – umetnost. Posleratna društva su takva, da nekada nepodnošljivi zahtev da umetnici nešto rade po porudžbini neke postignute svesti zvuči kao olakšanje. Ideja možda ne zvuči dobro ni za uspešne surfere po nacionalno-državnim talasima, niti za uspešne korisnike termina *sustainability* i *dissemination* koji su za to dobili kakvu crkavicu: zvuči savršeno za one koji nemaju ništa, a ne mogu a da ne budu protiv.

Posle takve konferencije, i kratkoga pogleda na državu u kojoj je sve razdeljeno po nacionalnim linijama, po genijalnom evropskome rešenju koje skoro da ne može drugačije nego da se završi novim ratom, i koji će evrokrati i drugi svetski pametnjakovići pripisati *vekovnoj mržnji* na Balkanu, nezvanični završetak-razgovor bio je

neizbežan: moralo se reći sve čime smo za sebe porušili velike reči (posebno nadu) i ismejali svoj osnovni motiv (posebno rad). Jer naredni ozbiljan razgovor može uspeti jedino ako sebe ne uzimamo previše ozbiljno.

Po ko zna koji put, imala sam priliku da ovaj ritual stresanja tereta nepotrebno pratim i u njemu uživam, ali mi se učinilo da bi vredelo zabeležiti neke njegove strukturne odlike. Razgovor se prekida odmerenim i ravnopravnim duhovitim upadicama koje ruše autoritet priča: prvi krug priča odnosi se na mapiranje zajedničkih uspomena-imena, muzike, knjige, mesta koja smo voleli, sa nužnim pokazivanjem znanja. Na Balkanu, nema filmske ili književne ili druge reference na koju neko ne odgovara poznavanjem činjenica: socijalistički školski sistem za starije, izolacija i očajanje za mlađe, junaštvo znanja je disciplina koja još uvek odlikuje robove pameti. Drugi krug priča, dublje potopljen u ironiju, jeste komentar novije istorije: grozote su prikazane kao stripovska groteska. Učesnici su u ovome krugu potpuno ravnopravni, ničija priča nije strašnija, jer su sve podvrgnute nemilosrdnome zakonu žanra podsmevanja. U trećem krugu priča, po prvi put se napušta gvozdeni okvir samopodsmevanja i uspostavlja se topografija sećanja na udaljena vremena-genealogije, istoriju zabluda. Među učesnicima razgovora pojavljuju se senke mrtvih. Oni koji ne znaju pojedinu priču, imaju jedinstvenu priliku da obnove zalihu znanja i informacija. Ova, nedvosmisleno obrazovna faza razgovora, ritualno završava u salvama smeha, kada društvo oceni da je kraj ozbiljnosti.

Nastupa četvrti krug priča, koji je tematski slobodniji, i često dovodi do sasvim originalnih grananja: *slobodni stil* je u ovome slučaju doveo do bosanskih piramida, po čijim su se zamišljenim ruševinama razmahali skeptici, a oni nešto manje skeptični i vidno

malobrojniji su razveseljavali dodatnim teorijama: svetski poznati umetnik teorijom o tekućem kamenu, malo poznati pesnik o mogućnim DNK subverzijama. Ne treba se zavaravati: četvrti krug služi uglavnom tome da svi učesnici ateriraju na glave političara, prodanih i uspešnih kolega i drugih primeraka viših klasa, i da počne peti krug, koji je aktivno karnevalsko veselje: udri svakoga. Ovo je istovremeno terapijski najjači deo razgovora. U šestome krugu, eksploziju smeha smiruje sentimentalni ekskurs: fragmenti sećanja na koje je slučajno pao zrak unutarnje svetlosti pojedinca otvaraju svakome učesniku novu dimenziju prošlosti, koja ovoga puta ima netropski karakter. Šesta faza razgovora skriva dodatnu strategiju kolektivne usklađenosti – u njoj se oni koji su više popili vraćaju disciplini razgovora.

U sedmome krugu, koji otkriva rezultat dotadašnjega takmičenja, konsenzualno najbolji pripovedač dobija priliku da ispriča nešto po svom izboru. To je usklađena igra, u kojoj ostali imaju pravo samo na kratke upadice: vešt pripovedač je u stanju da izazove one koje mu pomažu pri memorizaciji i ironizaciji događaja. Ukoliko je pripovedač opravdao visoku ocenu koju je tokom prethodnih faza dobio, završetak njegove priče prati trenutak opšte ćutnje: anđeo prolazi, kako glasi francuski izraz, koji ponavlja antički grčki – Hermes prolazi, bog snalaženja, krađe, prolaska i retorike, onaj koji je izmislio liru, pismo, brojeve, i kocku. Posle prolaza boga koji pomaže duhovitim govornicima, razgovor je zapravo završen. U nekim slučajevima, može sa nastaviti i posle jutra, razviti se u svađu, ljubav ili nešto treće. U dobro organizovanome društvu istreniranih razgovoraša, najugledniji u grupi proglašava razlaz, koji svi prihvataju. U svetu u kojem živimo, to je obično onaj koji ima najraniji avion. Rumena zora sa teškoćama osvaja sarajevsku kotlinu. U krugu u kojem sam povremeno srećna, otići uvek znači pomalo umreti, u Sarajevu.

LEVIČARI – PROTEJSKA FIGURACIJA

april 2010.

Protej je bio mitsko biće, *morski starac* iz grčke mitologije, koji je imao proročku moć. Morski svet, odnosno svet ispod morske površine, nije bio ni potpuna tajna, ni izvor užasa za ljude Sredozemlja. U doba poznije minojske umetnosti, motivi podmorskoga života, posebno oktopodi i sipe, bili su omiljeni motiv na vazama. Jedno od najnovijih tumačenja, rekli bismo izrazito ekscentrično, povezuje pojavu tih motiva sa posledicama velike erupcije vulkana na ostrvu Tera, a to su bili zemljotresi, džinovski cunami, kiša gorećega pepela, suša, glad, epidemije... Po tome tumačenju, ljudi minojskoga doba su se okrenuli novim bogovima, pre svega morskim božanstvima koja su ih tako ugrožavala, i pokušali da kod njih izmole pomoć, ili bar prestanak stalnih katastrofa. Otuda i pojavljivanje morskih životinja na vazama. Koliko god slike oktopoda i sipa minojskoga doba izgledaju upečatljivo, njihovo prisustvo je i docnije veliko. Ornamentalni i bezopasni, mekušci su nastavili svoju prisutnost u mitu i mnogo docnije.

Oktopodi i sipe su spadali u bića granica (zemlja-voda) i stalne promene tela. U antici se verovalo da sipe i oktopodi izlaze na kopno da bi se hranili maslinama i smokvama, i da čak lete po vazduhu. Dva su elementa ponašanja ovih mekušaca važna za mitološku konstrukciju – pokrivanje peskom da bi se prevario plen, i crna boja koju sipe puštaju, dakle skrivanje i tama. Muška morska bića koja su sposobna za stalne transformacije, kao što je Protej, isto tako skrivaju znanje, do kojega protivnici dolaze tako da ne dopuštaju da im se Protej izvuče iz stiska. Stisak, koji je i u slučaju morskih boginja, recimo Tetide, i u slučaju muških mitskih bića zapravo metafora za polni odnos, sprečava nosioca znanja da sa tim znanjem pobeogne. Oktopod i sipa tako postaju amblematična

bića mudrosti i znanja koje se skriva pred ogoljenim nasiljem svakodnevice, i ne otkriva se dobrovoljno. Brak, kao izrazita institucija nasilja u svim ovim mitološkim pričama, jeste mesto gde se znanje nužno deli. Usamljena, slaba i beskonačno promenljiva mudrost dakle postaje plen institucionalne zamke kolektiva, kome je potreban ne najbolji i najmoćniji, nego slabiji i pokorniji za predvidljivo reprodukovanje ljudi i njihovih društvenih odnosa. Jedina prava razlika ostaje razlika u znanju.

Oktopod i sipa tako postaju osnova priče o slabosti intelektualaca pred društvom i politikom, ili priče o slabosti individualnoga pred zahtevima kolektiva – posebno u demokratiji. U antičkoj mitologiji je ovo sasvim redak primer neposrednoga prenosa ponašanja životinja u socijalni kontekst, bez jasne ritualne linije.

No čak i kada ne bismo ništa znali o mitologiji, oktopodi otvorenih očiju sa minojskih vaza, koji gledaju u posmatrača, prizivaju razmišljanje o radoznalosti, znanju, i nenasilju. Konačno, i čovečja ribica ima zvanično ime Proteus: kako nije završila kao suši, u inače uspejoj aprilskoj šali oko japanskoga preuzimanja Postojinske jame, on/ona sasvim sigurno spada i u lokalni imaginarij intelektualca.

Od mitološke priče sa takvim mogućnim grananjem značenja levicu, odnosno levičare posmatram kao figuraciju, kao nešto što se zaista kao i Protej može dobiti bilo gde, u bilo kojem obliku i na bilo kojem mestu. Biti *levičar* može biti opcija oportuniste, može biti opcija nekoga ko je uvek sumnjičav i nesklon kompromisima, može biti principijelnost da se od minimalnih zahteva ne odustaje. Levičar jedne opcije može napasti levičara druge opcije. Zašto? To je bez sumnje istorijska posledica ponašanja i praksi u nekadašnjem jugoslovenskome društvu, u kojem je etička

labavost bila poželjna vrлина, i u kojem se odmak od staljinizma merio ciničnim prilagođavanjem svemu što vlast hoće, posebno onome što vlast plaća. Biti *protiv* bio je pre svega znak gluposti. Kako je onda uopšte mogla funkcionisati odrednica *levo*, i na šta se odnosila? Objasniti, primera radi, prijateljima u inostranstvu da je komunistička stranka u zemlji zapravo desna stranka, bilo je isto toliko teško koliko je njima bilo teško da nama objasne zašto je kapitalizam tako strašan. Priznajem da posebno nisam uspevala da razumem njihovo užasavanje nad pohlepom; ni najuspeļiji opis, čak i velikih književnika 19. veka, nije mogao da prizove realnost pohlepe.

Približni i neprecizni termini koji se odnose na levicu nisu dovoljno dobar razlog da se konceptualne greške tako uporno ponavljaju. Ostaje da su *levičari* u jugoslovenskoj prošlosti i postjugoslovenskoj sadašnjosti protejska figuracija, koja može da se odredi samo između/u odnosu sa već tačno i ubedljivo postavljenim koordinatama za druge pojave. Ako je arbitrarnost, uz komoditet, bila kobna za potencijalno plodnu deceniju posle Titove smrti, u kojoj je proizvodnja nacionalističkih naracija progutala disidentsku refleksiju i kontrakulturnu kreativnost, ovaj falsifikat je zapečatio mogućnosti levice u deceniji koja je sledila. Premda su, paradoksalno, svi uslovi za živahnu levicu bili posvuda stvoreni za vreme rata – oskudica, nepravda, patnja, laž, represija – ona nije bila u stanju da sebe identifikuje i izgradi svoj identitet. Nedostajala je hrabrost da se leвица proglasi snagom, a ne slabošću, da zauzme potpuno prazno mesto slobodarskoga ponašanja, mišljenja i humanističke tradicije, da se stopi sa onim što se u Evropi potpuno neprimereno naziva *liberalnim*, da se izgradi kao alternativa sa minimalističkim zahtevima i odgovarajućim praksama. Protejska figuracija jedino može da pokrije sve te levičarske fenomene.

Ako bismo pokušali da nađemo zajedničke elemente opisa levičarske figuracije izvan komunističke partije i u radikalnim promenama koje je doneo kapitalizam, zaustavićemo se prvo kod nedvosmisleno visceralnih opredeljenja, karakterističnih za krajnje krizne situacije, i prepoznaćemo ih kao dislocirano u vremenu i prostoru, ali dirljivo antifashiističko opredeljenje. Ono sa jedne strane gaca po blatu nostalgije, te niše proizvodnje i kljukanja novim potrošačkim potrebama, ali sa druge strane uspeva da stigmatizuje svakodnevni fašizam.

Čini se da je jedino moguće područje u kojem se protejska figuracija može dovesti do nekih kriterijuma koji su bliski tradicionalnim evropskim merilima otpora (koje se kontekstualno može odrediti jedino kao levica), kultura. Evropska kultura poslednjih nekoliko decenija svedoči da je levica posvuda proizvodila zanimljiviju, provokativniju, često superiorno kvalitetniju kulturu – posebno u mediteranskim zemljama, posebno posle lokalnih diktatura (Grčka, Španija, Portugal). U tim se kulturama levo i desno deli po potpuno jasnim linijama kvaliteta – odsustvo kvaliteta, autentično – kič. Protejska figuracija tu više nije zamisliva, nežni oktopodi i sipe koje možeš pritisnuti da ti odaju znanje, takođe. Nova levica mora biti levica sa kičmom. Novi Protej bi morao da se emancipuje u institucijama sa tvrdim etičkim zidovima, prvo na najtraumatičnijim temama određenoga društva. Tako bi stekao pravo da se pozove na svoje izvore, koji su izvesno u istorijskom prosvetiteljstvu i racionalizmu.

BEGRADSKI ŠARM

april 2010.

Kao i mnogi drugi stereotipi, i ovaj je u osnovi lokalnih urbanih legendi – isto tako za sebe smatraju da su šarmantni Rimljani i Parižani, Carigradani, Berlinčani, Bečlije i Petrogradani – jedino Njujorčani neguju stereotip o sopstvenoj neljubaznosti i osornosti. Što se beogradskoga šarma tiče, on je lingvistički i književno definisan između dva svetska rata, kada je Beograd postao evropski grad, i kada su u njemu stvarali mnogi avangardni umetnici. Aleksandar Belić, veliki lingvista i tvorac jednog od pravopisa, uspeo je da na književnim tekstovima pokaže da je uistinu postojao *beogradski stil*, koji odlikuje poseban izbor reči i gramatičkih konstrukcija, ali i posebnih, skoro isključivo urbanih tema. Beogradski stil je bio projekat kulture ali i politike, oslobađanje od seoskoga folkloru i mentaliteta, znak konačnog okretanja svetlu, a posebno Evropi, i u njoj najviše francuskoj kulturi. Umetnici koji su se izrugivali Belićevim ocenama, stvarali su zajedno sa svojim francuskim prijateljima početkom tridesetih godina prošloga veka nadrealistički pokret, i neposredno ga preneli u Beograd: tako su potvrdili sve Belićeve jezičko-književne analize i uspostavili kontinuitet razvoja jezika posle Vuka Karadžića.

Svakako je jedan od najzaslužnijih za stvaranje mita o beogradskome šarmu Boško Tokin, prvi teoretičar filma na Balkanu, koji je objavio i roman *Terazije*: u ovome romanu, sa intenzivnom gradnjom novoga grada posle Prvoga svetskoga rata u pozadini, pojavljuju se potpuno novi urbani likovi – sportski novinar, mlada žena koja lista filmske revije, sluša gramofon, pomalo puši opijum, transvestit iz *bolje kuće* i serija drugih, koji međusobno izmenjuju retoričke bravure i duhovitosti. Drugi veliki pisac urbane realnosti bio je Branimir Ćosić (umro u 31. godini života) sa romanom *Pokošeno polje* – njegovu prozu takođe odlikuju brzina, duhovitost, lakoća dijaloga. Svakako najdu-

hovitiji i najblistaviji bio je Stanislav Vinaver, prevodilac sa mnogih jezika, lingvista, pesnik i kritičar: ovaj Jevrejin je verovatno najbolje što je beogradski stil uopšte dao.

Beogradski šarm izvesno ima zajedničku istoriju sa beogradskim stilom, još više sa socijalnom, političkom i kulturnom napetošću koja je uvek postojala između ruralno opredeljenih umetnika i onih iz prestonice, ili onih koji su se priklonili i adaptirali na prestonicu. Beogradski šarm je pre svega uspešno i zabavno verbalno komuniciranje, koje se često promeni u verbalno takmičenje u duhovitostima: tu nije reč o pričanju viceva, koje je posledica grupnoga dogovora, i računa se, sem veštine pričanja, i broj svežih viceva koje neko može ispričati. U ovakvoj konverzaciji, odnosno grupnoj zabavi, najvažnije su improvizacija i brzina. Nikakav bogat fond zapamćenih viceva neće pomoći u snalaženju *na terenu*, gde uvek ima veštih i brzih suparnika.

Pre nego što je bio kontaminiran nacionalizmom, beogradski šarm je imao kraljevske prostore pokazivanja – javne razgovore i tribune, kojih je u osamdesetim godinama prošloga veka bilo bar desetak svake večeri u gradu, i kafane. Kada su vremena bila olovna, veština se održavala po kućama: potpuna sloboda kućnog izražavanja ipak ne snabdeva beogradski šarm osnovnim gorivom, a to je divljenje okoline i izazovno izlaganje sudu nepoznatih, ne nužno prijatelja. Biti duhovit kod kuće je kao izvetreli šampanjac – ali neophodna tehnika preživljavanja kada je okolina nenaklonjena.

U periodu prožimanja jugoslovenskih kultura, neki su pisci upravo u beogradskome šarmu našli *brand* koji ih je prodavao preko granica njihovoga jezika. Najizrazitiji takav primer bio je nedavno preminuli Momo Kapor. Siroče iz Hercegovine je došlo u Beograd da ga osvoji: umesto uobičajenoga žalovanja nad ostavljenom divljinom i siromaštvom, Kapor je, premda je studirao slikarstvo, rešio da zauzme

nišu koju još niko nije – popularnu književnost. Kao kolumnist ženskoga lista Bazar započeo je seriju komentara urbane devojčice Ane, Beleške jedne Ane. Posle uspeha kolumne izdao je knjigu, i nastavio sa knjigama u kojima je opisivao urbane karaktere. To su simpatični drifteri, koje zanimaju ljubav, provod i zabava, i koji nikada ničim ne odaju da žive u socijalizmu – sem što se u njemu *snalaze*. Zvanična kritika i disidentski krugovi su prezirali Kapora, ali je on izvesno bio najbolje prodavani pisac u Jugoslaviji i najveći predstavnik beogradskoga šarma izvan Beograda. Kao studenti smo se šalili da se ne treba suviše glasno zafrkavati po kafanama – jer se već sutra vaši najbolji štosovi mogu pojaviti u časopisu: Momo Kapor posvuda lovi duhovitosti koje posle prodaje kao svoje.

Nacionalizam i rat su našli u Momi Kaporu svoga velikoga zastupnika. Odjednom su Hrvati bili neprijatelji – a u Hrvatskoj su se njegove knjige najbolje prodavale. Zajedno sa paramilitarnim grupama krstarilo je Bosnom. U jednome svom komentaru u ozloglašnome beogradskome listu Politika, opisuje kako je njegova grupa u džipu pokupila neku Bosanku sa detetom da je poveze deo puta. Dok sirota žena, sva uplašena, sedi na prednjem sedištu, Kapor sa zadnjega posmatra njen potiljak, i opisuje kako on *zrači* mržnju prema svemu što je srpsko... Bio je član komiteta za zaštitu Radovana Karadžića, prijavio se da u Hagu bude svedok u korist Slobodana Miloševića. Njegovi nekada ljupki crteži, koji su ilustrovali njegove knjige, punili su se krstovima i anđelima. Beogradski šarm je nestao za svagda u divljaštvu i mržnji: ako ništa drugo, Kapor je bar doživeo da ga više niko nije smatrao beogradskim piscem.

U sudbini Mome Kapora, beogradski šarm je doživeo zasluženu kaznu, premda se za vreme rata opet pokazao, kada su strani gosti dolazili u Beograd. Tačnije rečeno, politički neosvešćeni beogradski šarm je propao, ostao je samo onaj bolji, korozivni, kritički. Za mno-

ge koji posećuju danas Beograd, te su razlike neuhvatljive, i mit o beogradskome šarmu nastavlja postojanje. Za one koji su ga poznavali, mali i zatvoreni krugovi velikih talenata brze i duhovite retorike ostaju jedino utočište. Jedan od mojih najduhovitijih beogradskih prijatelja, danas u cvetnim sedamdesetim godinama, kaže na kraju seanse, u kojoj smo se rasplakali od smeha: „Beograd je ponovo podnošljiv: toliko je veliki da u njemu možeš biti anonimn”. Ta izjava govori o pravoj prirodi beogradskoga šarma: on je anonimn, nepretenciozn i ne prodaje svoje najbolje štosove. Kaporova ambicija da beogradski šarm prodaje kao svoj javni brand je uspela, ali je kazna za zločin bila prevelika – utoliko više što više nije bilo prostora za književnost koja bi beogradski šarm snabdela mislenošću i odgovornošću. Više ga nema i zbog promenjene društvene i kulturne situacije: beogradski šarm je cvetao kada se nije imalo mnogo, posebno ne mnogo zabave, i kada su različite cenzure ograničavale slobodu izraza, čak i slobodu zavatlavanja. Istorijska pravda, koja uvek dođe na svoje, izravnala je status dva šarma koja su se nadmetala za naziv najboljega – beogradski i sarajevski. Zato je, paradoksalno, fenomen beogradskoga šarma pretrpeo kobnu štetu upravo zato što nije bilo najozbiljnijega fenomena u srpskome društvu – odgovornosti.

ALISA

april 2010.

Reč je o junakinji dve knjige Luisa Kerola, i o realnoj junakinji sa istim imenom i prezimenom *Liddel*, kojoj su knjige prvo ispričane, a onda i posvećene. Neverovatna mašta Luisa Kerola, čije je pravo ime bilo *Charles Lutwidge Dodgson* (27.01.1832-14.01.1898) izvirala je iz njegovog ogromnoga znanja: bio je profesor matematike, logike, vikar i fotograf. U Oksfordu, gde je živeo i radio, sprijateljio se

sa porodicom poznatoga profesora i stručnjaka za antiku Henrija Lidela, i u prijatnome druženju sa njegovom decom, posebno sa Alisom, napisao klasična dela koja su više od stoleća i po predmet obožavanja, analiza, i daleko su od konačnoga tumačenja. Kerol je naime udružio svoje logičko i matematičko znanje, tematski ga upisao u igre kao što su karte i šah, i svemu dodao bajke, folklor, fantastiku, biologiju, botaniku i svoj očito poseban vizualni svet, povezan sa potpuno novim načinom izraza – fotografijom. Kerol je patio od oblika epilepsije, mučile su ga migrene, za koje je jedan od popularnih lekova u to doba bio i – opijum. Konfuziju dimenzija, koja se tako često pojavljuje u njegovim tekstovima, psihijatri su nazvali *sindromom Alise u zemlji čuda*. Malo je književnih dela za decu koja su isto toliko popularna među odraslima: Alisa se tu takmiči jedino sa Vinijem Puom.

Izuzetnost Kerolovoga dela je u tome što postavlja pitanje života intelektualaca, i smisla bavljenja naukom. Premorenim mozgovima predlaže igre za odmor, i zdravu dozu maštovitosti ili ludila; njegova slika nauke je neautoritarna, bez nadutosti, lažne ozbiljnosti i hijerarhije. Primera radi, pojava mačke koja nestaje (češajrska mačka) je možda simbolička figura nauke, koja nikada nije usmerena u centar odnosno *istinu*, već u iverice, granice, gde proširuje znanje – i time uvek destabilizuje postojeće *istine*; pojavljuje se bez najave, nestaje takođe bez najave, postavlja ključna logična pitanja koja vode u kreativnu sumnju. Kerol je od popularnoga lika engleskoga folkloru načinio nešto sasvim novo – što je onda nadalje proizvodilo likove u popularnoj kulturi, čak i u japanskim manga-stripovima.

Alisa je doživela beskonačno mnogo verzija u pozorištu, čak i kao opera, u stripovima, crtanim i igranim filmovima. Verzija koju je napravio Volt Dizni 1951. je jedna od najuspešijih, jer eksperimentiše sa modernim umetničkim pokretima, posebno kubizmom.

Tim Barton, američki filmski režiser poznat po sklonosti prema svemu *gotskome* upravo je pokazao svetu svoju verziju, film se pojavio marta 2010. Bartonov film prikazuje odraslu Alisu, koja se na dan svoje verovatne veridbe ponovo spušta u svet svojih snova iz mladosti. Alisini doživljaji ne u svetu čuda, nego u Donjem svetu (*Underworld*) promenjeni su utoliko što pred sobom imamo mladu ženu koja odlučuje o svojoj sudbini: više je nasilja, krvi, bitaka, akcije, Ludi šeširdžija je možda slika nekoga budućega seksualnog interesa... Ukratko, svet mašte je *napumpan* do mere koja odgovara američkom popularnom ukusu. Zabavno, koliko-toliko podnošljivo, priča se može pratiti, ali ima zabrinjavajuće lažan početak, koji na kraju eksplodira u zastrašujućem finalu: reč je o falsifikatu ogromnih razmera, o podmukloj prevari koja može zatrovati mnoge koji Alisu nisu pročitali pre gledanja Bartonovoga filma. Ja bih tužila Bartona UNESCO-u zbog napada na svetsku kulturnu baštinu!

Nije, naime, reč o prilagođavanju za širu publiku, nego o podmukloj političkoj i ideološkoj manipulaciji. U filmu je Alisin otac prikazan kao maštovit i nežan roditelj i istovremeno inovativan poslovni čovek, čije je ambiciozne planove prekinula rana smrt. Porodična situacija je takva da Alisa treba da se uda za sina partnera njenog oca. To da Alisina porodica živi u Londonu je manja laž: gora laž je ova o njenom ocu. Pravi otac prave Alise bio je Henri Lidel, oksfordski profesor i dekan Kristovoga koledža, vicekancelar oksfordskog univerziteta, ali iznad svega koautor, sa Robertom Skotom, grčko-engleskoga rečnika, koji je i danas glavno oruđe svih koji studiraju, prevode, ili se bave antikom. Na mome stolu je taj rečnik, na posebnom postolju, jer je težak nekih sedam kilograma. Lidel-Skotov rečnik je Alisinom ocu doneo honorar sa kojim je mogao da obnovi stepenište u svojoj kući. To se stepenište pojavljuje u porodičnome folkloru i u Kerolovoj prozi.

U Bartonovome filmu, Alisa na kraju stiče samosvest, odbija veridbu, i dogovara se sa ocem nesuđenoga verenika o svojoj budućnosti. Nova, *oslobođena* Alisa predlaže starome trgovcu plan prodora u nove, još nekolonizovane prostore, i trgovinu koja će doneti mnogo profita. To novo područje je Kina. Osvojivši maštu, inovativnost i hrabrost, Alisa postaje kolonizatorica i kapitalista – no to još nije kraj blasfemije. Britanska kolonijalna politika u Kini je, još od osamnaestoga veka, zahvaljujući politici Istočne kompanije, prodirala u Kinu tako što je napola ilegalno prodavala opijum iz Indije. Postepena kontrola proizvodnje i prodavanja opijuma iz Indije u Kinu, gde su ga lokalne vlasti zabranjivale, dovela je do postepene kolonizacije Kine, uz stvaranje prave socijalne katastrofe u Kini, zbog navikavanja stanovništva na opijum. Tokom 19. veka razbukvalo se nekoliko opijumskih ratova. Krajem toga veka, pobuna domaćina se razvila u krvavu *bokstersku* pobunu (nazvanu tako po zapadnome razumevanju tajnih društava odbrambenih veština) protiv svih zapadnjaka – uključujući i Ruse. Ako neki kolonijalni proces može biti nazvan prljavim, osvajanje Kine to svakako jeste. Bolesti su kolonizatori nesvesno unosili, no opijum su uneli kao deo plana.

Bartonova Alisa, koja ide da osvoji Kinu za englesku kolonijalnu trgovinu, ne dvoumi se o tome šta će raditi: vodi je leptir, nekadašnja gusenica, koja je na džinovskim pečurkama čudesnoga sveta pušila na nargile – skoro sigurno opijum. Za razliku od Kine, opijum je bio neka vrsta modnoga leka u viktorijansko doba: pušili su ga pesnici ili zamišljeni Šerlok Holms... Priznajem da je na mene najgore delovala ta otvorena drskost Bartonove vizije čemu treba da koristi individualna sloboda, mašta i pamet koja je iskusila ludost. To je bezrezervna pohvala kapitalizmu bez obzira i granica, bez brige za moguće žrtve, uništavanje drugih kultura i naprosto njihovih stanovnika.

Možemo zamisliti da je možda i Luis Kerol imao istu bezbrižnost što se tiče kolonizovanih: no u njegovim knjigama je tako često prisutno poštovanje drugoga i poštovanje svih oblika života, da moramo posumnjati da je njegov cilj bio da od maštovite dece stvori dobre kapitaliste. Devojčice izvesno nisu bile predviđene za akademsku karijeru: Kerol je želeo da za njih ostvari prostor slobodne i vesele misli koja bi bila ravna akademskoj, u moći razumevanja i objašnjavanja sveta, i bolja od nje u blaženju nasilja, u prepoznavanju i borbi protiv banalnosti u treningu za neprekidnu ironiju i kritiku. Sve to je Tim Barton srušio u zavodljivu propagandu brutalnih interesa kapitala, koje pri tome predstavlja zabavna i pametna devojčica. Nije reč o grešci ili grehu, reč je o kulturnome zločinu – zato ono pominjanje UNESCO-a.

Homospore II Svetlana Slapšćak

RADMILA KARLAŠ: PRVOMAJSKA BAJKA

maj 2010.

Zamislite angažovanu književnicu; zatim zamislite kako ona uopšte ne može izgledati: dobićete sliku Radmile Karlaš (rođena 1963). Visoka, plava, našminkana, super trendi, puši na muštiklu, sa dubokim glasom. Upoznala sam je u Sarajevu, čula sam je u Ljubljani, gde je prikazan njen prvi roman, Četverolisna detelina (2009).

Njeno ime sam poznavala od ranije: bila je novinarka iz Banjaluke, aktivistkinja i predsednica *Amnesty Internationala*, ukratko jedno od imena na onome tankome spisku ljudi koji su hteli i znali da nešto kažu o užasima koji su se dešavali. Ni tada, ni sada nije brinula o tome da se žrtve uvek pakuju u proporcionalne pakete: koliko njihovih toliko naših, pa ako ih nema dovoljno, dodaćemo još

koji slučaj. Recimo, Srebrenica = napad na vojnu kolonu u Sarajevu + streljanje u sarajevskom parku. Svi su žrtve. Radmila Karlaš je jedna od retkih koja je ovu algebru rasturila: ne svi su žrtve, već sve su žrtve, i među njima je svaki posebno žrtva – danas žrtva zaborava. Vrlo nezgodno za sve koji se tako trude oko uvođenja zaborava. No Radmila je od onih koji bi, kako kaže opšte balkanski izraz, *na lakat progovorili*.

Bavila se činjenicama dvadeset godina, red je bio da progovori jezikom kojim organizujemo činjenice, ili, kako činjenice teramo da progovore. Stoga je njena proza, kratki roman sa kojim je započela svoj poziv književnice, neka vrsta kompendijuma, epitome budućih knjiga, podsetnik sažetaka priča. Po svemu izuzetno zanimljiva proza, koja ponavlja postupke jako staroga metoda priručnika ili mape za književni rad.

U svome romanu Radmila *prepisuje* svoja sećanja na događaje koje je videla ili čula. Njeno novinarsko poštenje prepoznaje se u navodima izvora ili u formulama kojima je proveravala tačnost pojedine priče. Književnica je zatim *promejala karte*, stavila priče u svoj svet, postavila ih pred ogledalo ličnoga: negde u pozadini naslućujemo i lik mlade žene. Umesto da se bavi samo svojim životom i u književnost izlije svoje ljubavi i razočaranja, ili da recimo piše poeziju, Radmila Karlaš ne može drugo, već da u svojoj okolini vidi ono što ona jeste bila: rasadnik čudovišta, svakodnevnih malih frustriranih primeraka iz zapečka, koji su dobili jedinstvenu životnu šansu da se osvete svakome ko je drugačiji... ne zbog posebno zavodljive ideologije sa bogatom naracijom, nego zato što se pružila prilika da budu zli, a da im se to plati.

Radmilina slika srpske većine u severoistočnoj Bosni nije nimalo preterana: ona samo poziva i ostale da tako sagledaju svoju sredi-

nu, da se ne zaslepljuju, ne učutkuju sebe doživotno, da ne padnu u bedno trgovanje koliko naših – toliko vaših. Na posleratnim pijacama sa kostima postiglo se čak i to da je mala većina srpske skupštine u Beogradu odlučila da prizna zločine u Srebrenici (ali ne i genocid), pa i to da je prethodni predsednik Republike Srpske smogao snage da se u Sarajevu izvini za zločine nad sunarodnicima. Rasprava sada teče, sa istim ubilačkim strastima, oko terminologije: ubiću te ako upotrebiš reč genocid. Ništa novo na tzv. zapadnome Balkanu – Grci već decenijama vode verbalno-administrativni rat protiv imena Makedonija na svim međunarodnim nivoima. Šteta koju su prouzrokovali samo administraciji EU mogla bi biti lep doprinos u sređivanju današnjih dugova. *Ime ruže* još uvek ubija, kao što je Umberto Eko pokazao u svome najboljem delu.

Radmila Karlaš piše potpuno novom prozom, koju možemo razumeti tek ako razumemo pritisak pod kojim je odlučila da zameni jezike, i da kaže sve što pre nije smela – ne zbog pritiska, nego zbog profesionalno određenoga diskursa. Zato njen roman nema ničega publicističkoga, ničega novinarskoga, ničega na brzinu sklepanoga, ničega traženoga. To je koncentrat užasa, sleđenog i kontrolisanog, namerno prozno disciplinovanoga, namerno osiromašenoga, namerno svedenog na samo najvažnije bleske značenja. Zaleđena poezija u prozi?

Kada slušate književnicu koja je upravo izmislila potpuno nov stil pisanja o ratu, čini vam se da bi malo od te hladne distance prema sopstvenome delu dobro došlo nacionalnim ili tržišnim književnim veličinama diljem sveta. U Ljubljani ju je slušalo nekih dvadesetak zainteresovanih, pre svega brodolomnika iz rata. Simpatična publika, ali možda ne baš sasvim ona koju bi Radmila zasluživala. Možda će se pojaviti onda kada ih više bude pročitale knjigu. U svakome slučaju, bilo je izuzetno iskustvo slušati autorku koja govori anali-

tički, a piše entropijski, i kako se sama kritički opredeljuje, odnosno demitologizuje svoje pisanje. Pri tome ona obavlja posao koji kritičari nisu obavili, ni u Ljubljani niti drugde. Ne mislim na to da autor baš nikako ne bi smeo da ima pravo da tumači svoje delo, već na sasvim izuzetan primer Radmile Karlaš, koja se u svim svojim komentarima udaljava od svoga dela, opredeljuje ga kao nešto sasvim lično i mnogo manje važno od stvarnosti u kojoj živi. A o njoj ona ima dobro izgrađeno mišljenje, više mišljenje istoričarke nego književnice:

„Nažalost, i ovdje se mnogi bave posljedicama, a ne uzrocima rata. Krleža je cijeli život trubio o tome kako malo poznajemo i sebe i svoju istoriju. Slutio je, zapravo znao je šta bi se moglo dogoditi na ovim prostorima i prema sopstvenim riječima bio jako sretan što to neće dočekati. Ovaj rat nije počeo kad je počeo. Pripreme su krenule mnogo ranije, dok smo svi uljuljkano spavali. Te zle namjere tvorene su jako blizu. Bosna i Hercegovina je bila žrtveni jarac. Ali, kako rekoh, duga je to tema i ja već odavno nemam živaca uvijek iznova objašnjavati da korijen ovog rata nije u tobožnjoj mržnji jednih naspram drugih, već da je ova lijepa bosansko-hercegovačka isprepletenost poslužila kao razarač u rukama istrošenih političara, kojima je rat bio jedina solucija da ostanu na vlasti.”

Proza Radmile Karlaš je posebna i po sasvim novome tematskome krugu koji je unela u ratnu prozu: to je seksualnost. Seksualne frustracije koje opredeljuju *maloga čoveka* da postane zločinac još nigde nisu tako opisane kao u ratnoj prozi Radmile Karlaš. Objašnjenje – hromo kritičarsko objašnjenje, da se razumemo – jeste u tome da ona piše i inovativnu ljubavnu prozu. Evo kraja jedne njene ljubavne priče:

„Sretali se nisu nikada više, ali su riječi pljuštale s kraja na kraj telefonske žice. Odbijala je svaku njegovu namjeru da u njoj čuje

svoj eho, ali je bila svjesna da ne može uzmaknuti. U protivnom, bilo bi to isto kao pocijepati se na dva dijela. Moralo je tako ostati i kada je njegovo zemno tijelo u jednostavnoj urni pokriveno crnim mermerom. Samo je naprslo ogledalo.”

Književnica koja mrzi rat i u stanju je da ga secira sa ubistvenom tačnošću, i koja istovremeno zna da opiše zapletenu igru seksualnosti? Kada bi postojala, kao u nekim drugim zemljama, institucija *gradskoga* pisca, bar na izvesno vreme, volela bih da taj grad bude u Sloveniji, i da se Radmili Karlaš kupi mir za pisanje, dogovaranje prevođenja, još pisanja. Ovaj tekst je napisan kao prvomajska bajka, želela bih da srećan kraj označe još mnoge knjige: „I od tada je pisala zauvek, i još toliko da vam ne umem sve ispričati.”

ODGOVORNO OKO

maj 2010.

Postoji li razlika između Akropolja načičkanog glavama razno-bojno obučениh turista u vrućem letnjem danu, sa sve zvučnim efektom škljocanja kamera svih vrsta i jezika sa svih krajeva sveta, i Akropolja u prohladno jutro, okićenog crvenim zastavama i dvo-jezičnim tekstom? Bitne razlike nema: jedno je slika jedinstva ljudi u raznolikosti (turizam), drugo je slika jedinstva ljudi u jednakosti (politička opcija). No, dok je jedno dozvoljena i tražena realnost sveta u kojem se traži da se troši, a onda se oni koji manje troše još i kažnjavaju, drugo je nedozvoljena i za većinu skandalozna pojava. Začudo, atinski policajci nisu, verovatno zahvaljujući mudrosti nekoga ministra, išli da tuku radnike i aktiviste na Akropolju: kakva bi to tek vest bila, sa sve slikama – posebno kada gledamo snimke

veštoga manipulisanja crvenim zastavama kao glavnim oružjem u atinskim uličnim borbama...

Videla sam Akropolj pod snegom, videla sam ga noću pod punim mesecom, dok su još bile dozvoljene noćne posete, videla sam ga kao dosta dobro nalazište maslačka za salatu, u ranim februarskim danima. Dokumentarni snimci iz Drugog svetskoga rata pokazuju Akropolj sa kukastim krstovima. U današnjem svetu bismo još mogli *videti* mnogo različitih Akropolja, zahvaljujući vizualnoj tehnologiji: to što vidimo nekakvu realnost moralo bi nas ispuniti zahvalnošću, jer nam oko još pripada realnome svetu. Možda je trenutak za ponovno čitanje rasprave Suzan Sontag o fotografiji, iz davne 1977, u sasvim novome kontekstu. Oko danas ima drugačiju i novu odgovornost.

Ključna priča o odgovornosti oka je priča o Kevinu Karteru, južnoafričkome fotografu, koji je 1994. dobio Pulicerovu nagradu za fotografiju izgladnele sudanske devojčice koja puzi prema UN centru za distribuciju hrane, dok iza nje čeka velika ptica – lešinar. Karter je morao da izdrži oštre i opravdane napade u kojima se zahtevalo da se sazna sudbina devojčice: jedan srećan završetak je dovoljan za moralnu većinu da se primiri i ne misli na milione ostalih. Njegova odgovornost nikada nije bila potpuno isključena, utoliko više što su se pojavile različite verzije istoga događaja. U svakome slučaju, još iste godine Karter je izvršio samoubistvo u 33. godini, pustivši izduvne gasove u svoj automobil. Njegovo oproštajno pismo svedoči o privatnim nevoljama, ali i o depresiji izazvanoj onim što je video i fotografisao. Snimljen je dokumentarac o njegovome životu, a igrani film je u završnoj fazi, možda već gotov za prikazivanje. Karter je umro zbog nedostatka teksta i ljudske – sopstvene – akcije. Aktivisti sa Akropolja mogli bi zakonski odgovarati zbog velikih razmera teksta i prevelike akcije.

Oko pred fotografijom, zbog upisanoga postulata realnosti, nema mnogo mogućnosti, zapravo je bespomoćno: svi smo doživeli da gledamo fotografiju koja je u porodičnoj zbirici nešto značila – ljubav, prijateljstvo, intrigu, ključnu promenu porodične istorije, a da nismo ničega što bi zadovoljilo zahteve naše unapred kodifikovane radoznalosti: ime, vreme, mesto, okolnosti. Grci su oko svojih slika na vazama često davali pismene podatke: ko je posudu napravio, ko ju je oslikao, ko ju je naručio i za koga, imena bogova i junaka i slično. Naša potreba za znanjem i posedovanjem imena i podataka nije dakle proizvod samo birokratizacije razvijenoga društva, nego nešto mnogo starije. Posedovanje imena nije samo moć – to je i mogućnost da imenovani, koji je najverovatnije već mrtav, ponovo oživi u sećanju. Neke podatke možemo dobiti brižljivom analizom svih informacija koje fotografija pruža, od onoga gde je nađena i izrađena, do semiotičke analize slike. No, ništa nije toliko važno kao reč uz sliku, ili još ponajbolje, po grčkome postupku, reč u slici.

U tome smislu je fotografija Akropolja sa crvenim zastavama i transparentima koji pozivaju narode na ustanak savršen primer usklađene odgovornosti oka i fotografije. Jasno je ko je adresant – politička partija i njeni aktivisti, jasno je ko je adresat – narodi sveta i njihove radničke mase; jasan je kod – komunistički pokret, jasan je kontekst – najuglednija evropska kultura. Bez sumnji ili samoubilačke depresije, oko može da kaže da ili ne, gledalac da preuzme odgovornost za posledice svoje odluke. Vladin ministar je u Sloveniji već nagovestio da će biti protiv dodeljivanja pomoći Grčkoj: to će biti laka odluka, jer će se odmah upisati u već postojeće stereotype o nekadašnjoj iznuđenoj pomoći Slovenije južnim republikama unutar Jugoslavije, i o *izbrisanima* koji zavlache ruku u naš džep. Pri tome će se potpuno izbeći odgovornost oka, ovoga puta ne za fotografije, već za očito: Grke je u finansijsku katastrofu odvelo ne ponašanje radnika (koji su još uvek bolje plaćeni od slovenačkih,

a i penzije su im više), pa čak ne ni ponašanje sadašnje vlade, već igre vrlo maloga broja finansijskih moćnika i njihovih korisnika, koji posluju i žive uglavnom izvan Grčke. Za razumevanje razmera, a i u cilju komparativnoga razjašnjavanja, nije loše proveriti kako su u Grčkoj plaćeni indijski, bangladeški i pakistanski radnici, koji su nasledili skuplje Poljake i još uvek skuplje Albance: skoro isto kao i zakonito uvezeni/nezakonito tretirani Bosanci i drugi bivši južnjaci u Sloveniji. Greške moćnika, koje su kao lavina pokrile sitna balkansko-sredozemna snalaženja, sada treba da otplaćuju najsiromašniji, bez prave solidarnosti ostalih, kojima se to može sutra desiti. Neka nas pri tome ne zavara navodna bezbrižnost Islandana – oni nemaju formalne mogućnosti da od EU traže isto što i Grci.

Odgovorno oko pred odgovornom fotografijom: šta uraditi? Postoje alternativna rešenja, izvan zatvorene kruga vrućih stolica finansijskih ministara, manipulativnih medija, i manipulisane većine. Jedno od njih je da se EU prinudi na rešenja koja izlaze iz okvira dogovora bogatih, koji jedva čekaju da jedan drugoga prevare, u duhu slobodnoga tržišta, a na račun onih koji su po definiciji izvan igre. Tu su odmah mogućni jednaki dohodak, krizne skale, jačanje javnih službi kao što su zdravstvo i školstvo (sa naukom i kulturom) za razliku od svih drugih. Drugim rečima moćna, egalitarna, pametna, pa i duhovita država, u sinergiji sa civilnim inicijativama i otvorena za svako rešenje koje prođe široku i nemilosrdnu ocenu zasnovanu na poštovanju ljudskih prava: to nije nemoguće, nego relativno jednostavno – svakako jednostavnije nego satelitsko istraživanje bazena na atinskome području, nepoznatih jedino poreskoj upravi. Nedvosmisleno bi evropsku, pa i širu globalnu publiku više uzbudila slika mačeta koje se davi u nekome takvome bazenu; nedvosmisleno bi se jed emotivnih odmah usmerila na fotografa koji nije skočio u bazen pre nego što je škljocnuo objektiv kamere, a

ne na vlasnika bazena ili mučitelja mačaka, i tome slično. Nesrećni Karter izvesno nikada ne bi dobio Pulicerovu nagradu da se slikao sa devojčicom u naručju (ili nju u naručju majke) uz tekst: spasena od gladi i lešinara, ali bi odgovorno oko slavilo pobjedu. Odgovorna fotografija sa Akropolja ne opterećuje odgovorno oko, već ga podstiče na više znanja, odgovornosti, i time regulisane akcije.

Homonopore II Svetlana Slapšak

ČARDA

maj 2010.

Turska reč čardak ušla je preko neverovatnih balkanskih lingvističkih putanja u mađarski, srpsko-hrvatsko-bosanski, bugarski, makedonski i grčki jezik. Označava kulu, gornji sprat ili tavan, gornje skladište/sušionicu, posebno za kukurz, krčmu niže-ga reda pored puta ili pored reke, ples koji su romski muzičari izvodili u takvim krčmama (čardaš), i koji je postao eponimski mađarski ples... i verovatno bi se našlo još koje značenje. Nema boljšeg pokazatelja da je balkansko lingvističko područje jedinstveno po raznolikosti, nema boljšeg dokaza da balkanske nacionalne identitarne priče nemaju baš mnogo realne osnove. U svim svojim značenjima, čarda/čardaš/čardak, čardaklija kao tip kuće u Bosni, prezime ili kraj (toponim) u Makedoniji, nekako naginje nižem, veselijem, muzičkom i seksualnom. Čarda-čardak-čardaš, koji je možda pozajmica iz avarskog (črtog, čertog), dakle, još je mnogo starija od turskoga sloja, označava mesto koje je posvećeno odmaranju, užitku (ložnica), i istovremeno posmatranju sveta – najbolji vidik u kući; u osnovi označava užitak skrivenoga posmatrača. Dodatna značenju su balkon, terasa, soba sa najviše prozora, gospodareva soba, čak i letnja kuća izvan grada – današnja vikendica. Najveći znak uživanja je muzika. U grčkim rebet-

skim pesmama, muškarac poziva ženu u svoju čardu na ljubavni doživljaj. U Vojvodini i u Mađarskoj su razne čarde još i danas pre svega mesta gde se može čuti romska muzika. Da li je po tome svemu čarda u najširem značenju neko mesto greha? Izvesno jeste, jer je *skriveno* deo značenja svih ovih različitih termina. Sem erotičkih naznaka, čarda je u društveno-kulturnome smislu mesto gde je zabava skrivena od očiju masa, jer je u suprotnosti sa onim što se smatra pristojnom zabavom. Komoditet viših klasa dopire do čardi i čardaške kulture, kada se odredi mesto i vreme za nedozvoljeno, i društveni položaj onih kojima je sve dozvoljeno. Tipično mesto proizvodnje supkulture, čarda je simbol društvenoga konflikta i dogovaranja – tačnije cenjkanja o tome šta će viši slojevi za sebe izabrati u svom isključivome pravu na zadovoljstva koja podređuju svojoj kupovnoj moći. Slikovito rečeno, šef policije koji je u svojim pijanim noćima plaćao romske muzičare i plesačice, dozvoliće mirno da njegovi policajci zatvore čardu, pohapse i pretuku muzičare, da u drugim zaoštrenim situacijama pošalju Rome u koncentracione logore, i tako dalje. Celokupna balkanska istorija je obeležena ispadima nasilja prema supkulturama. I istovremeno, upravo su supkulture proizvodile dominantne oblike ponašanja kada je reč o želji i užitku. U nedostatku mnogih društvenih kodova i institucija koje su obezbeđivale zapletenije transfere između viših i nižih slojeva kulture na evropskome Zapadu, ova balkanska specifičnost je mogla nestati u pojednostavljenim stereotipima o Balkanu. Izvanbalkanski balkanoljupci, koji veruju da na Balkanu mogu naći *autentične* emocije i ponašanje, i balkanomrzitelji, koji se upravo toga užasavaju, podjednako su žrtve pojednostavljenoga mišljenja o balkanskim kulturama. I postoji li onda bilo kakvo rešenje za razumevanje Balkana? Svakako, ali nije jednostavno. Za početak, treba znati bar jedan balkanski jezik sem svojega; dodajem još dva tipa balkanske muzike.

Esaji i komentari

Povezanost balkanskih muzika je, baš kao i u balkanskoj kulturnoj terminologiji, izrazita. Najslavnija, grčka rebetska muzika, ima mnogo romskih elemenata. Izvesni Jovan Čauš, poznati rebetski muzičar dvadesetih i tridesetih godina prošloga veka, bio je doseljenik sa centralnoga Balkana. Na drugome kraju toga prostora, u mađarskoj muzici, teško je naći elemente koji nisu romski: svi ovi tipovi muzike, od rebetske do mađarske, uključujući vojvođansku i slavonsku tamburašku muziku, carigradsku muziku, anatolski ili smirnejski stil, sevdalinke, jadranske kantade i pevanje a capella, pripadaju muzici u kojoj je improvizovanje najvažnije – i koja zapravo obuhvata sve obale Sredozemnoga mora. Prava paralela, koja uključuje i supkulturni urbani kontekst, jeste američka muzika, jazz/blues i tango. Takva muzika je najbolja kada se izvodi *za svoju dušu*. Kada su UNESCO stručnjaci hteli da snime originalnu rebetsku muziku, uhvatili su legendarnoga Vasilisa Tsitsanisa u kuhinji njegovoga lokala, u sitne jutarnje sate, pošto je ispevao ceo program za publiku koja plaća. Ovi Tsitsanisovi snimci, bez ozvučenja, dok u uglu usta drži cigaretu i svira i peva samo za one koji ga zaista vole, najbolji su od svih. U čardama koje poznajem uz Dunav i Dravu, jutarnji sati, kada manje izdržljivi gosti odu, donose i repertoar i strast koji se čuvaju za posebne prilike.

Jedna čarda je posebno upisana u moje sećanje: to je osječka Čingi-lingi čarda, u kojoj sam kao dete bila negde početkom šezdesetih godina. Moja mati i njeno društvo, koji su me vodili, tvrdili su da to više nije *prava stvar*, ali nije im se moglo verovati: oni su pre do tada najvećega rata bili deca, i imali su u mislima više mit svojih roditelja nego svoje lično iskustvo. Kada sam docnije pomišljala na Čingi-lingi čardu i slušala mnoge priče o njoj, ta surova dečja logika se potvrdila: svi su o toj čardi pričali iz nekog mitskog ugla, bez pravog iskustva. Stoga ima smisla da se i ja pokorim mitskoj želji, i da umesto svoga ranog iskustva,

koje upravo zbog nepoznavanja kulturnih kodova nije moglo biti plodno, preuzmem dobru priču. Reč je o priči o mome dedu, koga nisam upoznala jer je umro dosta pre moga rođenja. Deda Vlado, sudeći po sačuvanim fotografijama, nije mogao biti ništa drugo nego Rom, ali je kao uspešan trgovac sebi izabrao i kupio drugi, ugledniji nacionalni identitet. Taj ga je i stao glave, no to je manje važan detalj u priči.

Deda Vlado je bio veliki hedonista, koji je poznao dobre lokale i dobre muzičare od Budimpešte preko Zagreba, Novoga Sada i Niša do Skoplja – južnije, nažalost, nije stigao. Sa svim muzičarima se sporazumevao na njihovim jezicima. Njegove kućne noćne ture u Osijeku obično bi započinjale u Royalu, koji je danas žalostan ostatak nekadašnjeg otmenog K&K lokala, a završile bi se u Čingi-lingi čardi, koja je danas samo ruševina, žalosni spomenik poslednjem ratu. U kritici dedinoga životnoga stila, koju sam slušala od bake, važna je bila samo učestalost takvih noći, dok potreba za njima nije dovođena u pitanje. Kao simpatizer i prijatelj Jevreja i Roma, a i sam obeležen pogrešnim identitetom, deda je stradao među prvima kada je ustanovljena NDH. Bačen je Dravu, njegovo telo je isplivalo iz Dunava kod Bele Crkve – još jednoga mesta poznatog po čardama i muzici. Ako bih dakle morala da konstruišem svoj kulturni identitet i da ga negde prilepim, onda bi Čingi-lingi čarda na obali Drave mogla biti simboličko mesto odbijanja stabilnih identiteta: čarde nema, a voda teče. No nad tim ne-mestima lebdi muzika, koju nijedna promena društvenog konteksta ne može da ukine – muzika stalnog pozajmljivanja i vraćanja susedima, muzika sa kojom se lako voli a teško ubija, muzika nesrećnih sa kojima se u izrazu sreće teško ko može meriti.

Ovaj dan je veliki praznik u Grčkoj. U petak, 17. novembra 1973, atinski studenti nastavili su proteste koji su počeli u gradu još nekoliko dana ranije. Tada su zauzeli položaj na Politehničome fakultetu. Na fakultetu su namestili i radio stanicu, čiji su programi počinjali legendarnim rečima: „Ovde Politehnika”. Vojna diktatura-hunta je trajala od 27. aprila 1967. I ranije je bilo velikih protesta, recimo kada je 1968. umro Jorgos Papandreu, deda današnjega predsednika republike. No hunta je držala vlast u Grčkoj nasiljem i pritiscima. Hiljade ljudi su bile u zatvorima, posebno u zatvorima na ostrvima, hiljade su emigrirale u evropske zemlje, oni koji nisu imali nikuda pobeći povukli su se u potpunu anonimnost: Grčka je bila zemlja bez kulture, intelektualaca, profesionalaca u mnogim branšama. Ljudi su se radije izdržavali teškim fizičkim radom nego da uprljaju svoje ime saradnjom sa pukovničkim režimom. Mnogi Grci koji su doživeli i preživeli vojnu diktaturu reći će vam da zemlja ne bi mogla izdržati sedam godina bez američke pomoći. Mnoge evropske demokratske zemlje su za to vreme smanjile ili sasvim zamrznule kulturnu saradnju sa Grčkom. Turizam je prvo pretrpeo veliku štetu, a docnije su se pukovnici dosetili jadu i počeli reklamirati zemlju kao *sigurno* područje u Evropi, koju je povremeno potresao terorizam. Na drugoj strani su pukovnici dopustili dolazak u zemlju neočekivanim gostima – članovima IRA, tupamarosima, palestinskim borcima. Pukovnici su ukinuli monarhiju, izgnali kraljevsku porodicu, i stipendijama omogućili pristup seoskoj deci na univerzitete, dotada dostupne samo višim slojevima. Greške se skupo plaćaju: nove generacije studenata, kada im je postao otvoren dostup znanju, naučile su brzo šta znači vojna diktatura, kako je treba kritikovati, i naravno kako ju treba pokušati oboriti u ime demokratije.

Na početku su pukovnici zabranili neverovatan spisak knjiga i filmova – među ostalima i mnoge antičke grčke autore, recimo Aristofana. Zabranjeni su bili i mnogi savremeni autori, a u neobičnoj kombinaciji su i zapadne i komunističke kulture bile podjednako sumnjive. Cenzura je bila posvuda: na televiziji su uveli stariji zvanični jezik, katarevusu, koji većina gledalaca nije uopšte razumela, veliki broj časopisa je ukinut, retki režimu verni časopisi bili su karikatura novinarstva. U odsustvu velikih i kvalitetnih imena, kultura koja se proizvodila bila je ograničena na komedije karaktera i revije, a prevođenje je podvrgnuto strogoj cenzuri: loš ukus i primitivnost su prevladali. Policijskih agenata i špijuna je bilo svuda: dobra muzika ili knjige su se mogle nabaviti samo privatno, ili ispod tezge, a u skrivenim lokalima su zabranjene pesme i muziku često izvodili sa nad glavom prekrštenim rukama – kao da su upravo uhapšeni. U zloglasnim zatvorima u Atini i na ostrvima sprovođila su se mučenja i tortura: Grčka nikada nije bila niže, prezrenija i poniženija.

U takvu Grčku sam došla krajem oktobra 1973, sa stipendijom na osnovu državne razmene. U petak, 17. novembra, odlučila sam da posetim Arheološki muzej, koji je susedna zgrada do Politehnike. Našla sam se u obruču, izašavši iz poslednjega trolejbusa koji je vozio. Oko mene su bili moji parnjaci, studenti, čije sam transparente i parole razumela, ali govorni jezik mi nije bio jasan. Pet godina posle pobune '68. u Beogradu, sve je izgledalo tako slično, i istovremeno je bilo mnogo ozbiljnije u pogledu organizacije, masovnosti, smisla pobune... Provela sam sate posmatrajući sa ograde Politehnike, sve dok me nije, u prvome probijanju obruča, zaustavio neki policajac. Kada je video moj pasoš, jednostavno me je izvukao na ulicu, i pokazao mi put. Bilo je grubo, ali mi je verovatno spasao život: samo pola sata docnije, tenk je probio ogradu Politehnike, policajci i vojnici su upali na fakultet. Koliko

je mladih tada stradalo na Politehnici, ni danas se pouzdano ne zna. Poslednje trenutke opsade opisivao je studentski radio, koji je pozivao lekare i sve građane u pomoć... Mnoge su tukli dok su ih ubacivali u kola hitne pomoći, to se jasno videlo na televizijskim snimcima. Narednoga dana sam sa prijateljima diplomatima kolima prošla kroz ulicu Patision, u kojoj je Politehnika: sa obe strane je bila posuta piljevina, koja je pokrivala krv. U narednim danima tenkovi su zauzeli ulice, pucalo se iznad glava ali i u ljude usred grada, zaveden je stalni policijski čas. Prekinuta su predavanja na univerzitetu, javne ustanove su bile zatvorene: nastala je poslednja strahovlada. Već nekoliko meseci docnije pukovnike su zamenili generali, a onda, pod velikim međunarodnim pritiskom, počeli su se vraćati političari iz izgnanstva. Zlosrećna avantura sa pokušajem puča na Kipru, čiji je idejni tvorac bio Henri Kisindžer, označila je konačni pad diktature - i kiparske nezavisnosti. U leto 1974, sve je bilo gotovo: ljudi su se masovno vraćali sa ostrva-zatvora i iz dobrovoljnog izgnanstva, svaki dan su bili dočeci u lukama i na aerodromu. Nije zaboravljeno ko je saradivao sa diktaturom - neki evropski umetnici i zabavljači više nikada nisu bili dobrodošli u Grčkoj. Kapital koji su drugi stekli pokazao se kao važno političko oruđe: tako je velika glumica Melina Merkuri docnije postala i vrlo uspešna ministarka za kulturu. Vojna diktatura je konačno pala: grčki građani su se na referendumu odlučili protiv monarhije, a za republiku.

Demokratska energija označila je Grčku kraja sedamdesetih i početka osamdesetih godina prošloga veka. I rani grčki ulazak u EU, 1983, bilo je priznanje za pretrpljene muke pod diktaturom. Za mene je to što sam videla istoriju označilo sve što sam posle toga radila. Dragocene godine posle pada diktature, kada je postalo dozvoljeno mišljenje o svemu, kada je kritički duh predvodio i nije puštao na miru ni demokratske zagovornike, doba neverovatnoga

razvoja kulture - nije dugo trajalo, ali ostaje nezaboravno. Nažalost, Evropa nije zabeležila ovaj razvoj, koji je mogao biti sjajan uzor za mogućno vaspitanje evropskoga građanina.

Na ovaj dan se u Grčkoj sećaju heroja Politehnike: ulice u grčkim gradovima i selima nose ovo ime. Priređuju se priredbe, izvode se pesme Teodorakisa, stavlja se cveće kod spomenika u dvorištu Politehnike - velike bronzane glave sa krvavim tragom. CD sa snimkom studentskoga radija zamenio je nekadašnju LP ploču. Mnogi od zločinaca i batinaša diktature nisu nikada osuđeni, ima i takvih koji misle da je tada u Grčkoj vladao *red*, da su se gradili putevi, da nije bilo kriminala i droga... Neka deca verovatno pomalo zevaju na priredbama, i državna ozbiljnost nehotice pokriva nekadašnje strasti. No veliko dostignuće je to da u Evropi postoji i državni praznik koji slavi studentsku pobunu, i da je ta studentska pobuna sa punim pravom upisana u državni i kulturni identitet. Žrtve Politehnike podsećaju da postoji deo stanovništva koji, sem mišljenja, često ima i politički senzibilitet koji vodi bolje i žešće u samo žarište društvenih problema, tamo gde se ne ulaže samo reč već i telo. I ima ga svuda gde su univerziteti.

BIBLIOGRAFIJA

Navodim dela koja su na mene uticala dok sam pisala eseje i komentare u ovoj knjizi. Stavovi autora nisu citirani, jer nisu ni upotrebljeni kao osnova za neki argument, već kao podsticaj za razmišljanje:

Barthes, Roland, *S/Z*, Pariz, Seuil, 1970.

Braidotti, Rosi, *Metamorphoses. Towards a Materialist Theory of Becoming*, Polity Press/Blackwell Publishers, Cambridge/Oxford, 2002.

Budimir, Milan, *Sa balkanskih istočnika*, SKZ, Beograd, 1969.

Châtelet, Émilie du, *Discours sur le Bonheur*, Rivages Roche, Paris, 1997.

Freidenberg, Olga, *Mit i antička kultura*, Prosveta, Beograd, 1980.

Frontisi, Claude, ur., *Histoire visuelle de l'art*, Paris, Larousse, 2001.

Frontisi - Ducroux, F, **Vernant**, J-P, *Dans l'oeil de miroir*, Odile Jacob, Paris, 1997.

Hermann, Claudine, *Les voleuses de langue*, Des femmes, Paris, 1976.

Herzfeld, Michael, *Cultural Intimacy. Social Poetics of the National State*, Routledge, 1996.

Lepenies, Wolf, ur, *Entangled Histories and Negotiated Universals, Centers and Peripheries in a Changing World*, The Chicago University Press, 2003.

Lissarrague, François, **Allen**, Kim, *Greek Vases: The Athenians and Their Images*, Riverside Book Co, 2001.

Loroux, Nicole, *La Cité divisée*, Paris, Payot, 1997.

Mossé, Claude, *La démocratie grecque*, Pariz, M. A. éditions, 1986.

Scheid, John, *Religion et piété à Rome*, Paris, Albin Michel, 2001.

Schnapp, Alain, *Le Chasseur et la cité: chasse et érotique en Grèce*

ancienne, Albin Michel, Paris, 1997.

Svenbro, Jasper, *Phrasikleia: An Anthropology of Reading in Ancient Greece*, Ithaca, Cornell University Press, 1993.

Šešelj, Zlatko, ur, *Troja i kako je steći*, Zagreb, VPA, 1985.

Škiljan, Mladen in Dubravko, Aristofan, *Ptice*, Latina et Graeca, Zagreb, 1988.

Škiljan, Mladen in Dubravko, Aristofan, *Oblaci*, Zagreb, Latina et Graeca, 2005.

Vernant, Jean-Pierre, *L'individu, la mort, l'amour. Soi-même et l'autre en Grèce ancienne*, Paris, Gallimard, 1989.

Veyne, Paul, *Les Grecs ont-ils cru à leurs mythes?* Paris, Seuil, 1992.

Veyne, Paul, *Sexe et pouvoir à Rome*, Paris, Points, 2007.

Veyne, Paul, *Quand notre monde est devenu chrétien?* (312–394), Pariz, Albin Michel, 2007.

Vidal Naquet, Pierre, *L'affaire Audin 1957–78*, Livre de minuit, Collection Documents, Paris, 1989.

Vidal Naquet, Pierre, *Le chasseur noir: Formes de pensée et formes de société dans le monde grec*, Paris, La découverte, 2004.

White, Hayden, *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*, The John Hopkins UP, 1992.

Zanker, Paul, *The Mask of Socrates. The Image of the Intellectual in Antiquity*, University of California Press, 1996.

Zeitlin, Froma, *Playing the Other. Gender and Society in Classical Greek Literature*, University of Chicago Press, 1996.

Zinsser, Judith, *Dame d'Esprit: A Biography of the Marquise du Chatelet*, New York, Viking, 2006.

BIOGRAFIJA

Rođena u Beogradu 1948. Klasična gimnazija u Beogradu. Diploma (1971), magistarski (1976) i doktorat (1984) na Odeljenju za antičke studije, lingvistički smer, Filozofski fakultet, Beogradski univerzitet. Jedna od troje urednika satiričnoga časopisa studenata Filozofskoga fakulteta u Beogradu, Frontisterion, koji je zabranjen i uništen već sa prvim brojem, 1970. Pasoš oduzet od 1968. do 1973, pa ponovo 1975-6, i 1987-9. Saslušavana, praćena i pretučena od strane policije i tajnih službi. Dobila je univerzitetsku stipendiju i nagradu kao najbolji diplomant Univerziteta u Beogradu 1971. Zaposlena u Institutu za književnost i umetnost u Beogradu 1972-1988. Optužena u sudskome procesu posle denuncijacije iz instituta, izgubila službu posle internoga samoupravnoga suđenja organizovanog u institutu, na sudu oslobođena svake krivice (1988). Predsednica Odbora za slobodu izražavanja Udruženja književnika Srbije 1986-1989, sastavila i izdala preko 50 peticija, među njima i za oslobađanje Adema Demačija. Članica UJDI-ja. Preselila se u Ljubljano 1991, državljanstvo dobila 1993, posle mnogih napada i kleveta u slovenačkim medijima. Sa mužem organizovala potpisivanje peticije protiv smrtne kazne 1983, mirovne akcije od 1986. Organizovali akciju „Ćutanje ubija, govorimo za mir” u Ljubljani, novembar-decembar 1991. Za vreme rata pružili su gostoprimstvo bosanskim i hrvatskim izbeglicama, organizovali letnju školu za bosanske izbeglice – tinejdžere (1993). Sastavila knjigu o dečijim pravima na BCS i na slovenačkom, koja je razdeljena svim osnovnim školama i centrima za izbeglice u Sloveniji. Knjiga je prevedena na romski 2006. Predložena, u grupi 1000 žena za mir, za Nobelovu nagradu za mir 2005.

Predavala na mnogim jugoslovenskim, evropskim i američkim univerzitetima (Sarajevo, Novi Sad, Zagreb, Dubrovnik, Skopje, Udine,

Trst, Firenca, Bolonja, Beč, Grac, Bratislava, Ženeva, Fribur, Bern, Berlin, Bon, Hamburg, Lođ, Riga, Kopenhagen, Upsala, Oslo, Groningen, Utreht, Amsterdam, Najmegen, Pariz I, Pariz VII, Kolež d' Frans, Bezanson, EHESS Pariz, London, Oksford, Bredford, Ratgers, NYU, Harvard, Jejl, Blumington, SUT, Metodistički univerzitet Dalas, Triniti San Antonio, Lojola Nju Orlins, Kornel, Bingemton, Prinston, Toronto). Redovni profesor za antropologiju antičkih svetova, studije roda i balkanologiju (od 2002), koordinator studijskih programa na ISH (Institutum Studiorum Humanitatis), postdiplomskoga fakulteta za humanistiku u Ljubljani (od 1997), dekanka ISH (od 2003). Glavna urednica časopisa ProFemina u Beogradu od 1994. Direktorka Srpskoga kulturnoga centra „Danilo Kiš” u Ljubljani (2009), direktorka Instituta za balkanske i sredozemne studije i kulturu u Ljubljani (2009).

Na ISH vodila evropske projekte Marie Curie EST i GEMMA, u evropskoj mreži ATHENA 1-3 vodi projekt Red Athena. Član Centre for Humanities univerziteta u Utrehtu.

Stipendije: Atina, 1973-4, 1980; Minhen, 1977; Solun, 1978; London, 1985; Pariz, 1986.

Po pozivu: Atinska akademija, 1990; Grčko društvo književnika, 1992, Atina; Laurie Chair in Women's Studies, Rutgers, USA, 1994-1995; Fellow, NIAS, Wassenaar, 1999-2000; Fellow, Max Planck Institute, Berlin, 2000; Direktor projekta, CNRS, Pariz, 2003; Fellow, KWI, Essen, 2003; Fellow, Collegium Budapest, 2005.

Nagrade: nagrada Miloš Crnjanski za knjigu eseja, 1990; American PEN Freedom of Expression Award, 1993; Helsinki Watch Award, 2000; Helen Award, Montreal, 2001.

Objavila preko 40 knjiga i zbornika, preko 200 studija (lingvistika, antičke studije, balkanologija, studije roda), preko 400 eseja, jedan roman, prevode sa grčkoga, novogrčkoga, latinskoga, francuskoga, engleskoga i slovenačkoga. U mariborskom Večeru piše rubriku jednom nedeljno već 12 godina.

INDEX IMENA**A**

Adorno, Teodor 214
 Agamben, Đorđo 214
 Ajhman, Adolf 40, 156, 157
 Antonić, Slobodan 181
 Aralica, Ivan 17
 Arent, Hana 156, 159, 214
 Aristofan 183, 196
 Arsenijević, Vladimir 72

B

Bah, Johan Sebastijan 127
 Bajron, Džordž Gordon 232
 Balašević, Đorđe 126
 Barozo, Hose Manuel 197
 Bart, Rolan 218
 Barton, Tim 250-252
 Basara, Svetislav 28
 Bečković, Matija 16, 19, 20, 50,
 113, 117, 168
 Beket, Semjuel 229
 Belić, Aleksandar 245
 Berluskoni, Silvio 67, 77, 80,
 159, 164, 197
 Biserko, Sonja 64
 Bjelica, Isidora 64
 Bler, Toni 66, 128
 Bloh, Ernest 170, 173
 Bogdanović, Radmilo 48

Bokasa, Žan Bedel 79
 Bonaparta, Napoleon 145, 146,
 232
 Božović, Gojko 16
 Brasans, Žorž 125
 Braun, Den 121
 Brejdvud, Robert 153
 Brija-Savaren, Žan-Antelm 218,
 219
 Budimir, Milan 171, 202
 Builgakov, Mihail 229
 Buš, Džordž 32, 34, 39

C

Cerović, Stojan 49, 58
 Cicanis, Vasilis 108
 Ciler, Ernest 233
 Crnčević, Brana 117
 Crnjanski, Miloš 70, 85

Č

Čauš, Jovan 108, 262
 Čavoški, Kosta 44
 Čemberlen, Artur Nevil 103
 Čolović, Ivan 158, 213

Ć

Ćirić, Zoran 72
 Ćopić, Branko 70

Ćosić, Bora 70
Ćosić, Branimir 245
Ćosić, Dobrica 15, 28, 43-45,
69, 114
Ćuruvija, Slavko 56

D

D'Esten, Žiskar, Valeri 79
Dalipi, Hana 120
Davičo, Oskar 69, 70
De Bovoar, Simon 214
De Sade, Markiz 150
Del Ponte, Karla 47, 58, 105
Di Šatle, Emili 173
Dikens, Čarls 224, 225
Dimitrijević, Vojin 37
Dinkić, Mlađan 20, 51
Ditrih, Marlena 141
Drašković, Vuk 14, 21
Drnovšek, Janez 128-132, 159

Đ

Đilas, Milovan 69, 168, 169
Đinđić, Zoran 32, 41, 45, 58, 77,
78, 89, 96, 111, 132, 157, 181
Đorđević, Svetlana 120
Đurđević, Ljilja 23

DŽ

Džeferson, Tomas 32
Džekson, Majkl 187, 205-208

E

Eko, Umberto 254
Eškenazi, Roza 107

F

Fejdijas 196
Fon Vitlsbah, Oto 233
Ford, Harison 154
Fortojn, Pim 56
Frank, Ana 171
Frljić, Oliver 230, 231

G

Georgije I 233
Glavurtić, Miro 168
Godelije, Moris 165

H

Hadžidakis, Manos 107
Hadzis Kostas, Rom 125
Hajder, Jerg 77, 165
Hercfeld, Majkl 158
Hilton, Paris 235
Hitler, Adolf 53
Holbruk, Piter 158
Holidej, Bili 106
Homeini, Ruholah 186
Hrebeljanović, Lazar 50

I

Ilić, Dejan 43
Ilić, Velimir 57

Irving, Vošington 224, 225
Isaković, Antonije 71

J

Janez, Janša 159, 160, 162, 163,
174
Janković, Vladeta 117
Jerkov, Aleksandar 115
Jerotić, Vladeta 191,
Jevtić, Atanasije 31, 45
Jovanić, Duška 18
Jovanović, Biljana 73
Jovanović, Čedomir 103
Jovanović, Zvezdan 58
Jurij, Franko 163

K

Kafka, Franc 154
Kameron, Džejms 225, 226
Kandić, Nataša 64, 91, 114, 238
Kapić, Suada 237, 238
Kapodistrijs, Joanis 233
Kapor, Momo 246-248
Karadžić, Radovan 53, 156-159,
203, 247
Karlaš, Radmila 252-256
Karter, Kevin 257, 260
Kerol, Luis 248, 249, 252
Kertes, Mihalj 48
Kim il Sung 98
Kiš, Danilo 70, 209, 220-223,
229

Kisindžer, Henri 234, 266
Kleman, Žan-Batist 138, 140
Kokto, Žan 141
Kon-Bendit, Daniel 197
Konrad, Đerd 28
Koraksić, Predrag, Corax 20,
163
Koštunica, Vojislav 31, 35, 41,
42, 44, 45, 47-49, 52, 113, 114
Kovač, Mirko 70
Kreslin, Vlada 124, 126, 127
Krlježa, Miroslav 70, 255
Kučan, Milan 76
Kusturica, Emir 99, 112-114

L

Le Korbuzije, Šarl-Eduar-
Žanere 85
Le Pen, Žan-Mari 54, 56
Lebl, Ženi 209-212
Levi, Primo 211
Levi-Stros, Klod 165
Lidel, Henri 249, 250
Lokar, Sonja 174
Lombard, Karol 141
Lubarda, Vojislav 71
Luj XVI 149
Lukas, Džordž 153-156

M

Malinovski, Bronislav 154
Mari-Antoaneta 220

Marković, Mihajlo 167
Marković, Mira 16, 20, 46, 49,
59, 64
Marks, Karl 187, 198
Mašić, Slobodan 9
Matanović, Julijana 16
Matič, Lovro 162
Matoš, Antun, Gustav 168
Mekina, Igor 46
Merkel, Angela 128, 197
Merkuri, Melina 266
Mićunović, Dragoljub 60
Mihailović, Dragoslav 71
Mihajlović, Dušan 45
Milošević, Marija 35
Milošević, Slobodan 14, 16,
18-22, 25, 31, 33, 41-49, 59, 61,
63, 71, 72, 78, 94-97, 105, 112,
113, 150, 160, 161, 180, 247
Mitević, Dušan 20
Mladić, Ratko 53, 105, 124, 158
Mlakar, Iztok 125
Mocart, Wolfgang, Amadeus
127
Mol, A. Abraham 188
Morina, Buba 64
Mugabe, Robert 159
Murdok, Rupert 66

N
Nasifi, Azar 186
Nestorović, Ljiljana 62, 64

Nora, Pjer 215
Novak, P. Slobodan 28

NJ
Njutn, Isak 173

O
O'Brajan, Piter 142
Obama, Barak 194
Obradović, Dositej 32

P
Pahor, Borut 175
Palavestra, Predrag 15, 27, 28
Pantić, Mihajlo 16, 29, 115-117
Papandreu, Jorgos 78, 264
Papić, Žarana 186
Pavić, Milorad 71
Pavličić, Pavle 71
Pejn, Tomas 32
Pekić, Borislav 70, 83, 168
Perikle 195
Perović, Latinka 37
Petrović, Goran 72
Pikaso, Pablo 154
Platon 196
Plavšić, Biljana 62-64
Plutarh 183
Poare, Pol 141
Popov, Nebojša 27
Popović, Srđa 111
Princip, Gavrilo 202

Index imena

Prodi, Romano 74
Prop, Vladimir 226
Prust, Marsel 219
Putin, Vladimir 159

R
Radović, Amfilohije 58
Radulović, Ksenija 43
Rak, Pavle 49
Ražnatović, Svetlana 59
Roša, Marsel 141
Rudnik, Edmond 141, 142
Rupel, Dimitrije 76, 175

S
Sanader, Ivo 174
Sarkozi, Nikola 159, 176
Sartre, Žan-Pol 214
Satrapi, Mardžan 186
Savopulos, Dionisij 125
Selenić, Slobodan 71, 119
Simić, Željko 38, 39
Sinik, Tomas, Idir 118
Skok, Petar 171
Skot, Robert 250
Slapšak, Božidar 125
Sokrat 196
Solženjicin, Aleksandar 211
Sontag, Suzan 230
Spilberg, Stiven 153
Srbljanović, Biljana 16, 29
Staljin, Josif, Visarionovič,

Džugašvili 69, 220
Stambolić, Ivan 56
Stefanović, Karadžić, Vuk 245
Stevanović, Vidosav 71
Stipčević, Nikša 39, 193
Strojan, Jelka 131

Š
Šeres, Reza 108
Šešelj, Vojislav 20, 57, 65-67,
96, 157
Širak, Žak 54, 56, 65, 66
Šliman, Hajnrih 233
Šubic, Jurij 233

T
Tačer, Margaret 66
Tači, Hašim 103
Tadić, Boris 78, 103, 113, 114,
157, 176
Tadić, Ljubomir 114
Teodorakis, Mikis 107, 267
Teskens, Olivije 142
Tijanić, Aleksandar 20, 48
Tirnanić, Bogdan 16
Tito, Josip, Broz 17, 23, 32, 69,
71, 85, 179, 190, 191, 198, 207,
210, 243
Tjer, Adolf 138
Tokin, Boško 245
Tsitsanis, Vasilis 262

U

Udovički, Danilo 166-169
Ugrešić, Dubravka 16-18, 71
Ugričić, Sreten 42

V

Vasović, Mirjana 181
Vasović-Mekina, Svetlana 46
Velmar, Janković, Svetlana 119
Vernan, Žan-Pjer 164, 165
Vest, Me 141
Vinaver, Stanislav 246
Vojnović, Goran 167
Volter, Fransoa-Mari, Arue 173
Vonder, Stivi 116

Z

Zogović, Radovan 69

Ž

Žari, Alfred 229
Žižek, Slavoj 17